

TYB AKADEMİ

Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi

Türkiye Yazarlar Birliği

TYB AKADEMİ

DİL EDEBİYAT VE SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yıl | Year: 13
Sayı | Volume: 38
Mayıs 2023

Sertifika Nu:
ISSN: 2146-1759

İmtiyaz Sahibi | Owner
TYB Vakfı İktisadi İşletmesi adına
D. Mehmet Doğan

Yayın Yönetmeni | Editor in Chief
Mehmet Tuğrul (Dr.)
(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Yazı İşleri Müdürü | Editorial Director
Mustafa Ekici

Sayı Editörü | Issue Editor
Caner Arabacı (Prof. Dr.)
(KTO Karatay Üniversitesi)

İngilizce Editörü | Editor for English
Ali Demirel
(İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi)

Yayın Kurulu | Members of Editorial Board
İbrahim Arpacı (TRT), Hasan Yücel Başdemir (Prof. Dr.) (Ankara Üniversitesi)
Süleyman Elik (Dr.) (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Murat Erol (Adalet Bakanlığı)
Ali Ertuğrul (Doç.Dr.) (Düzce Üniversitesi), Ali Osman Kurt (Prof. Dr.) (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Mehmet Kurtuluş (Vakıflar Genel Müdürlüğü), Sait Okumuş (Prof. Dr.) (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Osman Özbahçe (Milli Eğitim Bakanlığı), Nuri Salık (Dr.) (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Yayın Danışma Kurulu | Publication Board of Overseers
İbrahim Ulvi Yavuz, Muhsin Mete, Nazif Öztürk, Fatih Gökdağ, Tarkan Zengin

Dergi Sekreteryası | Sekretariat of the Journal
Dr. Yahya Aydın
(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Yönetim yeri | Administration Address
Milli Müdafaa Cad. 10/12 Kızılay-Ankara
0.312 232 05 71 -417 45 70
www.tybakademi.com - tybakademi@gmail.com

Baskı ve Tasarım | Publishing and Design
www.mtrmedya.com - Göktuğ Ofset

Fiyatı
75 TL

Abone Bedeli
200 TL
Kurumlar için 300 TL

Hesap No
Vakıfbank Kızılay Şb.
IBAN: TR34 0001 5001 5800 7297 391004
Ziraat Bankası Başkent Şb.
IBAN: TR23 0001 0016 8350 1199 485001

TYB AKADEMİ hakemli bir dergidir. Dört ayda bir yayımlanır. Dergide yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yazılar yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen, basılamaz, çoğaltılamaz.

Söyleşi/Tartışma/Kitabiyat bölümünde yer alan yazılar yayın kurulunun onayından geçen deneme, tercüme, kitap tanıtımı vs. türü yazılardan oluşmaktadır.

Dergimizde yayımlanacak yazılar intihal programıyla kontrol edilmektedir.

TYB AKADEMİ, TÜBİTAK Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi (ULAKBİM-TR Dizin) ve

EBSCO (Sociology Source Ultimate) dergi indekslerinde yer almaktadır.

Bilim Kurulu

Scientific Board

Prof. Dr. Abdullah Soysal
Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu
Prof. Dr. Ali Rıza Abay
Prof. Dr. Alim Yıldız
Prof. Dr. Ali Uzay Peker
Prof. Dr. Arif Bilgin
Prof. Dr. Beyhan Kanter
Prof. Dr. Birol Akgün
Prof. Dr. Celal Türer
Prof. Dr. Cevat Özyurt
Prof. Dr. Hicabi Kırlangıç
Prof. Dr. Hüseyin Karaman
Prof. Dr. Kadir Canatan
Prof. Dr. Kenan Çağın
Prof. Dr. Kudret Bülbül
Prof. Dr. Mehmet Karakaş
Prof. Dr. Muhittin Ataman
Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi
Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan
Prof. Dr. Münire Kevser Baş
Prof. Dr. Musa Yıldız
Prof. Dr. Mustafa Çevik
Prof. Dr. Mustafa Çufalı
Prof. Dr. Mustafa Orçın
Doç. Dr. Ömer Bozkurt
Prof. Dr. Zülfikar Güngör

- “TYB Akademi” Dergisi, Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı tarafından dört ayda bir olmak üzere yılda üç defa Ocak, Mayıs ve Eylül aylarında yayımlanır.
- TYB tarafından çıkarılacak dergi sosyal bilimler kapsamına giren konuları içeren makalelerin, Türkçe, Arapça ve İngilizce olarak yayımlanabileceği, disiplinler arası, hakemli bir dergidir. İlahiyat, felsefe, tarih, dil ve edebiyat konularında sosyal bilimlere ait araştırmaya dayanan, sahasına katkı sağlayacak nitelikte bilimsel makaleler yayımlanmaktadır. Ayrıca sosyal bilimlere ait bilimsel kitapların değerlendirme yazıları ve dergi yayın kurulunun belirlediği konuya dair mülakatlar derginin yayın kapsamı alanındadır.
- Dergide telif ve tercüme makaleler, araştırma makaleleri, bildirimler, yayın değerlendirme tartışma yazıları, Türkiye’de ve yurtdışında yayımlanmış kitaplar hakkında tahlil ve tenkit yazıları, sempozyum, panel gibi ilmi faaliyetlerin değerlendirilmeleri başta Türkçe, Arapça, Farsça ve İngilizce olmak üzere muhtelif dillerde yayımlanabilir.
- Dergide yer alacak yazılar Türkiye’de ve dünyada oluşan gündemleri takip eden, irdeleyen, önerilerde bulunan, günümüz insanını ve toplumlarının sorunları hakkında çözüm yolları öneren yazılar olacaktır.
- Dergi, “Hakemli” bir yayındır. Dergiye gönderilen yazı, konusu ile ilgili iki akademisyen ve Yayın Kurulu tarafından incelendikten sonra yayımlanabilir.
- Dergiye gönderilen yazıların başka bir dergide yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olması gerekir. Gönderilen yazıların yayımlanma zorunluluğu yoktur. Dergiye gelen yazılar yayımlansın ya da yayımlanmasın geri gönderilmez.
- Dergide yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlara aittir. Yazarlardan herhangi bir ücret alınmamaktadır.

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

[7-12]

Cumhuriyet'in 100. yılı "İnkılâp tarihi"nin 90. yılı!
D. Mehmet Doğan

[13-15]

100. Yılında Türkiye Cumhuriyeti Sayısına Dair...
Prof. Dr. Caner Arabacı

[17-31]

Ulus-Devletin Avrupalı Kökenleri:
Soyut Varlıktan Somut Dağılmaya Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılda Uluslaşma Serencamı
The European Origins of The Nation-State: A History of Nationalisation from Abstract Being to Concrete Dismemberment of The Ottoman Empire in the 19th Century
Abdolvahap Alıcı

[32-65]

Cumhuriyet Devri Eğitim Politikalarına ABD Etkisi (1939-1980)
American Influence on the Education Policies, 1939-1980
Halil İbrahim Çelik

[66-108]

Yüz Yıllık Türkiye Ekonomisi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme
A Brief Evaluation on a Century of Turkish Economy
Bekir Eren

[109-126]

Modern Donanmalar Çağının Başlangıcında İki Önemli Kavram: Jeostrateji ve Lojistik
Two Important Concepts at the Beginning of the Modern Naval Age: Geostrategy and Logistics
Funda Songur

[129-154]

Kitabiyat
D. Mehmet Doğan
Abdolvahap Alıcı
Selda Koçuş
Yusuf Sayın
Halil İbrahim Çelik
Yakup Kadri Karaosmanoğlu

Cumhuriyet'in 100. yılı "İnkılâp tarihi"nin 90. yılı!

D. Mehmet Doğan

TYB Akademi, zaman zaman Türkiye tarihinin dönüm noktaları ile ilgili sayılar, dosyalar yayınlıyor. *Balkan Harbi*, *Çanakkale*, *Millî Mücadele* sayılarımız bunlar arasındadır.

Yakın dönem tarihimizin yazılması ile ilgili iki yol var: Birincisi kolay yol, bu kalıplaşmış inkılâp tarihi metinlerinin bugüne aktarılması şeklinde seyrediyor. Bilinen yorumlar, bazı yeni bilgilerle güya teyid ediliyor, farklı düşünmeye yol açacak bilgi ve belgelerden kaçınılıyor.

Bu tarz literatür, kitap olarak kütüphaneler dolusu, makale olarak onun kim bilir kaç katı!

İkinci yol ise zor ve zahmetli... Bilhassa akademi kesiminde bulunan hocalar için sıkıntılı. Doğruyu bilmek, doğru olanı yazmak maalesef büyük zorluklar taşıyor, hatta bedel ödemeyi gerektiriyor.

Son zamanlarda 1930'lu yıllar, bilhassa da Cumhuriyet'in 10. yılı ile ilgili konularla meşgulüm. Zamanın basını üzerinden dönemi anlamaya ve anlatmaya çalışıyorum. Bunları zaman zaman aktüel olarak paylaşıyorum. Zihinlere yerleştirilmiş malumatın, görüşlerin azıcık dışına çıkan her türlü bilgi, yorum şaşırtıcı tepkilerle karşılaşılıyor.

"Şaşırtıcı" dedik, elbette şaşırtıcı kelimesi bu tepkileri ifade için kifayetsizdir!

Cumhuriyetin 100. yılındayız ve bir asırlık tarihimize objektif olarak bakmanın tam zamanı. İdeolojik takıntıları bir yana bırakarak olup bitenleri objektif olarak değerlendirmek, artık tarihe mal olmuş olayları, şahsiyetleri tarihin konusu olarak ele almak zorundayız.

Konuyla ilgili tesbitlerimizi *Bir Savaş Sonrası İdeolojisi: Kemalizm* kitabımızın sunuşunda ortaya koymuştuk:

"Türkiye'de tarih araştırmaları ve çalışmaları 20. yüzyılın başlarında en yüksek seviyeye çıkmıştır. Bu sebepsiz değildir. Toplumumuzun yeniden tanımlandığı, devletin başkalaştırıldığı, aydınların kendilerini çeşitli şekillerde ifade ihtiyacını hissettiği bu dönemde tarih ister istemez gözde alanlardan birisi olmuştur. Tarihi ortadan kaldırmadan, yok saymadan veya onu dayanak yapmadan; velhasıl, tarihe karşı bir tutum takınmadan bu güne ait tanımlamalar yapmak imkânsızdır. Türkiye'de ideolojik ve resmî tarih anlayışının esas çıkmazı da buradadır. Tarih ideolojiye veya resmî tarihe ekseriya geniş gelmektedir veya tamamen aykırı düşmektedir. Bu durumda, onu sınırlandırarak, bazı bölümlerini yok sayarak kabul etmek yoluna gidilmektedir.

Tarih çalışmaları bu anlamda bir alan değiştirmesi ile hız kazanmıştır. Osmanlılar (Osmanlı Devleti'nin kurucu, aslı unsuru Türkler) kavmi tarihlerini dahi İşlâm tarihi ile özdeşleştirmeye dikkat etmişlerdi. Yeni dönemde esas ağırlık kavmi tarihe doğru kaydırılmış, Türklerin Müslüman olmalarından sonraki dönem, bilhassa Osmanlı dönemi geri plana itilmiştir. Eski köklerin araştırılması, esas kimlik yapıcı bir dönemin yok sayılması ve böylece batı kimliği ve tarihi ile irtibatların kurulmaya çalışılması Türkiye'deki genel resmî tarih çalışmalarıнын esasını teşkil etmiştir. Türkiye'de resmî tarih anlayışının bu anlamda geniş ve orijinal bir literatür ortaya koyduğunu söylemek güçtür. Buna karşılık bir "tarih tezi" olduğu ve tezin bütün tedrisat kademelerinde (alternatifsiz) öğretildiği, belletildiği bilinmektedir. Resmî tarihin esasta, bu tezin öğretilmesi ile sınırlı kaldığı, buna karşılık münferit olarak tarihle uğraşan bilim adamlarının bu tezle alâka kurmadan hayli başarılı çalışmaları yaptıkları görölmektedir.

Türkiye'de resmî tarih asıl baskıcı niteliğini yakın tarihle ilgili olarak göstermiştir. Rejimle bir kişinin ve onun "tarihi"nin (yani hayatının) aynileştirilmesi sonucu "*devrim*", "*inkılâp*" ya da "*cumhuriyet*" tarihi adı altında çok defa tarihle alâkasız menkıbevi, düzmece hadiseler anlatılmış ve bunlar resmî "bilimsellik" zırhına büründürölmüştür.

Resmî tarihin bu sert yüzü karşısında resmî kurumların ve kanunların dahi Türkiye'de tarih araştırmalarını, çalışmalarıнын, yorumlamalarını imkân harici bırakacak şekilde tanzim edildikleri görölmektedir. Devlet imkânlarıyla yapılan tarih araştırmaları resmî tarihin tezlerini doğrulamakla sınırlı kılınabilirken, gayri resmî çalışmaları mevzuat engelleriyle birlikte, kanunî sınırlamalara takılmaktadır.

Millî Mücadele'nin önde gelen kumandanlarından ve lider kadrosundan Kâzım Karabekir Paşa, zamanında İnkılap tarihi ile ilgili ciddi eleştiriler ortaya koyan bir kişi olarak da dikkat çekicidir. Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'i hakikatleri gizlemekle, şahısların tarihî haklarını vermemekle itham eder. Ona göre, Mustafa Kemal, her şeyi kendisinin düşündüğü ve yaptığı fikrini kuvvetlendirmek için hatıraların ve vesikaların yayınına izin vermedi, hükümet kudretini ve gizli kuvvetlerini bu uğurda israf etti. Neticede İstiklâl Harbi ilim olarak öğretilmek yerine, iman olarak belletildi. (*Paşaların Hesaplaşması*, 17-19)

Türkiye'de devletin alternatifsiz tarih tedris ettirmesi, demokratik sisteme geçilmesine rağmen bunun sürdürölmesi, izahı güç konulardandır. Devlette ilgili tanımlamaların yeniden yapılması anlamına gelen değişikliklerin gündemde olduğu bir dönemde, resmî tarihle ilgili zorunlulukların ortadan kaldırılması konusuna değinilmemesi hayret vericidir. Anayasalar, kanunlar, devlet değişse, yeniden tanımlansa bile, resmî tarihin aynı şekilde tedris edilmesine devam edilecek ve bu açık bir çelişki olacaktır.

Türkiye'nin resmî ideolojisinin arkeolojik bir kalıntısı konumundaki tarih tezinin ilmî sonuç olarak kabul edildiği bilhassa inkılâp tarihi derslerinin artık tedrisat dışı bırakılması gerekmektedir."

İlgi çekici olan, “*İnkılâp tarihi*”nin cumhuriyetin 10. yılında kurgulanmasıdır. 1933’te Osmanlıdan devralınan Darülfünun, inkılâpları yeterince desteklemediği için feshedilmiş, yerine bünyesinde inkılâp tarihi kürsüsü bulunan Üniversite kurulmuştur.

İstanbul Üniversitesi’nin kuruluş çalışmalarını yürüten Maarif Vekili Dr. Reşit Galip 1933’te İnkılâp Tarihi Enstitüsü’nün (Türk İnkılâbı Enstitüsü) kurulacağını, Türk inkılâbının ideolojisini yeni üniversitenin işleyeceğini belirtmiştir. Enstitü’ye ırkan Türk olmayanların alınmayacağını, işe yeminle başlanacağını Âfet İnan yazıyor. O zamanın gazete haberlerine göre, İnkılâp tarihi kürsüsü Maarif Vekili Dr. Reşit Galip Bey’e teklif edilmiş, o da kabul etmiş ve kadroda muavin olarak Mükrimin Halil (Yınanç), Hilmi Ziya (Ülken), Akdes Nimet (Kurat), Enver Ziya (Karal), Nizamettin Ali, Ziyaeddin Fahri (Findıkoğlu), Ahmet Akil beyler çalışacaklarmış (*Milliyet* 11.8.1933). Öğreticilerde ırk mensubiyetini şart koşma, yemin etme gibi unsurlar bu dersin ilimden çok inanç sahasına girdiğini, başlangıçta tamamen ideolojik bir öğretimin hedeflendiğini gösterir.

Üniversite reformunu yapan Bakan’ın fahrî profesör olarak İnkılâp kürsüsünün başına getirilmesi döneminde tartışmalara-dedikodulara yol açmıştır. Reşit Galip, 1933 yazında Moda’da bir deniz kazasında çocuklarını ve baldızını kurtarmış, ama daha önce verem geçirdiğinden bünye zafiyeti yüzünden rahatsızlanmıştır. Bu vak’adan sonra Atatürk Yalova’da bulunurken huzura davet edilmiş, O da rahatsızlığını öne sürerek gitmemiştir. O sıralar kendisi ile ilgili bazı dedikodular dolayımındadır. Bunlardan biri inkılâp tarihi profesörü yapılmasıdır. Atatürk’ün sofrasında “*siz varken, İsmet Paşa varken Reşit Galip nasıl profesör olur*” diyenler vardır. Ayrıca, Darülfünun lağvedilince M. Kemal, İsmet ve Fevzi paşaların fahrî müderrislikleri (profesörlükleri) de ortadan kalkacaktır.

Reşit Galib’in kulağına Atatürk’ün “*istifa etsin*” dediği haberi geliyor. İstifasını özel ulakla İsmet Paşa’ya ulaştırıyor. İsmet Paşa’nın “*o istifa ederse ben de ederim*” dediği söyleniyor. Bu tartışmalar sırasında Rektör Neşet Ömer (İrdealp) ve Edebiyat Fakültesi Dekanı Fuat (Köprülü) Yalova’ya, huzura çağrılıyor. Atatürk Reşit Galib’in istifasını kabul ediyor, bir süre sonra Hikmet Bayur’u İnönü ile arasının açık olduğunu bilmesine rağmen Maarif Vekili yapmak istiyor. İki buçuk ay sonra, Maarif Vekilliği’ne o sırada Riyaseti Cumhur Umumî Kâtibi (Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri) olan Yusuf Hikmet (Bayur) getiriliyor.

Reşit Galib’in bakanlığı bir yıldan az sürmüştür (19 Eylül 1932-13 Ağustos 1933) Tabip olmasına rağmen muhteris bir siyasetçi kesilen Reşit Galip maarif vekili olmak için çok çalışmış, sonunda maksadına erişmiştir. Mustafa Kemal İsmet Paşa’ya emrivaki ile Reşit Galib’i maarif vekili yaptırmıştır.

Reşit Galib’i 1933 yılında ideolojik bir İnkılâp tarihi dersinin Üniversite’de okutulması konusunda harekete geçiren sebep ne olabilir? 1933 nisanında *Milliyet* gazetesinde başlatılan Millî Mücadele ile ilgili yayınlar, doğrudan Cumhuriyet’in ilk muhalif partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (Partisi) erkânını -ki bunlar Millî Mücadele’nin önde gelen isimleridir- itibarsızlaştırma maksatlıdır. “*Ankaralının defteri*” sütununun 27 Nisan tarihli yazısı “*Tek cepheye sadakat böyle mi olur?*” başlıklıdır ve Kâzım Karabekir Paşa’yı hedef almaktadır.

Bu yazıları takip eden Kâzım Karabekir, M. Kemal Paşa'nın parçası ile eski yaveri ve o sırada Siirt meb'usu olan Mahmut (Soydan) tarafından çıkarılan bu gazetede yazılanlara itiraz eder. Her şeyi göze alarak cevabî yazılar (mektuplar) gönderir. Bu yazılar önce yayınlanır, sonra çürütülmeye çalışılır. Daha sonra bazı vesikalar konmaz ve nihayet cevabî yazılar neşredilmez. 8 Mayıs tarihli gazetede, Gazi'nin Kâzım Paşa'nın yazıları hakkında kanaati Falih Rıfki'nin ağzından aktarılır: "*Bu mektubu yazan üzerine akıl doktorlarının dikkat nazarını celbederim.*"

Bunun üzerine Paşa, "*şarkılı ibret yazacağıma İstiklâl Harbi'ne ait bir eser yazma idin*" diyenlere cevaben, böyle bir eserin yayınlanmasına karar verir, *İstiklâl Harbimizin Esasları* kitabı matbaaya gönderilir. İşte tam bu sırada Kâzım Karabekir Paşa'nın Erenköy'deki köşkünün etrafında emniyet gözetimi sıkılaştırılır. Kitabın birinci cildinin basımı bitmek üzereyken matbaacı, maruz kaldığı tehditler üzerine "*pasaportumu alarak savuşmaktan başka çaresinin kalmadığını*" bildirir. Daha sonra böyle "*millî dâvaya aykırı*" bir eseri basmak istemediğini beyan eden telgraf gönderir. Kitabın basılı formları bir gece Yeşilköy yolundaki bir kireç ocağında yakılmıştır. 4 Haziran 1933'te Paşa'nın köşkü Emniyet'çe aranır ve 96 dosya alınıp götürülür.

Görüldüğü üzere İnkılâp tarihinin resmî anlatımı Cumhuriyetin 10. Yıldönümünde öğretim konusu yapılmıştır. Reşit Galib'in Gazi Paşa'ya sadakatını ısbat etmek için Üniversite'de kürsü kurulmasını sağlamış, Gazi Paşa'nın fikri beğendiğini, fakat başka bir sadık adamı tarafından hayata geçirilmesini uygun bulduğunu tahmin edebiliriz. Bunun için seçilen isim "Riyaseti Cumhur Umumî Kâtibi" Yusuf Hikmet (Bayur)dir. Cumhurbaşkanı "Genel Sekreteri"ni bu iş için görevlendirmiştir.

Dr. Reşit Galib'in hazırladığı zemin üzerinde ilk İnkılâp (tarihi) dersleri, 1934 yılının mart ayında verilmeye başlanmıştır. Maarif Vekili Yusuf Hikmet Bey tarafından 4 Mart 1934 günü İstanbul Üniversitesi İnkılâp Enstitüsü açılmıştır. Ankara'da yayınlanan CHP'nin yayın organı 3 Mart tarihli *Hakimiyet-i Milliye* haberi 1. Sayfadan ve resimli olarak vermiştir: "*İnkılâp Enstitüsü. Maarif Vekili Hikmet Bey yarın ilk dersi verecektir.*" Gazetenin başyazısı da bu konuya ayrılmıştır. Falih Rıfki (Atay), yazısında bir Fransız ihtilalcisine ait olduğunu iddia ettiği şu sözü aktarır: "*Yarım inkılâp yapanlar mezarlarını kazıyor demektir.*" Falih Rıfki'ye göre, Türk inkılabı yaradış ve tamamlanış hareketine nesillerce devam edecektir: "*Fakat bugün artık bu hareketin ana istikametleri, anaprensipleri ders olarak verilebilir.*"

İlk ders haberi 5 Mart 1934 tarihli gazetelerde yer almıştır. *Cumhuriyet* gazetesi haberi 1. Sayfadan şu başlık altında vermektedir: "*İnkılâp enstitüsü açıldı. İlk dersi Maarif Vekili Hikmet B. Verdi.*"

Salonu dolduranların dersten evvel hep bir ağızdan "*Cumhuriyet marşı*"nı terennüm ettikleri belirtiliyor. Cumhuriyet marşının 10. *Yıl Marşı* olduğu tahmin edilebilir. İstiklâl Marşı'nın değil de "*Cumhuriyet Marşı*"nın açılıшта okunması ilgi çekicidir.

İnkılâp Enstitüsü'nün açılışı mahiyetindeki Maarif Vekili tarafından verilen bu ilk dersin gerek başlangıç tarzı itibarıyla gerekse katılanlar arasında Türk ve yabancı öğretim üyelerinin bulunması ve Harb Akademisi talebelerinin de yer almaları ile bir

açılış merasimi olduğunu söyleyebiliriz. Bakan, konuşmasında dersin muhtevası ve bu muhtevanın hangi isimler tarafından tedris edileceğini de açıklamıştır. Bu durumda Reşit Galib'in tasarladığı tarzda bir tedrisatın söz konusu olmayacağı anlaşılmaktadır. Reşit Galip İnkılap Kürsüsü başkanı olarak ders verecek, onun yardımcıları üniversitenin öğretim üyeleri olacaktır. Yusuf Hikmet Bey, hiçbir Üniversite hocasının ismini zikretmemiş, kendisiyle birlikte 4 kişi tarafından bu derslerin verileceğini belirtmiştir. Bunların başında Recep Bey (Peker) gelmektedir.

Recep (Peker), o sırada Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Umumî Kâtibi (Genel Sekreteri)dir. Umumî Kâtip Parti hiyerarşisinde Gazi ve İsmet Paşadan sonra üçüncü yetkili kişidir. Gazi Parti'nin başkanı ve Ebedî Şef'dir, Başvekil İsmet Paşa Parti'nin başkan vekilidir. Recep Bey daha önce çeşitli bakanlıklar yapmış, parti içinde etkili bir isimdir. Reşit Galib'in ayağını kaydıran isimler arasında onun bulunma ihtimali kuvvetlidir. Recep Bey'in döneminde Faşist, Nazist ve Komünist partilerde genel sekreterliğin önemi dikkate alınır ve ayrıca CHP'yi bu otoriter partilere benzetme yönünde eğilimler hatırlanırsa, ideoloji oluşturma konusundaki mevkii de kolaylıkla kavranabilir. İnkılâbın askerî vechesi ile ilgili dersleri Recep Bey'in vereceği Maarif Vekili tarafından belirtilmiş olmakla beraber, onun yayınlanmış olan dersleri, bu muhtevayı açacak genişliktedir.

İnkılâp derslerinin ikinci ismi, Mahmut Esad'tır. Daha önce Adliye Vekilliği yapan ve Medenî Kanunu hazırlayan Mahmut Esad (Bozkurt) konunun hukukla ilgili yönlerini anlatacaktır. İnkılâbın iktisadî vechesini anlatacak isim Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, Adliye ve Hariciye vekillikleri yapmış bir hukukçudur. Maarif Vekili Yusuf Hikmet (Bayur) kendi sahasını haricî siyaset olarak belirlemiştir. 27 Ekim 1933'te bakanlığa getirilen Yusuf Hikmet Bey'in bu görevi bir yıl dolmadan, 8 Temmuz 1934'te sona ermiştir (8.5 ay).

İnkılâp (Tarihi) derslerinin başlangıçta, hepsi neredeyse ömür boyu milletvekilliği yapan ve esas olarak siyasetçi kategorisinde yer alan kişiler tarafından verilmesi dikkat çekicidir. Reşit Galip'in başlangıçta işi akademiye bırakacak bir yapı kurmak istemesine rağmen, Yusuf Hikmet, muhtemelen aldığı direktife uygun olarak kürsüyü siyasetçilere tahsis etmiştir. Bunların içinde aktif siyasetçiliği en önde olan elbette Recep Peker'dir. Daha sonra Dahiliye Vekilliği (1942-1943) ve en sonunda Başbakanlık da yapmıştır (1946- 1947). Yusuf Hikmet Bayur, İnkılâp Tarihi konusunu iş edinmiş, üniversite hocalığı yapmış, 3 cilt 10 kitaplık *Türk İnkılâbı Tarihi* kitabını yazmıştır (1940-1967).

*İstanbul Üniversitesi'nde İnkılâp Kürsüsü'nün açılması ve ilk dersin verilmesi haberi gazetelerde yer aldığı gün, bu konuyla ilgili ilk adımları atan Dr. Reşit Galib'in vefat etmesi ilgi çekici bir tevafuk olarak okunabilir. Meşhur kurtarma hadisesinden sonra sağlık durumu bozulan Reşit Galip'in rahatsızlığı bilahire zatürreye dönüşmüştür. Dr. Reşit Galip, 5 Mart 1934 günü bu hastalıktan kurtulamıyarak vefat eder. 6 Mart tarihli gazeteler bir taraftan İnkılâp dersleri haberini verirken, bir taraftan da onun vefat haberini duyurmakta ve hakkında övücü ibareler kullanmakta idiler. Reşit Galip'le ilgili övücü ifadelerle rağmen, onun İnkılâp kürsüsü kurma konusundaki öncülüğünden hiç söz edilmemesi de ilgi çekicidir. (Burada kısaca aktarılan konu *Bir Savaş Sonrası İdeolojisi: Kemalizm* kitabımızda daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Kaynaklara da oradan ulaşılabilir)*

*

Bu sene Cumhuriyet'in 100. yılı dolayısıyla bir yayın furyası beklenmelidir.

Birçok kitap yayınlanacak, bunların bir kısmı "prestij" kitabı denilen, bol resimli, lüks baskılı yüksek maliyetli kitaplar olacak. Ve bu kitaplarda konuyla ilgili hiçbir yeni bilgi veya yorum yer almayacak... Böyle olmayan, yani "prestij kitabı" kategorisinde olmayan kitapların kısmı azamı da paralel muhtevada olacak.

Dergiler özel sayılar yayınlamaya başladı, bunların da kategorik olarak farklı bir yerde duranına şimdiye kadar rastlamadım, diyebilirim. Bazı yeni bilgiler olsa da bu bilgilerin standart tarihin dışında kalan yönleri üzerinde yorumlara yer verildiğini görmedim.

Bu sene TYB Akademi'nin iki sayısını Cumhuriyetin 100. yılı dolayısıyla ağırlıklı sayılar olarak yayınlamayı düşündük. Fakat bu sayıların basmakalıp makaleler yığını olmaması gerektiğinde ittifak ettik. Caner Arabacı hocamız, konuyla ilgili hayli gayret gösterdi. Sonunda tek sayı ile iktifanın doğru olacağı kanaatine vardık. Değerli hocamıza ve emeği geçenlere teşekkürlerimi sunuyorum.

100. Yılında Türkiye Cumhuriyeti Sayısına Dair...

Prof. Dr. Caner Arabacı

“İki Türk bir araya gelse devlet kurar” sözü; Çin’in binlerce yıllık tecrübesini ifade etse de belki asıl, Türklerin devletsiz yaşayamayacağı anlayışına vurgu yönünden önemli. Bu açıdan Cumhuriyetin yüzüncü yılına erişmek, sadece Türkiye için değil bütün Türk ve İslam dünyasının bir mutluluk kaynağı. Çünkü Türkiye’nin, sadece bugünkü sınırları çizilmiş ülkeden ibaret olmadığını, artık dost da düşman da biliyor. Türkiye, esir Türk illeri, İslam diyarları dahil; mazlum dünyasının bir umudu. Bu yüzden Türkiye’nin her alanda güçlü, gelişmiş, ileri olması; o umudun ortak dileği durumunda. Onun için Türkiye’ye; içeriden değil, zaman zaman dışarıdan bakabilmek gerekiyor.

Yalnız, yüzüncü yılı idrak ederken bir iç muhasebenin de yapılması vazgeçilmez gözüktüyor. Diyelim ki, Türkiye’ye bakanların ümitlerini köreltmemek, daha doğru bir ifadeyle; aslında güç kaynağımız olan muazzam kültür coğrafyamızın yaşaması gerekiyor. Böylece, gönül coğrafyamızın dayanışma ve güç birliği yapabilmesinin önünü açma adına, yüz yıllık halimizin sorgulanması doğru olmaz mı?

Biliyoruz ki, gücünün temelinde sömürdüğü ülkelerin geliri, kanı bulunan Avrupa devletleri; işgal ettikleri hiçbir ülkeye aslında gerçek bağımsızlık bahsetmemişlerdir. Görünürdeki bağımsızlık kutlama ve törenlerini de büyük altından gülerek takip etmişlerdir. Sözü dolandırmadan söyleyelim; ekonomide, savunma sanayiinde, teknolojiye bağımsız olmadığınız zaman, asla gerçekten bağımsız olmanız mümkün değildir. Bilim alanında, kendi beyinlerinizle bilimsel düşünceyi geliştirip bilim üretmediğiniz, eğitimde kendi insan tipinizi yetiştirmedığınız, havalarınızda kendi ürettiğiniz uçakları uçuramadığınız, karada kendi yaptığınız araçlarınızın tekerleri dönmediği zaman, bağımsızlığın sözde olacağını, mevcut durumunu unutmuş olanlara, her an için yaptırımlar, ambargolar, darbelerle birilerinin haddini bildireceğini, zihinlerimizin orta yerinde canlı tutmamız gerekiyor.

Aslında geldiğimiz nokta, sorgulamanın da çerçevesini çizmiş bulunuyor. Yüz yılda eğitimde bu vatani, bayrağı ayakta tutacak yerli, iyi yetişmiş insan unsurunu ne kadar yetiştirdik? Özel teşebbüs eliyle 1930’lu yıllarda kurduğumuz bomba fabrikası, uçurduğumuz yerli uçak modelleri, 1960 başlarında yapılan yerli Devrim Otomobili, ardından geliştirilen ve eskiiyinceye kadar kullanılan yerli lokomotiflerin ardı niçin gelmedi? Bütün bunlara ihtiyacımız olduğu halde, niçin onlar kapatılıp, engellendi? Niçin dış alıma yani bağımlılığa, pazar olmaya teşne olduk?

Cevap vermeye gerek yok. Çünkü, kültürel bağımlılığı içselleştirmiş kafalarla, gerçek anlamda bağımsızlık, mümkün değil. Kendi milletinin kültürel dokusunu değiştirmeyi, gelişmişlik olarak takdim edip, gerçek gelişme yollarını ihmal eden kafa yapısı ile Türkiye’nin, bağımsızlık yolunda gerçekten çileli bir yolculuğu var. Bu yolculuğu, iç oluşumumuzun en önemli sorunu olarak kavrayıp; ilim, irfan, bilimsel düşünce, yerli teknoloji, yerli savunma sanayi geliştirme çabalarını asla ihmal etmememiz gerekiyor.

Türkiye, bunların hangisini ne kadar yapabildi ne kadarını niçin yapamadı? Ayağına bağlanan tutsaklık zincirinden beter terör, dış saldırı niteliğindeki darbeler konusunda ne kadar iç bütünlüğünü sağlayabildi? Ekonomik gelişme konusundaki çabalar, halk refahını realize etme, yönetilenlerin memnuniyet ve rızasını temin konusunda, ne kadar mesafe alabildi? Cihan devleti bakiyesi, güçleri ve güçlükleri devasa olan bir ülke olarak, sıradan bir tavır değil, eleştirel yaklaşımı önceleyen bir tutum, yüzüncü yıl aydınlarına yakışacaktır.

Bu anlamda 13. yılını idrak eden *TYB Akademi*, yüzüncü yıla ilgili ilk sayısında, yukarıda kanatılan konuların bazılarını, değerlendirmeye almış bulunmaktadır. Böylece *100. Yılında Türkiye Cumhuriyeti* sayısı; Balkan Savaşları ve Muhaceret Edebiyatı, I. Dünya Savaşı, Çanakkale Zaferi, Millî Mücadele gibi yüzüncü yılda çıkartılan sayılardan birisi oldu. Fakat anlam dünyası yönünden öncekilerin, bu sayının peşrevi olduklarını belirtebiliriz.

Bu sayıda; Abdulvahap Alıcı'nın, "Ulus-Devletin Avrupalı Kökenleri:

Soyut Varlıktan Somut Dağılmaya Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılda Uluslaşma Serencamı" makalesi önemli. Makalede, önce düşüncede küçülmenin, ardından coğrafyamızın yağmalanmasını seyrederek cihan devletinden ulus devlet geçişin fikri temelleri veriliyor. Çalışma, yağma alanlarını, milletler birliği tarzında örgütleyip kendi elleri altında tutarken; Osmanlı'yı iyonize olmaya ikna edenlerin, kurgularındaki tuzağı batı kaynaklarından bir yönüyle deşifre ediyor. Bu hal sanki, dayanışmacı, büyük toplumun; pederşahi aileden, tek ebeveynli aileye razı edilmiş süreci gibi...

Halil İbrahim Çelik'in, "Cumhuriyet Devri Eğitim Politikalarına ABD Etkisi (1939-1980)" başlıklı makalesi, göz ardı edilen, fiziki büyüme ve rakamlarla görmezden gelinen bir gerçeği nazara veriyor. Bu gerçek, eğitimin, yerli insan unsurunu yetiştirme işinin, emperyalist ellere adeta havalesidir. Osmanlı coğrafyasını parçalamada Amerikan misyoner okullarının uzun, sabırlı çalışmalarını tecrübe eden bir devletin, kendi okulları ve eğitim sistemini yeni dünya düzenini kurmak isteyenlerin yönlendirmesine açması, hangi anlama gelir? Bağımsızlık mı, kullanışlı dünya vatandaşı üretime kendi gücümüzle katkı sağlama mı? Yüz yıllık yolculukta okumuşlarımızın, kuzeyden, Atlantis ötesine oradan Pensilvanya rotasına girerek savrulmaları; bazılarının silahlı terör örgütlerinin, bazılarının daha örtülü hasım unsurların elverişli maşaları haline gelmesi, bir eğitim sorunu değil midir? Fransa'da doktorasını yapan N. Topçu'nun, Almanya'da doktorasını yapan M. Turhan'ın yerli, asil kalarak en çok dikkat çektikleri eğitim sorununa bu araştırma, yeni bir ilave. Onun için sadece okunmamalı, eğitimdeki bağlardan kurtuluşun çarelerini de düşündürmeli.

Bekir Eren'in, "Yüz Yıllık Türkiye Ekonomisi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme"si, eğitimdeki çalışmayı, ekonomik alanda tamamlayan bir araştırma niteliğinde. Merkez Bankası'ndaki uzmanlık yıllarında kendini yetiştiren bir akademisyen olan Eren, ekonomideki gelişmelerle ilgili, günöbirlik, yapay değil; üstten ve alan kurallarını da öne çıkartarak bir analiz gerçekleştiriyor.

Funda Songur, Osmanlı devrinde Bahriye Nezareti, Cumhuriyet başlarında Bahriye

Vekâleti varken, 1927'de Denizcilik Bakanlığını kaldıran, üç tarafı denizlerle çevrili Türkiye'de, farklı bir noktayı analiz ediyor. Songur'un aynı zamanda doktora tezinden süzülen konu: "Modern Donanmalar Çağının Başlangıcında İki Önemli Kavram: Jeostrateji ve Lojistik" başlığını taşıyor. Makale, Türkiye'yi, denizlere, dolayısıyla dışarıya kapalı hale getirmeye çalışan batı aklına içeriden desteğin, Osmanlı'dan Cumhuriyete uzanan süreçteki bir yoklaması durumunda.

TYB Akademi, bu sayısının Kitabiyat kısmında da dikkat çekici eserlere yer veriyor. Bunlardan ilki, D. Mehmet Doğan'ın, "Türkiye'ye 100 tayyare! Yahut Lozan'ın üfürükten tayyareleri!" başlıklı basın tarama ve çarpıcı yorumları. Burada, 1928-1932 basını üstünden Boğazların iki kıyısındaki yirmi kilometrelik, aynı zamanda Trakya'da Bulgar ve Yunan sınırlarındaki otuz iki kilometrelik alanın Mehmetçikten arındırılmış durumun Lozan bağı, ortaya konuyor. Askersiz mıntıka, Çanakkale bölgesini, 1924'tten itibaren İngiliz, Anzak, Fransız anıtlarıyla dolduranlara, imzalanmış anlaşmalara rağmen bir itiraz kımıltısı sanki. Ama, Lozan'a toz kondurmayanların bu itirazlarındaki yaman çelişkiye Doğan, usta kalemiyle ışık tutuyor.

Abdulahap Alıcı, D. Mehmet Doğan'ın, *Darbeler Müdahaleler ve Siyasi Sistem* adlı eseriyle ilgili düşüncelerini paylaşıyor. Bu esere dikkat çekmek, aslında bir yönüyle Cumhuriyet tarihini, darbeler tarihine çevirenleri deşifre etmek anlamına geliyor.

Selda Koçaş, Onur Atalay'ın, *Türk'e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arasında Kemalizm*, adlı kitabını tanıtıyor. Eser, erken Cumhuriyet döneminde, kültür ve medeniyet değerlerindeki savrulmaya hayret uyandırıcı bir ibret aynası niteliğinde.

Yusuf Sayın, Halil İbrahim Çelik'in, *Türkiye-ABD İlişkilerinin Eğitim Boyutu ve Fulbright Programı* adlı araştırma eserini tanıtıyor. Kitap, aslında II. Dünya Harbi ardından benimsenen gönüllü bağımlılığın eğitim boyutunu açıklıyor. Eser, Barış Kıtaları, eğitim sistemi kurgulayıcıları olarak eğitim sisteminin kılcal damarlarına ABD dışışleri uzantılarının yerleşmesinin, belgeli bir açıklaması. Eğitim davasına gönül veren zümrelerin kayıtsız kalamayacağı bu incelemeye Sayın, dikkat çekiyor.

Halil İbrahim Çelik ise, eğitim alanındaki araştırmasını, başka yönlerden tamamlayan bir eseri tanıtıyor. Bu kitap, Sami Şener'in, *Türkiye'de Amerikan Etkisi*, adlı eseri. Sosyoloji profesörü Şener'in çalışması, yanındaki Rus subayı ile ninesine Osmanlı'dan kurtuluşun yıldönümünü kutlamadan geldiklerini söyleyen Bulgar subayının düştüğü açmazı tembihliyor. İhtiyar Bulgar kadının cevabı, her halde, Yunan, İngiliz, Fransız, İtalyan işgalinden kurtulduk, diyenlerin de kulağını bükerek gibi: İyi oğlum da (Rus subayını göstererek) bunlardan ne zaman kurtulacağız? Herhalde okumuşlarımız, Amerikan etkisini, en az ihtiyar kadın kadar sorgulamayı, bir vatan görevi bileceklerdir.

TYB Akademi'nin ikinci yüzüncü yıl sayısında buluşma temennisiyle, iyi okumalar diliyoruz.

Ulus-Devletin Avrupalı Kökenleri: Soyut Varlıktan Somut Dağılmaya Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılda Uluslaşma Serencamı

The European Origins Of The Nation-State:

*A History of Nationalisation from Abstract Being to Concrete Dismemberment
of The Ottoman Empire in The 19th Century*

Abdulvahap Alıcı*

Öz

Ulus-devlet mefhumu, ortaya çıktığı yer olan Avrupa'da gerçekleşen siyasi, ekonomik ve hukuki gelişmelerin bir sonucudur. Batı Avrupa'da gerçekleşen sermaye birikimi, kendini yaşatabilmek için sürekli bir pazar ve para büyümesine ihtiyaç duymaktadır. Bu durum sermaye sahibi hegemon devletin, kendini yaşatmak için ulus-devlet modelini araçsallaştırmasını zorunlu kılmıştır. Böylece geleneksel yapısını kaybeden ülkeler, ticari bir bombardıman ve mal ithalatına maruz kalacaktır. Bu sayede kapitalist ulus devlet sermaye gücünü korumaya devam edecektir. Hususi bir coğrafyada ve hususi şartlarda ortaya çıkan bu model, kıta üzerindeki rekabet nedeniyle, kendisi ayakta kalmak için geleneksel modelleri kendine benzer ihtiyaçlar ve tüketim biçimleri ile yeniden tasarlanmanın gerekliliği ile karşı karşıyadır. Bu sayede sistemi yaşatmak üzere, gerekli olan altyapı süreklilik kazanacak ve araçsallaştırılan (kolonileştirilen) tarım-yoğun geleneksel ülkeler, sermaye yoğunluğuna ulaşamayacağı için hedef olarak kalmaya devam edecektir. Batı Avrupa'da başlayan bu süre. XIX. yüzyılda zirveye ulaşmış ve Osmanlı Devleti Batılı güçler için bir pazar haline gelmiştir. Sermayeden ve bilgiden yoksun olan Osmanlı Devleti bu alanlarda birikim sağlayamamış diğer yandan Osmanlı gayrimüslimleri Batılı güçlerle işbirliğine giderek aracı rolü oynamıştır. Müslüman egemen siyasi yapı gayrimüslimler tarafından sorgulanmış ve takip eden süreçte milliyetçi ayaklanmalar farklı ulus inşaları gerçekleşmiştir. Bu çalışma, Osmanlı Devleti'ni, ulus-devlet yapısının ilk ortaya çıktığı Avrupa ülkelerine kıyasla farklılıkları ve benzerlikleri bağlamında değerlendirmeyi amaçlamıştır. Bunun için teorik çerçeve ve somut veriler karşılaştırmalı olarak göz önünde tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Ulus devlet, Osmanlı Devleti, gayrimüslimler, eşitlik, sermaye*

Abstract

The concept of nation-state is a result of the political, economic and juridical developments that took place in Europe, where it emerged. Capital accumulation in Western Europe needed a continuous market and monetary growth in order to survive. This situation necessitated the hegemon state, which owned capital, to instrumentalize the nation-state model in order to keep itself intact. Thus, countries that have lost their traditional structure will be exposed to a commercial bombardment and import of goods. In this way, the capitalist nation-state will continue to maintain its capital power. This model, which emerged in a particular geography and under exceptional conditions, is faced with the necessity of redesigning traditional models

* Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBBF, Tarih Bölümü, avalici@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3740-7384

with similar needs and consumption patterns in order to survive due to competition on the continent. In this way, the infrastructure necessary to keep the system alive would be sustained and the traditional agro-intensive countries that were instrumentalized (colonized) would remain as targets as they could not reach capital intensity. This period began in Western Europe in the 19th century and the Ottoman Empire became a market for the Western powers. The Ottoman Empire, which was deprived of capital and knowledge, could not accumulate knowledge in these areas, on the other hand, Ottoman non-Muslims played an intermediary role by cooperating with Western powers. The Muslim-dominated political structure was questioned by non-Muslims, and in the following period, nationalist uprisings and different nation-building processes took place. This study aimed to evaluate the Ottoman Empire in the context of its differences and similarities compared to the European countries where the nation-state structure first emerged. For this, theoretical framework and concrete data will be considered comparatively.

Keywords: *Nation state, Ottoman Empire, Non-Muslim communities, equality, capital*

Extended Abstract

This article aims at investigating the process of nationalization in the Ottoman Empire. The Ottoman nation-building process, which began in the mid-19th century, sought to develop a sense of national identity and loyalty to the empire among different nations. This process, which was based on Western ideas, emerged as a result of the Ottoman state's reaction to rising nationalism in Europe and its growing concern within the Ottoman officialdom. On the other hand, in Europe, the idea of the nation was also influenced by internal factors such as social and economic dynamics and the emerging urban middle class the so-called bourgeoisie. The Ottoman Empire, however, did not have similar social and economic structures, and the idea of the nation led to the dismemberment of the empire. The process of nationalization was characterized by a series of reforms aimed at creating a "unified Ottoman" identity. The edicts aimed to bring equality in the fields of education, military service, law, and language. On the other hand, it is seen that Muslims are against these laws that provide more rights and opportunities to non-Muslims. What is more, the intermediaries of capitalist nation-states in the Ottoman Empire were the non-Muslims or converts living in the country. Westerners used Greeks and other people, especially Armenians as commercial agents. The Ottoman Empire was not capable of forming a bourgeoisie-like community whose capital is enough to create an imaginary community. Since the Ottoman Empire, by its very existence, is against the idea of a nation-state, the idea of assembling the country around a certain idea was futile. As a matter of fact that it was a natural process for Europe, which shared the same religious values, legal structure, and cultural background. This process also increased Europe's international authority, giving it the legitimacy to use force. To put it all in a nutshell, the Ottoman nationalization process was a complex and multifaceted process aimed at creating a sense of national unity and loyalty among the diverse Ottoman population. While it had some success in fostering a sense of Ottoman identity, it ultimately failed to overcome deep-seated ethnic and religious divisions within the empire, contributing to the empire's eventual collapse.

The peculiar characteristics of Europe gave birth to the nation-state. Europe's homogeneous religious structure, ease of transportation, and the understanding of recognizing different power (*cuius regio, eius religio*), which emerged as a result of long wars, formed the basis of the Eurocentric nation-state. The 1555 Peace of Augsburg, with the motto "whose land, their religion", guaranteed territorial and state immunity. Thus, Christianity was transformed from country to country, culturalized, and became the common "cultural value" that defines Western Europe. At this point, being European rendered it necessary to construct the other. For this, as the other, a negative image of the Islamic world was built. The notion of the Middle East is socially

and religiously heterogeneous, and factions aiming to concentrate capital in this region must first seize the means of force. This power struggle between different factions causes wars to exterminate the other at the level of government. It is not possible to talk about a monolithic state and nation here. There is no homogeneous social and religious structure in which the capital and the means of coercion can be spontaneously collected on one hand due to the functioning of the system. For this reason, conflicts in the region are often “indirectly and severely transnational” meaning the intervention of non-regional powers permanently. On the other hand, European factions are free to make up alliances at ease. These countries depend on each other economically contrary to other nations without a liberal economic system. The nation-state is a concrete production that defends the universality of liberal values. The starting point of all diffusion efforts arising from this structure will result in the spread of values. This situation will automatically be perceived as the other-by-other structures since it is aimed to unify the produced truths. On the other hand, trying to increase the free movement of capital, people, services, and goods aims to force the rules that have already been determined regarding how the principle of “freedom” is defined. Structures that do not function within these limits are called “rogue states”. In this respect, this article attempts to display how Europe imposed its values as a modernization model in disguise of the nation-state.

Giriş

Ulus devlet fikrinin ortaya çıktığı ve optimum hale eriştiği Batı Avrupa coğrafyası, XIX. asırda dini olarak homojen bir yapıdadır. Bu homojenlik, Kara Veba ile başlayan ve **Reconquista** ile zirveye ulaşan süreçte, farklı olanın dışlanması bir sonucudur. Yahudiler ve Müslümanlar, ekonomik temelli politik olayların en büyük hedefleri olmuştur. Fransız İhtilali ise bu süreci tamamlayarak bürokratik elitlerin ortak çıkarları çerçevesinde birleşmesini sağlamıştır. Özellikle ticaretin artması ve kıtalararası şirketlerin ortaya çıkması, ülke içindeki politik elitlerin siyasi eğilimlerde belirleyici olmasına neden olmuştur. Elitlerin sayısının sınırlanması ise ticarete tekeller ve kıtalararası şirketler ile gerçekleşti. Şehirli tüccarların (burjuva) artan etkisi parlamentolarda daha fazla temsil edilmelerine yol açtı. Burjuvalar yeni siyasi talepler üreterek “oy hakkı olmadan vergi alınmasına karşı” olan duruşun daha fazla yayılmasının önünü açtı. Daha öncesinde **port** ve **burg** etrafında toplanan “özgür” insanlar, “**bourgeoisie**” sınıfını meydana getirdi. Yeni sınıflardan meydana gelen yapı, mevcut “politi”lerin (yönetici yapılar) şekil değiştirmesine neden oldu ve özellikle Hristiyanlık güç kaybederken şehirli tüccarlar, hukuki yapı içerisinde meşrulaşan idari haklar kazanıyor ve burjuvaya dönüşümünü tamamlıyordu (Walby, 2003: 534).

Haçlı Seferlerinden beri süren Hristiyanlığın diğer dinlere karşı mücadelesi, özellikle kilisenin çaresiz kaldığı Kara Veba sırasında Hristiyanlığın zayıflamasına yol açtı ve burada oluşan otorite boşluğunu, devlet-toplum düzleminde ortaya çıkan seküler yapılar doldurdu. Kırsal kesim, büyük ölçekli nüfus kayıplarıyla ticari etkinliğini kaybetmiş, hayatta kalan insanlar da açlıktan ve hastalıktan kaçmak için şehirlere akın etmişti. Bu süreçte insanların akın ettiği “şehir havası” (**stadtluft**) insanları özgür kılmaktaydı. Bu özgürlük, daha ziyade serbestlik ve fiziki hürriyeti nitelemek için kullanıldı. Kaleleri yıkılan ve otoriteleri yok olan küçük derebeylikler halkının şehirlere göç etmesi, geleneksel sosyal ve ekonomik yapıyı temellerinden sarsmıştır. Bu göçmenlerin tüketim ve üretim faaliyetleri ile güçlenen ve zenginleşen burjuvazi, siyasi güç talebinde bulundu. Toprak soylularının kaybettiği gücün transfer edildiği merkez burjuvalar oldu. Bu yeni elitler, XIX. asırda gerçekleşen idari ve ekonomik gelişmelerle politik boyut kazandı ve ticari

dengeler, yeni hukuki düzenin oluşturulmasında belirleyici bir rol oynadı (Huberman, 1980: 42-44).

Burjuvadan kaynağını alan politik elitler; aynı dili, kültürü ve istekleri paylaşan ve belli sınırlar içinde korunan ulus devleti, yeni bir pazar olarak görmekteydi. Bu nedenle sermayelerini korumak için, belli sınırlar dâhilinde yaşayan ve aynı hukuk kurallarına tabii ulusların oluşturulmasından yana oldular. Aynı sınırlar içerisinde kalan emek ve sermaye, böylece uzun vadede mevcut halini koruyacak ve artan maliyet harcamalarını yeni pazarlardan elde edecekti. Bu prensipler, birer araç olmakla beraber aynı zamanda Avrupalı dinamiklerden ortaya çıkmış bulunan sonuçlardı. Sanayi Devrimi'nin en büyük tetikleyicilerinden biri, Coğrafi Keşifler sonucu ortaya çıkan para bolluğu ve tüketim kültürüdür. Diğer devletler ya da üçüncü dünya ülkeleri bu sermaye birikimine asla sahip olamayacakları için kapitalistlerin kolay iş yapmaları için hukuki yapılarını değiştirmeye ve pazar olmaya mecbur olmuştur. Borç almaları halinde ise geri ödeme yapabilmek için gereken sermayeyi sağlayamazlardı. Zira piyasadan kar edebilmek için sanayileşmiş ülkelerle rekabet etmeleri gerekmiştir (Goldsmith, 2002: 20-22).

Avrupa'nın homojen dini yapısı, ulaşım olanaklarının kolay olması ve uzun süren savaşlar neticesinde ortaya çıkan, farklı gücü tanıma anlayışı (**cuus regio, eius religio**), Avrupa merkezli ulus devletin temelini oluşturdu. 1555 Augsburg Barışı, “kimin diyarı, onların dini” mottosuyla, ülke ve devlet dokunulmazlığını bölgesel olarak garanti altına almıştır. Böylece Hristiyanlık ülkeden ülkeye dönüşmüş, kültürelleşmiş ve Batı Avrupa'yı tanımlayan ortak “**kültürel değer**” haline gelmiştir. Bu noktada kendini var etmek, diğerini inşa etmeyi gerekli kılıyordu. Bunun için diğeri olarak, negatif bir **hayali** İslam dünyası inşa edildi (Risse, 2002: 82). Kapsayıcı ve esnek olduğu düşünülen Batı merkezli ulusal ve dini yapılar, sanılanın aksine her zaman tekilci (**isomorphic**) oluşumları destekledi ve bu bağlamda Avrupa'nın ayrıştırıcısı ve ötekisi Türkler ve Yahudiler oldu (Meyer & Ramirez, 1997: 161). Bununla birlikte dil birliğinin dini farklılıklar tarafından arka plana atıldığı bölgeler vardı ve bunlar Bosna-Hersek gibi imparatorlukların sınır bölgelerinde yer alan bölgelerdi (Hobsbawm, 1995: 191). Diğer yandan ortak hareket ve uluslararası hukuk çalışmalarının Avrupa-merkezli olması, bölgenin teorik ve pratik devlet tasarılarında ne kadar etkili olduğunu ortaya koymaktadır (Hirst & Thompson, 1995: 412). Bu durum Immanuel Kant tarafından ifade edilen “ebedi barış” fikrine diğeri devletlerin çekilebilmesi için gerekli ortak fikrin ekonomik ve hukuki birliktelik olduğunu göstermektedir. Bu birliktelik karşılıklı olarak inşa edilmiş siyasi ve ekonomik bağımlılıkla sağlanacaktır (Bourke, 1942: 330-333). Bu noktada devleti inşa eden savaşın kaybolmadığı ancak ticari aygıtlarla yapılan hukuki bir yapıya dönüştüğünü söylemek mümkündür. Ticareten elde edilen kar savaştan daha fazladır ve hukukidir (Tilly, 1982: 16). Bu hukuki yapının unsurları kültürel ve dini birliktelik yoluyla belirlenmiş ve Osmanlı Devleti bu hukuki yapının dışında kalmıştır.

Osmanlı Devleti ve Farklı Ulus-Devlet Algıları

Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu topraklar üzerinde, homojen olmayan bir toplum ve İslam'ın üstünlüğüne dayanan bir idari yapı mevcuttu. Uluslararası ticaret sınırlandırılmış, sermayenin belirli ellerde toplanması (müsadere) denetim altına alınmıştı. Bu durum Osmanlı vatandaşı olan **reaya** için geçerli iken, XIX. yüzyılda yabancı temsilcilikler

aracılığıyla **berat** elde ederek zenginleşen gayrimüslimler, bu ekonomik kazanımları politik haklarla pekiştirerek idari ve siyasi güç elde etmeye çalışmıştır. Bu noktada yeni sermaye sahipleri ve yöneten İslami üst-kimlik çatışması neticesinde, kendiliğinden ayrışma süreci başladı. Zenginleşen Hristiyanların, zenginliklerini korumak için koruyucu-devletlere ya da başka bir politik savunma mekanizmasına ihtiyaçları vardı. Bu da sermayeyi korumak için lazım olan aynı isteklere sahip bir yapıydı. Zira sermaye, varoluşu itibarıyla benzer siyasi görüşe sahip olan politik elitlerin çıkarlarının korunmasını zorunlu kılıyordu (Goldsmith, 2002: 23). Bunun aksine Fransa, İngiltere gibi dini olarak homojen yani tek dinli yapılarda sermayenin hiçbir muhalefete karşılaşmadan büyümesi, doğal bir süreçti. Hegemon devlet, dünyayı bir iç-pazar haline getirmeli ve bu sayede güç-dengesini yönlendirebilecek seviyeye ulaşmalıydı (Arrighi, 1994: 62,63). İngiltere'nin XIX. yüzyılda izlediği siyaset, bu durumun somutlaşmasıdır. Diğer yandan Prusya'nın liderliğindeki Alman toprakları ise, hâlâ çok parçalıydı. 1555 yılında yapılan Augsburg Barışı'nın öngördüğü **cuius regio, eius religio** prensibi dahi bu durumu engelleyememiş, sadece farklı politik yapıların korunmalarını sağlamıştır (HW Smith, 2004: 244).

Kapitalist ulus-devletlerin yeni pazarlardaki araçları, ülkede yaşayan gayrimüslimler ya da din değiştiren kesimler olmuştur. Batılılar Osmanlı ülkesinde, başta Ermeniler olmak üzere Rumları ve diğer reayayı kullanmışlardır. Osmanlı Devleti gibi, çok-dinli yapılarda sermayenin tek elde toplanması ve bununla hayali bir cemaat oluşturulması ideali, sonuç vermemiştir. Zira Osmanlı Devleti varoluşu itibarıyla ulus devlet fikrine zıttır. Sermayenin tek elde toplanarak ülkenin belli bir fikir etrafında benzeştirilmesi; aynı dini değerleri, hukuk yapısını ve kültürel geçmişi paylaşan Avrupa için doğal bir süreçti. Bu süreç, aynı zamanda Avrupa'nın uluslararası otoritesini artırarak ona zor kullanma meşruiyetini de sağladı. Bu somut durum, felsefi yazında da olumsuz eserler ortaya çıkmasına neden oldu. Osmanlı Devleti'nde ise, ortak bir kültürel geçmişten ziyade, üst bir koruyucu kültür, egemen İslam hukuku ve çok-dinli bir yapı vardı. Ulus-öncesi zamanda sosyal ve özel hayatın şekillenmesinde belirleyici olan İslamiyet, artık sermayenin kimde olması gerektiğini belirleyemez hale geldi.

Sermayeyi elde eden İslam-dışı dinlere mensup olanlar, kendi yaşam alanlarını genişletmek istedi. Bu durum, **reaya-millet** ayırımına neden olarak **devlet-din** farkının kesin çizgilerle ortaya çıkmasına neden oldu. Dinin kapsayıcı idari kolu, uzmanlaşmış-tarafsız bürokratlar tarafından ikame edilerek hem aykırı oluşumlar teskin edilmeye çalışıldı hem de modern-devlet oluşumunun ilk yapıları ortaya çıktı. Bürokratlar, devletin kurtarıcısı olarak gördükleri Batılı fikirlerin taşıyıcısı iken, aynı zamanda yerleşik Osmanlı fikirlerinin yok edicisi olmak zorunda kaldılar. Böylece ortaya çıkan ticari yapı, yeni hukuki ilişkilerin oluşmasını zorunlu kıldı. Osmanlı bürokrasisi içerisinde roller ve sınırların keskin bir şekilde belirlenmesi, toplum-içi ağlar kurulmasını engelleyerek devlet dönüşümünün önüne geçti (Darling, 2008). Bununla birlikte Andreas Wimmer, ulus-devlet bürokrasisinin, yeniçeriler gibi devlete yabancı bir yapıyı asla kabul etmeyeceğini ileri sürerek Osmanlı Devleti'nin dönüşmek zorunda olduğunu iddia etmektedir (Wimmer, 1996: 172). Esasında keskin bir ticari pazarlamaya maruz kalan Osmanlı Devleti siyasi varlığını devam ettirebilmek için soyut varlığını sorgulamak zorunda kalmıştır. İslam'ın getirdiği hukuki yapının yerine toplum-devlet merkezli ve gayrimüslimlerin siyasi ve idari etkisini artıran reformlar yapılmıştır.

Avrupa örneğinde, kral ile **bourgeoisie** arasında aracı ihtiyacının bir sonucu olan ulus-devlet: Osmanlı Devleti'nde, egemen-İslami anlayış ve yükselen gayrimüslim reaya arasında Avrupa'nın zoru ile ortaya çıkan yeni bir teskin etme aracıdır. Bu durum, bir sonuç değildir ve bu nedenle tedrici uygulamalar, asla tabanda karşılık bulamamış ve modern-devlet ile uyuşamamıştır. İslam tarafından tanımlanan yaşam alanı, güçlenen Avrupa-merkezli yeni nosyon ile kendini yeniden tanımladı ve varoluşu itibariyle, sahibinin etrafını da aynılaştırmasını zorunlu kılan sermaye birikimi, İslam'ın bu alanın dışında tutulmasını zorunlu kıldı. İslam'ın farklı bir hayat yorumu ortaya koyması, yeni ortaya çıkmış olan hayat anlayışının dışında kalmasına neden olurken, aynı zamanda onun karşısında, bir var edici olarak kalmasına olanak sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin hâkim şeri yapısı ve millet anlayışı, gayrimüslimlerin uluslaşma fikrini inşa ederken ihtiyaç duydukları “diğeri” olmuştur.

Sermaye birikimi kendisini var etmek için ortak çıkarlara, aynı değerlere sahip ve dolayısıyla aynı ürünleri tüketecek insanlara ihtiyaç duyar. Bu noktada bazı araştırmacılar, sistematik inanışların sınıflandırıcılığını vurgularken aynı zamanda bunu ulus-devlet yapısının da parçası olduğu bir uluslararası sisteme dâhil etmektedirler. Durum savunucuların, anakronik duruşunu ortaya koyarken konu hakkında kavram bütünlüğünün olmadığını da göstermektedir (Walby, 2003: 529). Zira tüketim kültürü benzer ihtiyaçları bir zorunluluk haline getirmektedir. Bu noktada devlet ve ulusun, determinist ilişkisi ve varoluşsal gereklilikleri üzerinde durulmalıdır. Devletin modern bir yapı olduğu kabul edilirse, ulusun bu modernlikten etkilenmemesi kaçınılmazdır. Diğer yandan devletlerin ulusları şekillendirdiği kabul edilince, burada kavram ayrımı ortadan kalkacaktır. Teokratik sistemlerde, statik bir devlet yapısı ve beraberinde kendiliğinden oluşan bir sosyal yapı vardır. Diğer yandan bu yapı, oluşturulduğu zamanın şartları itibariyle idealdir ve öngördüğü kimlik, ancak modern devletin biçtiği kimlik ile çatışmaya girdiğinde sorgulanmaya başlanır. Günümüzde uluslararası şirketler ve ulus-üstü örgütlerin, mevcut ulus-devlet düzenini sorgulaması da benzer bir durumdur (Wimmer & Schiller, 2002: 302). Ulus-öncesi devletlerde toplum, bir sonuç iken, ulus-devletlerde bir araç haline gelmiş ve çeşitli yapılar tarafından şekillendirilmiştir. Osmanlı Devleti, varoluşu itibariyle tek millet egemenliğinin toprak temelli bir güç anlayışıyla oluşturduğu bir yapı iken, Batılı ulus-devlet anlayışı, bunu ticaretle yapmaktadır. Bu ticareti geçmişten farklı kılan, doğu-batı yönlü bir ticaretten ziyade, dünyanın birçok bölgesinde etkili olan bir kıtalararası bir oluşum ve tekel olmasıdır.

Kapitalist dünya sistemini şekillendiren yapılardan birisi de uluslararası örgütlerdir. Uluslararası örgütler, inşa edilen **bilgi evreni** çerçevesinde haklar, güven, kamusal ruh, kamusal söylem ve beraberlik temelinde göreceli bir “hürriyet” anlayışı inşa ederek bunun savunuculuğunu yapar (Zürn, 2000: 195-199). Bu yapının inşa edildiği düşünce çerçevesi, farklı bölgelerde ortaya çıkmış ve araç rolü gören çeşitli somutluklardan kaynaklanmaktadır dolayısıyla temsiliyet kapsamı kendi hususi bölgeleri ile sınırlıdır. Bölgeleri içerisinde etkili olan politik elitler, çıkar ilişkileri kurmak ve ilişkilerini korumak için yeni kimlikler şekillendirme yoluna gitmiştir. Politik elitler tarafından öne sürülen tezler, bir kez ortak fikir haline geldiğinde kurumsallaştırılır ve ülkenin politik kültürünün bir parçası haline getirilir (Marcussen, Risse, Engelman-Martin, 1999: 617). Osmanlı

ülkesinde, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Namık Kemal, Ziya Paşa gibi düşünürlerin başlattığı süreçte hürriyet mefhumunun önemli ölçüde tartışıldığı görülmektedir. Nihai şekline XX. yüzyıl başında ulaşan bu anlayış, esasında zimmi hukuk anlayışının eşitlik temelli yeni bir hürriyet ideali ile değiştirilmesi ve şeri çerçevede meşruiyet kazanmasıdır. Batılı cumhuriyet fikri, Osmanlı ülkesinde meşveret ile açıklanmakta ve böylece devlet-toplum düzleminde bir dönüşüm açığa çıkmaktadır. Esasında bu tartışmaların amacı Osmanlı Devleti'nin siyasi bütünlüğünü Batılı sömürgeciliği karşısında korumaktır. Zira Avrupa kendi hukuki sistemine dâhil olmayan ülkeler ile eşit ilişki kurmayı reddetmektedir (Hakkı Paşa, 1326: 245-250).

İslam dini, hukuki olarak dünyayı **Daru'l İslam** ve **Daru'l Harb** diye bilinen iki alana böler. Bu kurala göre, Müslümanların egemenliği altında olmayan bölgeler, İslam'ın yayılması gereken harp toprakları olarak tasarlanmıştır. Öte yandan Müslümanlar tarafından fethedilirse, bu topraklarda yaşayan insanlar, Müslümanların hâkimiyetini kabul edebilir ve **cizye** adı verilen bir vergi öderler (Imber, 2004: 77). Quataert, cizye'nin sadece ticaret yoluyla elde edilebilen nakit ile ödenmesi gerektiği için, gayrimüslimlerin ticarete başarılı olduğunu iddia etmektedir (Quataert, 2005: 132). Gayrimüslimler, İslam egemenliği altındaki bir ülkede **zimmi** olarak yaşamayı kabul edebilirler. Zimmi statüsü, gayrimüslimler için ibadet, mülkiyet ve yaşam özgürlüğünü garanti altına alma imkânı sağlar ve zimmiler, bu koruma karşılığında bir haraç ödemişlerdir (Braude & Lewis, 1982: 19). Bu bağlamda gayrimüslimlerin nakit ve ticaret ile iç içe olmaları Batılı tüccarlar ile ilişki kurmalarını hızlandırmıştır.

Şeri hukuk, Osmanlı devlet yapısında çok önemli bir role sahip olsa da uygulamada örf ve adet hukuku da önemli bir yere sahip olmuştur. İki farklı dünyanın tanımlandığı İslam hukuku, din temelli bir ayırım yapmaktadır. Bunun aksine Batılı devlet anlayışı, sınırları dini ayırımların etkili olmadığı kültürel aidiyet duygusunun geliştirilmesi ve yayılması için bir araç olarak görmektedir (Wimmer & Schiller, 2002: 307). Zimmilerin, Osmanlı toplumunda din-temelli statü çerçevesinde ekonomik güç sonucu elde ettikleri politik kazanımlar, devletin sınırlarını aştığı zaman geleneksel devlet anlayışından ayrılmalara ve Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlar başlamıştır. Sermayenin ve bunun devamını sağlayacak politik sistemin kurucusu ve koruyucusu olan güçlü Batılı devletler, Osmanlı Devleti'ndeki siyasi karışıklıkları, sınırları yeniden tanımlamak, siyasi ve ekonomik kazanım elde etmek için bir fırsat olarak görmüşlerdir. İngiltere için Osmanlı ülkesi, geleceği belirsiz ve kontrolü elzem bir bölgedir. XIX. yüzyılın süper gücü İngiltere'nin, "**Orient**" tanımlaması sistemin istenilen şekilde düzenlenmesi için kullanılan bir "demos"tan fazlası değildir (Kedourie, 1978). Osmanlı Devleti, ticari kazanımlar ve siyasi kontrolün somutlaşacağı aynı zamanda "**bilgi kümeleri ve epistemik cemaatler**" mefhumu ile Batılı insan kavramının oluşturulacağı bu dönemde Türk figürünün inşa edildiği ekzotik bir ülkeden fazlası değildir (Ruggie, 1998: 873). Osmanlı Devleti'nin bilgi inşa edicisi olması beklenen ulema ise, bu tezi doğrularcasına değişimin karşısında tavır almıştır. Ulemanın, devletten yana tutum alması ve devletin yerleşik adetler ve teamüllerini korumayı önemsemesi, Osmanlı kimlik kapsayıcılığının sınırlı kalmasına neden olmuş ve zihinsel dönüşümü sağlayacak yeni kümelenmelerin oluşmasının önüne geçmiştir (Gerber, 1999). Diğer yandan dünyadaki gelişmeler, ulusallık çağının

gelişini gösterirken bir yandan da teokratik yönetimlerin güç kaybettiğini gösteriyordu (Anderson, 2006: 11).

Osmanlı Devleti'nde halk **askeri** yani yöneticiler ve **reaya** yani yönetilenler olarak ikiye ayrılmıştır. Müslüman ve gayrimüslimler reayayı meydana getiren iki farklı gruptur. Batılı diplomatlar, reaya sınıfının sadece gayrimüslimlerden oluştuğunu iddia etse de zimmi statüsünde yaşayan bu grubun toplum içindeki konumları ve hareket alanları belirli kurallar çerçevesinde sınırlandırılmıştı. Klasik dönem anlatısında zimmiler için, çan çalmak ve haç işaretleri kullanmak yasaklanmıştı. Bunun yanı sıra günlük hayatta, belli renk kıyafetleri giymeleri gerekiyordu ayrıca ata binmeleri yasaklanmıştı. Bu kurallar şeri hukuk ve yerel uygulamalar neticesinde ortaya çıkmış ve gayrimüslimleri, siyasi ve ekonomik olarak Müslümanlardan daha alt seviyede bir yerde konumlandırmıştır. Diğer yandan uluslararası ticaretin tırmanışı ile zimmiler zenginleşmiş ve daha fazla eşitlik talep etmiştir. Bu eşitlik talepleri 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı gibi reformlarla karşılanmaya çalışılmıştır. Şeri vergilerin kaldırılmasıyla beraber teorik olarak Müslümanlar ve gayrimüslimler eşit hâle gelmiştir. Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'nin 1869 yılında düzenlemesiyle birlikte şeri esaslar tamamen terkedilmiştir. Bunun yanı sıra Müslüman tebaayı kapsayan **ümme** kavramı, millet fikrinin ortaya çıkmasıyla gücünü yitirdi. Bununla birlikte her millete, kendi topluluğunu vergilendirme ve temsil etme haklarının verilmesiyle bu süreç daha da hızlandı (Masters, 2001: 11).

Ulus devlet kavramının vatandaşlık kavramı ile ilişkilendirilmesi, yeni bir fikir değil, geleneksel statülerin eşitlik esasında yeniden tanımlanmasıdır. Vatandaşlık kavramının içeriğini oluşturan “resmi statü, yasal haklar, politik haklar ve katılım ile aidiyet hissi” diğer proto-devlet yapıları tarafından tanımlanmış bulunmaktadır (Bloemraad, 2008: 154). Osmanlı Devleti gibi çok-dinli yapıların, “etkililik ve meşruiyet” adına uluslaştırılmaları mevcut sistemin iyileştirilmesine değil dönüştürülmesine neden olmuştur. Böylece çok-uluslu yapı, varlığı itibarıyla Osmanlı devlet mekanizmasına zıtlık teşkil etmiş ve ülkenin farklı devletlere bölünmesine neden olmuştur. Benzer şekilde Kuveyt Devleti'nin ortaya çıkış süreci, ekonomik ilişkiler ağının yönlendirilmesi ile olmuş ve ulus-aşırı şirketler, burada belirleyici rol oynamıştır. Kuveyt, homojen olması ve sınırlı bir coğrafyada konumlanması itibarıyla ulus devlet ayrımı hızlı gerçekleşmiştir. Diğer Arapça konuşan milletlerin bu dereceye ulaşamaması, farklı kültürel ve ticari birlikteliğin gerçekleşmemesi ve bu grupların münferid aşiretler olarak kalmasıyla ilişkilendirilebilir. Osmanlı ülkesinden göç eden gayrimüslimler, milliyetçi ayaklanmaların destekçisi olmuş ve bu hareketlere maddi ve siyasi destek sağlamışlardır. Modern diaspora kavramı ise, kültürel ulus-aşırılık içermektedir. Ulus-aşırı şirketler tarafından ifa edilen politik görevler, benzer şekilde uzantılar tarafından ortaya konmakta ve hedef ülkenin politik yapısı şekillendirilmeye çalışılmakta ya da anavatanın çıkarları, konuk-ülkelerde savunulmaktadır (Tölölyan, 1991: 6).

Çağdaş dönemde ulus-devlet kelimesinin anlamının, ülkeden ülkeye değiştiği görülmektedir. Fransızlar için **P'état nation** toplumsal kimliği ve demokratik ilkeleri ifade etmektedir. Bu tanımlamalarda, devlet kurulurken hedeflenen ilkeler etkili olmuş ve daha sonra inşa edilecek ulus-devletin genel hatlarını belirlemiştir (Risse, 2002: 89).

Ulus-devlet kavramının özellikle XX. asırda geçirdiği dönüşüm kavram geçişliliğini ortaya koymaktadır. XX. asrın süper güçlerinden birisi olarak ortaya çıkan ABD’de, ulus-aşırı millet kimlikleri belirleyici olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında büyük ölçüde ABD tarafından politik olarak şekillendirilen Avrupa kıtasında, “Avrupa Birleşik Devletleri” fikri neticesinde ortaya çıkan yapının, ulus-sonrası olarak nitelendirildiği görülmektedir (Bloemraad, 2008: 154; Hirst & Thompson, 1995: 427). Bu anlayış, daha sonra Avrupa Birliği’nin temelini oluşturmuştur.

Farklı kültürel altyapıları olan oluşumların, kendilerini nasıl tanımladıkları, ilişki halinde buldukları diğer çevre-yapılar tarafından şekillendirilmiştir. Osmanlı Devleti’nin diğer devletlerle kurduğu ilişkiler, kapsayıcı bir devlet mefhumunun önüne geçerek devletin politik eğilimlerinde belirleyici olmuştur. Örneğin, Batılı merkezli fikirlerin yerel kanunların ve idari mekanizmaların düzenlenmesinde dikkate alındığı görülmektedir. Bu reformlar öncesinde İslam hukukunun doktriner varlığıyla desteklenen Osmanlı Devleti, nihayetinde kendisini yenileyemez hale gelmiş ve aynı kalarak farklılaşmıştır. Diğer yandan Avrupada, merkezi otorite karşısında varlık göstermeye çalışan kapitalist oluşumların ortaya çıktığı ve bu oluşumların gelişim süreçlerinin, ulus-devletin gelişimiyle birebir büyüdüğü görülmektedir (Arrighi, 1994: 33). Osmanlı Devleti’nde ayan gücünün kırılması ve merkezi otoritenin güçlendirilmesi devleti güçlendirirken, halkın aynı kalmasına neden olmuştur. Tebaanın bilgi evrenini şekillendiren şeri esaslar ve üretim biçimleri aynıdır. Batı’nın ticari egemenliği ise ekonomik kötüleşmeye neden olmaktadır.

Ulus-devlet fikrinin, Avrupa kıtasında Westphalia Anlaşması ile güç-dengesi sağlaması neticesinde savunma giderleri azalan devletler, kendi aralarındaki çatışmaları vekilleri aracılığıyla ortaya koyma yoluna gitti (Arrighi, 1994: 33). Diğer yandan bu birlik karşısında sabit bir öteki tanımının nesnesi olan Osmanlı Devleti, sürekli bir savaş hali içerisindeydi. Sermayenin artmasıyla birlikte, dini homojenliğin olduğu Avrupa toplumu, sermayenin tek elde toplanması ve daha fazla kapital için daha fazla emek ve enerji harcanması zorunluluğuyla yüzleşmek zorunda kalmadı. Halbuki Osmanlı Devleti’nin çok-dinli bir yapıya sahip olması ve toplum düzeni itibarıyla dini bağların güçlü olması, zaten kendiliğinden sermayenin bölünmesi anlamına gelmektedir (Karpat, 1985; Cole, 2000). Burada ulus-devlet kavramının, Avrupa kıtasının sosyal, dini ve demografik yapısı itibarıyla kendiliğinden ya da siyasi zor kullanılmadan ortaya çıktığı görülmektedir. Benedict Anderson’un dediği gibi bu somutluk, daha önce “hayal” olsa bile diğerlerinden çok farklı “hususiyetleri” olan bir yapının hayalidir ve kendiliğinden bu yapıya bazı avantajlar sağlamaktadır. Sermayenin, homojen dini yapı nedeniyle bölünmüyor olması bundan yoksun olan toplumlar için kendiliğinden bir baskı aracı ve ekonomik-tabanlı devletlerin ulus savaşları anlamına gelmektedir (Anderson, 2006).

Toplumsal yapılar, çeşitli öncelikler neticesinde şekillenmiştir. Osmanlı Devleti’nin dini tabakalaşması, onu diğerlerinden aşağı kılmıyordu (Wimmer, 1996:164). Diğer yandan ulus-devlet ve ulusal-ekonomi oluşumlarının aynı zamanda gerçekleşmesi, bu sisteme sonradan dâhil olanların dünyadaki yerleşik ekonomik yapıları toptan sorgulamasını zorunlu kılmaktaydı (Arrighi, 1994: 51). Bu sorgulama karşısında, egemen güçler ekonomik ve politik araçlarla kendi konumlarını güçlendirme yoluna gitmiştir. XIX.

yüzyılda kıta Avrupası'na hâkim olan “Avrupa Uyumu” fikri, bunun bir yansımasıdır. Daha sonra, benzer şekilde İngiltere, “altın standardı” ve “anayasacılık” gibi araçlarla kendi normlarının, evrensel değerler olarak kabul görmesini savunmuştur (Arrighi, 1994: 54,55). Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi örgütler, gelişen uluslararası hukuk kuralları ile ilişkili olarak hegemon devletlerin belirlediği normları uygulayan küresel araçlardır. Kapitalist sistem, çıkışı ve varoluşu itibarıyla kendi-benzeri yapıları destekleyeceği için sürekli olarak kendi-benzeri ile ilişkilerini artırmaya çalışmaktadır. Hegemon devlet, dünyayı bir iç-pazar haline getirmeli ve bu sayede güç-dengesini yönlendirebilecek seviyeye ulaşmalıdır (Arrighi, 1994: 85).

Orta Doğu mefhumu, sosyal ve dini olarak heterojendir ve bu bölgede sermayenin kendi elinde toplanmasını amaçlayan yapılar, ilk başta zor araçlarını ele geçirmelidir. Farklı yapılar arasındaki bu güç mücadelesi, hükümetler seviyesinde diğerini yok etme savaşlarına neden olmaktadır (Heydemann, 2000: 24). Burada monolitik bir devlet ve ulustan bahsetmek mümkün değildir. Sermayenin ve zor araçlarının, sistemin işleyişi itibarıyla kendiliğinden tek elde toplanabileceği homojen bir toplumsal ve dini yapı mevcut değildir. Bu nedenle bölgede cereyan eden çatışmalar, çoğu zaman “dolaylı ve ciddi bir şekilde ulus-aşırıdır” (Heydemann, 2000: 9). Smith'in öne sürdüğü gibi “**affinity**” (ilişiklik ya da bağlılık), ulus kavramının sınırlarını belirlese de özellikle geleneksel Arap toplumlarında bağlılıkların modernite öncesi kabile bağları çerçevesinde gerçekleşmesi, bu tanımın kapsayıcılığını daraltmaktadır (HW Smith, 2004: 234). Bu bağlamda Osmanlı ülkesinde meydana gelen ayrılıkçı ulus hareketlerinin kökenleri, Batılı ulus devletlerin bu coğrafyadaki ekonomik ve siyasi çıkarları ile doğrudan ilişkilidir. Osmanlı ülkesinde Ruslar Ortodokslar, İngilizler Dürzileri, Fransızlar Marunileri, Amerikalılar ise Ermeniler ve Nusayrileri kullanmış ve bu yönde siyasi olarak desteklemiştir. Egemen dini otoriteden farklı olmak sömürgeci devletler için bir avantaj olarak kullanılmış ve koruma sağlanarak karşılıklı bir siyasi ilişki kurulmuştur (Spagnolo, 1971: 151; Salih, 1977: 251).

Anthony D. Smith, Eric J. Hobsbawm ve Ernest Gellner'in ulus tanımları arasında araç ve sonuç ilişkisi bağlamında ortaya tutarlı ve kapsayıcı bir çalışma konulmamıştır. Smith, ulus kavramını “**aidiyet**” olarak tanımlayarak primordialist bir merkez inşa ederken, Gellner “**eğitim**”; Hobsbawm ise, “**gelenegin icadı**” ile modern devletin inşa süreçlerine dikkati çekmiştir (Gellner, 2008). Burada aidiyet duygusu modernlik-öncesinde, eğitim ve gelenegin icadı ise modernlik ile ortaya çıkan kavramlardır. Bu mefhumların etkisi neticesinde sonradan inşa edilen kurumlar, meşruiyet aracı olarak kullanılmaya ve dönüşmeye devam ederken aidiyet duygusu kaybolur. Bu nedenle “global” düşüncenin karşıtı olan ulusallık sürekli yenilenecek aidiyet bağını güçlendirmektedir. Diğer yandan devletler, doğruyu liberalizm ile inşa ederek meşruiyet ararken aidiyet duygusunun, eğitim ya da yeni yorumlamalar ile canlı tutulmaya çalışılması, artan küresel etki karşısında güç yitirmektedir (Mann, 1997: 476).

Ekonomik ilişkilerin bağımlılıkları artırması ve artan ticaretle ile sınır-ötesi benzerliklerin artması, sınırların fiili olarak ortadan kalkmasına, ulus kavramının gücünü yitirerek “**ulusuzlaşma**” sürecinin başlamasına neden olmaktadır (Zürn, 2000: 187). Japonya gibi eşsiz ve homojen kültürde bir ulus-devlet yapısının, optimum şekilde korunması ve

aynı zamanda global değerlerin benimsenmesi, Japonya adasının homojenlik avantajları ve savunma giderlerinin bütçeden yapılmamasıyla ilişkilendirilebilir (Miyoshi, 1993). Küreselleşme, daha fazla ticaret ve karşılıklı bağımlılığı destekler. Kültürün önemi azalırken güç ve çıkarlar ön plana çıkar. Kültürün öneminin azalması, toplumu yakınlaştıran hususiyetlerin yok olmasına neden olur (Meyer & Ramirez, 1997: 147-149).

Diğer yandan bazı araştırmacılar; ulus-devlet, kapitalist ekonomik sistemin konstruktivist dışavurumudur, tezini savunmaktadır. “Bireyler, örgütler ve devletler” kendi çıkarlarını savunmaları beklenen meşru yapılar olsa da hareket alanları ve manevraları daha önceden belirlenen sınırlar dâhilindedir ve bu çerçevede hareket etmeleri beklenmektedir (Meyer & Ramirez, 1997: 168). Meyer, bireylerin primordialist (ezeli), kolektif yapıların ise homojenlik eğiliminde olduğunu ifade etse de politik tutumlar, devletlerin burada karar verici olduğunu göstermektedir. Bu noktada bireysel olarak tasvir edilen ile gerçekleşen yapının birbirinin aynı olmaması, bölgesel hususiyetler tezini güçlendirmektedir. Osmanlı Devleti için homojenlik ve eşitlik kurucu şeri esasların aksine bir durumdur ve varoluşsal bir yapı değişikliğini gerekli kılmaktadır. Bu amaçla, devletin üniter yapısını korumayı hedefleyen Osmanlıcılık, İslamcılık ve Batılıcılık gibi fikirler, teorik düzeyde kalmış, ticari işleyiş hukuk kurallarına dönüşemediği için Osmanlı ülkesi peyderpey küçülmüştür.

Her ne kadar Robert Rotberg, devletlerin liderlerin kararları nedeniyle zayıfladığını söylese de bunun aksine aynı zamanda devletler, liderlik yeteneğiyle güç kazanmaktadır (Rotberg, 2002: 93). Ticaretin yükselmesi neticesinde oluşan bürokratik dönüşüm ve askeri harcamaların azaltılması karar aşamalarında, liderler ve ulus-aşırı faktörlerin rolü yadsınmaz. Bununla birlikte benzer kararların her coğrafyada benzer sonuçlar üretmediği görülmektedir. Yerel elitlerin elimine edilerek merkezi otoritenin güçlendirilmesi, Fransa’da olumlu sonuçlar üretirken, aynı uygulama Osmanlı Devleti’nde parçalanmanın yolunu açmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Meyer tarafından iddia edildiği üzere, ulus-devletin son iki yüzyılda ortaya çıkmış Birleşmiş Milletler tarafından legalize edilmiş ve dünyanın sadece bir bölümüne ait olan, kültürel bir şablon olduğu tezidir. Bu kalıbın ortaya çıkış yeri itibarıyla, dini olarak homojen Avrupa toplumuna uyum sağlayacağı muhtemel görülürken Osmanlı Devleti’ne yıkım getireceği ise büyük bir olasılıktır. Wimmer ve Feinstein, imparatorluk içinde savaşların artmasının ulus-devlet oluşumunu artıracaklarını öne sürse de Osmanlı Devleti içinde meydana gelen ayrılımların tamamıyla dış müdahaleler neticesinde gerçekleştiği görülmektedir (Wimmer & Feinstein, 2010: 769-770). Bütün ülkelerin var olabilmek için ihtiyaç duyduğu Birleşmiş Milletler, aynı zamanda ulus devletlerin meşruiyet aracıdır (Hoffmann, 1996: 160).

Ulus-devletin kendi içinde bir amaç (an end in itself) olduğu ve ulus-öncesi yapılardan önce hegemon devletler tarafından yönlendirilebileceği görülmektedir. Richard Bean, “optimal boyut” olarak tanımladığı konseptte haiz olan devletlerin yaşama imkanı bulabileceğini iddia ederken, bunun dışında yer alanların dönüşmeye zorunlu olduklarını ifade etmektedir. Burada “optimal boyut” kavramının göreceliliği ve bu tanımı şekillendiren unsurların belirli bir merkezin etrafında şekillenmiş olması, ulus-devlet sınırlarının dayatılması anlamını taşımaktadır (Bean, 1973: 204). Birinci Dünya

Savaşı, bu bağlamda ulus devletler ve diğerleri ayrımının yapıldığı bir dönüm noktasıdır. Savaş neticesinde Osmanlı Devleti, Habsburg hanedanlığı ve çok uluslu Rus Çarlığı'nın tarihten silindiği, Fransa, İngiltere gibi ulus devletlerin varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı ile monarklar ve toprak soyluluğu son bulmuş, ulus temelli demokratik idarelerin yükselişi başlamıştır. Ulus devletin oluşum sürecinde, demokratik anlayışın (deliberative) inşa edici devletin sınırları ile çerçeveslendiği görülürken, bu durum küreselleşme ile ulus dışına çıkmıştır (Zürn, 2000: 209). Modern ulus devletlerden meydana gelen uluslararası atmosferin oluşturulması, uluslararası hukuk yoluyla gerçekleşmiştir. “Egemenlik” hakkının uluslararası anlaşmalar ile garanti altına alınması, ulus-devletlerin varlığını garantilemiştir (Hirst& Thompson, 1995: 410). Avrupa kıtası, bu yapının ilk ortaya çıkış noktasıdır. Bu noktada Avrupa Birliği düşüncesi, ulus-üstü bir hukuki ve idari yapı ortaya koymayı amaçlarken, üye olan devletlerin en büyük amacı, ulus-devlet yapısını güçlendireceğini düşündükleri politik kazanımlar elde etmektir (Bruneteau, 2000: 249).

İkinci Dünya Savaşı, ulus-üstü yapıların önem kazandığı iki kutuplu dünya düzeninin başlangıcıdır. Avrupa Birliği'nin kurucusu olan ülkeler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında meydana gelen olumsuz algıları yok etmek için, yeni oluşum gerektiğinin farkındaydı. Fransa ayrık rolünden, Almanya öteki, İngiltere ise Avrupa'yı ötekileştiren imajından kurtulmak ve kendi sınırları içerisinde bağlılık ve bütünleşmeyi artırmak istiyordu. Burada ulusal çıkarların, ulus-üstü bir yapının oluşmasına nasıl ön ayak olduğu görülmektedir (Marcussen, Risse, Engelmann-Martin, 1999). Buna rağmen sonuç olarak, tüm örgütün bir “en iyi”yi, tüm üyelerin en iyisi haline getirmeyi amaçlaması, ulus-devlet yapısının gereği olarak kaçınılmazdır (Hoffmann, 1996: 163).

Ulus devlet, liberal değerlerin evrenselliğini savunan somut bir üretdir. Bu yapıdan kaynaklanan tüm yayılma çabalarının, çıkış noktası değerlerin yayılması ile sonuçlanacaktır. Bu durum **üretilmiş** doğruların ortaklaştırılmasının hedeflenmesi nedeniyle, diğer yapılar tarafından kendiliğinden diğeri olarak algılanacaktır. Diğer yandan sermayenin, insanların, hizmetler ve malların serbest dolaşımının artırılmaya çalışılması, “serbestlik” ilkesinin nasıl tanımlandığı ile alakalı olarak zaten belirlenmiş olan kuralları zorlamayı amaçlamaktadır. Bu sınırlar dâhilinde işlev görmekten yoksun yapılar ise, “işlevsiz devlet” (**rogue state**) olarak adlandırılmıştır (Rotberg, 2002: 86). Devletlerin yeniden düzenlenmesi ve işlevsel hale gelebilmesi için, hükümetlerin güç ilişkilerini düzenleyebilir bir düzeye ulaşması gerekmektedir (Rose, & Miller, 1992: 177). Bu bağlamda Osmanlı Devleti, Batılı güçlerin işlevsiz devlet uygulamasının ilk örneği olmuş ve Batılı kurallara bağlı olmadığı için bir sorun haline gelmiştir. Şark Meselesi ya da Doğu Sorunu olarak ifade edilen bu süreçte soyut varlığını sorgulamak zorunda kalan Osmanlı Devleti sosyal ve idari temelleri olmayan acele reformlar yapmak zorunda kalmıştır. Ülkenin dinamiklerinden kopuk olan yeni hukuk anlayışı ayrılmayı daha da hızlandırmış ve bu düzenlemelerin hedefi olan gayrimüslimler Osmanlı ülkesinde milliyetçi isyanlar çıkarmıştır. Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin somut olarak ortadan kalkmasına ve Türklük temelinde yeni bir ulus inşa sürecine başlanmasına neden olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti ile başlayan ulus inşasının temel hedefi yeni bir hukuki sistem inşa etmek ve böylece Batılı olabilmektir. Bu inşa kaybedilen “soyut varoluş”

mefhumunun yeri doldurma sürecinde yeni bir arayış olarak değerlendirilebilir. Devletçi politikalar neticesinde şekillenen uluslaşma süreci Batılı örneklerinde görülen burjuva sınıfından yoksundur.

Sonuç

Ulus devlet fikri, kapitalist merkezli yönetim anlayışının hukuki mefhumlar çerçevesinde meşrulaşmış halidir. Bu sistem monarkların devrilmesi ve burjuvanın daha etkin olduğu cumhuriyetçi yapıların dünyada yayılması fikri üzerine kuruludur. Birinci Dünya savaşı ile meşruiyet elde eden ulus devletler, sürekli birbiriyle rekabet halinde olmuş ve yeni ekonomik kazanımlar ve pazarlar bulmaya çalışarak diğer ülkeleri sömürge haline getirmiştir. Modern dünyaya uyum sağlamak ve sistemden pay almak isteyen devlet, BM tarafından tanınmak için ulus-devlet olmak zorundadır. Ulus-devlet fikri, homojen bir sosyo-kültürel ve dini yapıya sahip olan Avrupa kıtasında ortaya çıkmış ve bu kıtanın ülkelerine birçok avantaj sağlamıştır. Diğer yandan farklı dinler ve kültürlerin zamana göreceli olarak barış içinde yaşadığı Osmanlı Devleti ise, bu süreçten olumsuz etkilenmiş, Batılı güçler tarafından yabancılaştırılarak kendi değerlerini değiştirmek ya da yok etmek zorunda bırakılmıştır. Osmanlı toplumunda yaşayan gayrimüslimler, sermaye birikiminin artmasıyla Batılı devletler tarafından hukuki ve ticari olarak araçsallaştırılmış ve toplumdaki uzaklaşarak yabancı devletlerin unsurları haline gelmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, modern çağa uyum sağlamak için çeşitli fermanlar çıkarmış, bu fermanlar çok-dinli yapıdan çok-uluslu yapıya geçişi sağlarken diğer yandan da Osmanlı Devleti'nin yıkılışını hazırlamıştır.

Kaynakça

- Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso Books.
- Arrighi, G. (1994). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. Verso.
- Bean, R. (1973). War and the Birth of the Nation State. *The Journal of Economic History*, 33(1), 203-221.
- Bloemraad, I., Korteweg, A., Yurdakul, G. (2008). Citizenship and Immigration: Multiculturalism, Assimilation, and Challenges to the Nation-state. *Annual Review of Sociology*, 34.
- Bourke J. (1942). Kant's Doctrine of "Perpetual Peace". *Philosophy*, 17, 324-333.
- Braude B., Lewis B (Ed). (1982). *Christians and Jews in Ottoman Empire*, Holmes & Meier Publishing: London.
- Bruneteau, B. (2000). The Construction of Europe and the Concept of the Nation-State. *Contemporary European History*, 9(2), 245-260.
- Cole, J. (2000). *The Power of Large Numbers: Population, Politics, and Gender in nineteenth-century France*. Cornell University Press.
- Darling, L. T. (2008). *Islamic Empires, the Ottoman Empire and the Circle of Justice. Constitutional Politics in the Middle East: With Special Reference to Turkey, Iraq, Iran and Afghanistan*, Oxford/Portland OR, Hart Publishers, 11-32.
- Gellner, E. (2008). *Nations and Nationalism*. Cornell University Press.
- Gerber, H. (1999). *Islamic Law and Culture, 1600-1840 (Vol. 9)*. Brill.
- Goldsmith, E. (2002). Development as Colonialism. *World Affairs: The Journal of International Issues*, 18-36.
- Hakkı Paşa. (1326). "Kapitülasyonlar yahud Uhud-u Kadime", *İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası*, S. 16, İstanbul, 241-258.

- Heydemann, S. (Ed.). (2000). *War, Institutions, and Social Change in the Middle East*. University of California Press.
- Hobsbawm, E. J. (1995). *Millîyetler ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (2012). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E., Ranger, T. (Eds.). (2012). *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press.
- Hoffmann, S. (1966). *Obstinate or obsolete? The fate of the nation-state and the case of Western Europe*. *Daedalus*, 862-915.
- Huberman, L. (1980). *Los Bienes Terrenales del Hombre; Historia de la Riqueza de las Naciones*. Editorial Nuestro Tiempo.
- Karpat, K. H. (1985). *Ottoman population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*.
- Colin, I. (2004). *Şeriatın Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kedourie, E. (1978). *England and the Middle East: the Destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921*. Harvester Press.
- Mann, M. (1997). *Has Globalization Ended the Rise and Rise of the Nation-state? Review of international political economy*, 4(3), 472-496.
- Marcussen, M., Risse, T., Engelmann-Martin, D., Knopf, H. J., & Roscher, K. (1999). *Constructing Europe? The Evolution of French, British and German Nation State Identities*. *Journal of European public policy*, 6(4), 614-633.
- Masters B. (2001). *Christians and Jews in the Ottoman Arab World*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Meyer, J. W., Boli, J., Thomas, G. M., Ramirez, F. O. (1997). *World Society and the Nation-state*. *American Journal of sociology*, 103(1), 144-181.
- Miyoshi, M. (1993). *A borderless world? From Colonialism to Transnationalism and the Decline of the Nation-state*. *Critical Inquiry*, 19(4), 726-751.
- Neumann, I. B. (1999). *Uses of the other: "the East" in European identity formation (Vol. 9)*. University of Minnesota Press.
- Walby, S. (2003). *The myth of the Nation-state: Theorizing Society and Politics in a Global Era*. *Sociology*, 37(3), 529-546.
- Wimmer, A., & Feinstein, Y. (2010). *The Rise of the Nation-State across the World, 1816 to 2001*. *American Sociological Review*, 75(5), 764-790.
- Quataert, D. (2005). *The Ottoman Empire 1700-1912*, Cambridge University Press: New York.
- Risse, T. (2002). *Nationalism and Collective Identities. Europe versus the Nation-State? Developments in west European politics*, 2, 77-93.
- Rose, N., Miller, P. (1992). *Political Power beyond the state: Problematics of Government*. *British Journal of Sociology*, 173-205.
- Rotberg, R. I. (2002). *The New Nature of Nation-state Failure*. *Washington quarterly*, 25(3), 83-96.
- Ruggie, J. G. (1998). *What makes the world hang together? Neo-utilitarianism and the Social Constructivist Challenge*. *International organization*, 52(4), 855-885.
- Salih, S. (1977). *The British-Druze Connection and the Druze Rising of 1896 in the Hawran*. *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 2, 251-257.
- Smith, A. D. (2013). *Nationalism: Theory, Ideology, History*. John Wiley & Sons.
- Sperber, J. (2004). *Germany, 1800-1870 (Vol. 1)*. Oxford University Press, USA.
- Spagnolo, J. P. (1971). *Mount Lebanon, France and Dâud Pasha: A Study of Some Aspects of Political Habituation*. *International Journal of Middle East Studies*, 2(2), 148-167.
- Tilly C. (1982). *War Making and State Making as Organized Crime*. CRSO Working Paper No. 256, University of Michigan, 1982.

- Tölölyan, K. (1991). The nation-state and its others: in lieu of a preface. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1(1), 3-7.
- Wimmer, A. (1996). L'État-nation, Une Forme de Fermeture Sociale. *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie*, 37(1), 163-179.
- Wimmer, A., Glick Schiller, N. (2002). Methodological Nationalism and beyond: Nation-state building, Migration and the Social Sciences. *Global networks*, 2(4), 301-334.
- Zürn, M. (2000). Democratic Governance beyond the Nation-state: The EU and other International Institutions. *European Journal of International Relations*, 6(2), 183-221.

Cumhuriyet Devri Eğitim Politikalarına ABD Etkisi (1939-1980)

American Influence on the Education Policies, 1939-1980

Halil İbrahim Çelik*

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarından itibaren eğitim sisteminde ve uygulamalarında modernleşme çalışmaları, Batı ülkelerinin eğitim sistemlerini örnek olarak geliştirilmeye çalışılmıştır. Eğitim sistemi yeniden kurulurken Amerika Birleşik Devletleri eğitim sistemi ve Amerikalı eğitim uzmanlarının görüşleri, Türk eğitimciler tarafından incelenmiştir. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde diğer batı ülkeleriyle birlikte ABD'li eğitim uzmanları, Türkiye'de görevlendirilmiştir. Aynı dönemde ikili anlaşmaların sağladığı burs imkanlarıyla Türk öğrenciler eğitim, eğitimciler ise tecrübe ve bilgilerini artırmak için ABD'ye gönderilmiştir. Bu çalışmaların bir sonucu olarak Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarında Amerika eğitim düşüncesi ve sisteminin etkisi gelişmiştir. Türkiye ile ABD eğitim sistemi, iki ülkenin devlet şeklindeki farklılık nedeniyle (üniter yapı-federal yapı), farklı yapılanmıştır. Buna karşın iki ülke eğitim felsefesi, eğitim müfredatı ve yetiştirilmesi hedeflenen insan tipi bakımından benzeşmiştir. 1948-1950 yılları arasında Millî Eğitim Bakanı olarak görev yapan Hasan Tahsin Banguoğlu'nun ifadesiyle Türk eğitim politikası, 1939 sonrasında maddeci bir görüşün hâkim olduğu *Amerikanizme* uyarak keyfiyet buhranına sürüklenmiştir. Cumhuriyet devri Türk eğitim politikası, siyasi süreçler ve Türk modernleşmesi düşüncesinin bir sonucu olarak siyasi ittifak kurduğu ABD'den etkilenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Eğitim, Fulbright Burs Programı, Robert Koleji, Mili Eğitim Şurası.*

Abstract

Since the early years of the Republic of Turkey, modernisation efforts in the education system and practices have been tried to be developed by taking the education systems of Western countries as an example. While re-establishing the education system, the education system of the United States of America (USA) and the opinions of American education experts were analysed by Turkish educators. During the Ottoman and Republican periods, education experts from the USA were assigned to Turkey along with other western countries. In the same period, thanks to the scholarship opportunities provided by bilateral agreements, Turkish students were sent to the USA for education, and teachers and professors were sent to the USA to increase their experience and knowledge. As a result of these developments, the influence of the American educational thought and system on the Turkish educational policies has increased. The Turkish education system and the US education system are structured differently due to the difference in the state structures of the two countries (unitary structure-federal structure). On the other hand, the two countries are similar in terms of educational philosophy, curriculum and the type of people they aim to raise.

* Öğr. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, halilibrahimcelik42@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5500-4226.

As Hasan Tahsin Banguoğlu, the Minister of National Education from 1948 to 1950, has stated Turkish education policy was dragged into a crisis of arbitrariness after 1939 by conforming to *Americanism*, which was dominated by a materialist view. As a result of political processes and the Turkish modernisation, Turkish education policy in the Republican era was influenced by the USA, an ally of Turkey.

Keywords: *Education, Fulbright Scholarship Program, Robert College, National Education Council.*

Extended Abstract

Since the early years of the Republic of Turkey, modernisation efforts in the education system and practices have been tried to be developed by taking the education systems of Western countries as an example. While re-establishing the education system, the education system of the United States of America (USA) and the opinions of American education experts were analysed by Turkish educators. During the Ottoman and Republican periods, education experts from the USA were assigned to Turkey along with other western countries. In the same period, thanks to the scholarship opportunities provided by bilateral agreements, Turkish students were sent to the USA for education, and teachers and professors were sent to the USA to increase their experience and knowledge. As a result of these developments, the influence of the American educational thought and system on the Turkish educational policies has increased.

The change in the world political conjuncture after the Second World War increased the US influence in Turkish foreign policy. In this period when the full alliance process of Turkey-US relations began, Turkey benefited from the Marshall Aid programmes as one of the countries where the Truman Doctrine was implemented. After World War II, the United States signed aid and cooperation agreements with Turkey in the fields of defence, economy, agriculture, health, education, culture, etc. With these agreements, the cooperation opportunities established in the fields of education and culture were hardly affected by the political crises between the two countries and the cooperation continued uninterruptedly.

During the period of full alliance between the Republic of Turkey and the USA, scholarships from American educational foundations provided Turkish students and educators with the opportunity to study in the USA. The same foundations supported the education and counselling activities of US education experts and faculty members in Turkey. Since 1923, the Ministry of National Education of the Republic of Turkey has organised National Education Councils to plan the future of education. In these councils, the opinions of experts invited from the United States of America were utilised. The decisions of the councils influenced the restructuring of the Turkish education system with the contribution of the opinions of US experts.

During the reconstruction period of the Ottoman Empire, American Missionary Schools started to be opened in Turkey. The American Missionary Schools, whose number reached 400 in the early 1900s and decreased after 1925, influenced educational policies in terms of setting an example for Turkish schools and through the students they trained.

Since 1950, Turkey's relations with the USA and NATO have increased. In order to maintain and develop these relations, the need for human resources with foreign language skills emerged. In order to train this human resource and to prepare students for the Middle East Technical University, Maarif Colleges were opened in 10 cities. These schools, with their educational programmes and American educators, contributed to the upbringing of selected Turkish children in harmony with universal culture.

On 22 September 1961, US President John Kennedy launched the Peace Corps project based on the principle of good Americans helping the world in order to improve the image of the USA

in the world. The Peace Corps project, which was put into practice in Turkey along with other member countries of the Western bloc, was especially assigned to educators. Within the scope of the project, American educators, whose salaries were paid by the USA, were employed. These officials worked to popularise America in Turkey and to raise people who embraced American ideals. Both the implementation and the success of this project in Turkey have been discussed.

The new process that developed as a result of the Second World War also affected Turkish higher education institutions. Joining the liberal Western alliance, Turkey organised its higher education system according to the new policies and the University Law was amended in 1946. With this amendment, both new universities were established and autonomy was granted to universities. In the new period, US educational foundations started to increase their scientific and financial support to Turkish universities. The financial support of US foundations such as Fulbright, Dwight David Eisenhower, Ford and Rockefeller to Istanbul, Ankara, Istanbul Technical and Middle East Technical Universities strengthened. The Middle East Technical University, Erzurum Atatürk University and Ege University, which were established after this date, were structured under the supervision of American faculty members, following the example of US universities.

The period from the Second World War until the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics is called the Cold War period. During this period, the United States provided military and economic aid to countries including Turkey in order to prevent Soviet expansion. These aids aimed to serve the protection of American interests. In order for the effect of the aid to be long-lasting, the United States paid special attention to education and cultural exchanges.

The Turkish education system and the US education system are structured differently due to the difference in the state structures of the two countries (unitary structure-federal structure). On the other hand, the two countries are similar in terms of educational philosophy, curriculum and the type of people they aim to raise. As Hasan Tahsin Banguoğlu, the Minister of National Education from 1948 to 1950, has stated Turkish education policy was dragged into a crisis of arbitrariness after 1939 by conforming to *Americanism*, which was dominated by a materialist view. As a result of political processes and the Turkish modernisation, Turkish education policy in the Republican era was influenced by the USA, an ally of Turkey.

Giriş

Türkiye, XVIII. yüzyıldan günümüze yaşadığı buhranların sebepleri ve çözüm kaynağını, eğitim ve kültür sahasında aramaktadır. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Batı medeniyetini örnek almayı alternatifsiz bir yöntem olarak benimseyen Türkiye, eğitimi Batılılaşmanın etkin bir aracı olarak değerlendirmiştir. Türk devletinin yeniden yapılanma çalışmalarında eğitim, Batılılaşma¹ sürecini hem etkilemiş hem de bu süreçteki gelişmelerden etkilenmiştir. XIX. yüzyıldan günümüze Türkiye’de eğitim politikalarında modernleşme süreci, batılı devletlerin etkisinde gelişmiş, özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra bu süreçte, ABD etkisi artmıştır. 1783 yılında İngiltere’den bağımsızlığını kazanan Amerika Birleşik Devletleri’nin eski dünya kıtaları ile ilişkileri, öncelikle ticari faaliyetlerle başlamıştır. Bu ticari ilişkilerde yerel partnerler oluşturmak isteyen ABD, Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Hristiyan azınlıkları, siyasi ve ticari hedefleri ekseninde eğitmek için okullar açmıştır (Kieser, 2005, s. 393). Böylece iki devlet arasında ilişkilerde

1 XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde devleti gerilemekten kurtarmak hedefine yönelik yeniden yapılanma süreci (islahat/reform) ve Türkiye Cumhuriyeti’nin çağdaşlaşma, modernleşme sürecinde Batı ülkeleri örnek aldığı ve Batılı uzmanlardan yararlandığı için makalede Batılılaşma terimi kullanılmıştır.

eğitim önemli bir başlık oluşturmuştur. ABD, Türk topraklarında bu dönemde 500'den fazla okul açmıştır (Erken, 2020, s. 12). Bu okullar içerisinde, Amerikalı zengin iş adamı Mr. Christopher Rhineland Robert'in başlığı ile Dr. Cyrus Hamlin tarafından kurulan Robert Koleji'nin önemli bir yeri vardır. Bu okul, diğer yabancı okullarla birlikte, Osmanlı maarifinin başarılı olamadığı sanat, ticaret ve pratik bilgilerin öğretilmesinde başarılı olmuştur (Berkes, 2002, s. 243).

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı sadrazamlarından Küçük Said Paşa, padişaha ülkenin durumu ve çözüm önerilerine ilişkin raporlar (layiha) sunmuştur. Bu raporlarda, eğitim sistemi ve mekteplerin, Amerika eğitim sistemi ve mektepleri ile karşılaştırmalarını yapan Küçük Said Paşa, II. Abdülhamid'e eğitimin kademelendirilmesi, yükseköğretim sistemi ve askeri mekteplerde, Avrupa ile Amerikan eğitiminin de örnek alınmasını önermiştir (Said Paşa, 1328, s. 531). Amerika Birleşik Devletleri New York şehrindeki en eski yüksek öğrenim kurumu olan Columbia Üniversitesi, 1910 yılında Osmanlı Maarif Nezaretine, Hariciye Nezareti aracılığı ile on yıl boyunca her yıl, üç Osmanlı vatandaşının ABD'deki eğitim masraflarını karşılayabileceğini bildirmiştir. Bu kararı olumlu karşılayan Maarif Nezareti, yapılan seçme sınavı sonucunda Ahmet Emin (Yalman), Ahmet Şükrü (Esmer) ve Nikola Agnidi'den oluşan üç öğrenciyi, Amerika'ya eğitime göndermiştir (Ergün, 1996, s. 538). Bu gelişme, Türkiye-ABD eğitim ilişkilerinde önemli bir başlangıcı ifade ediyordu. Bu ilişkiler, Türkiye Cumhuriyeti döneminde de sürdürülmüştür. 2022 yılında yapılan bir incelemeye göre Türk öğrencilerin yurt dışı eğitimde en çok tercih ülke ABD olmuştur. 2022 yılında yurt dışında eğitim almayı tercih eden her 100 öğrenciden 39'u Amerikan eğitim kurumlarını tercih etmiştir (Demirci, 2020, s. 407).

Türkiye Cumhuriyeti-ABD ilişkileri, 1947 öncesi ve 1947 sonrası olmak üzere iki kısımda incelenmektedir (Armaoğlu, 2017, s. 11). 1919-1946 dönemini kapsayan birinci dönemde Türkiye, ABD'nin siyasi desteğini almaya çalışmıştır. 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, Anadolu'da İtilaf Devletlerinin işgalleri başlamıştı. Bu dönemde İstanbul'da kurulan Wilson Prensipleri Cemiyeti çatısı altında örgütlenen, aralarında Halide Edip (Adıvar), Celalettin Muhtar, Ali Kemal, Hüseyin Hulusi, Refik Halit gibi isimlerin de bulunduğu gazeteci, yazar ve siyasetçiler; Türkiye'nin parçalanma ve işgallerden korunması için Amerikan manda yönetimi kurulmasının tek çıkar yol olduğunu savunuyorlardı. Wilson Prensiplerine (Fourteen Points) göre, *güvence altında egemenlik* umudu taşıyorlardı (Zürcher, 2000, s. 213; Çalışlar, 2010, s. 163). Diğer yandan Millî Mücadele dönemi boyunca Amiral Bristol Heyeti, King-Crane Heyeti, General Harbord Heyeti ve Amerikan Yakın Doğu Yardım Heyetleri, Anadolu'ya gelerek askeri, ekonomik ve insani yardım konularında çalışmalar yapmışlardır. Anadolu'da incelemeler yapan King-Crane Komisyonu ve General Harbord Komisyonu, ABD mandasını da değerlendiren bir rapor hazırlamıştır. Ancak manda fikri, Türk milletinin gösterdiği direnç nedeni ile uygulanabilir bulunmamıştır (Ayışığı, 2004, s. 103). Amerikan Yakın Doğu Yardım Heyetleri (American Near East Relief Commission), Anadolu'da iase ve aynı yardımların yanında yetimlerin eğitimine yönelik çalışmalar da yapmıştır (Ayışığı, 2004, s. 113; Kieser, 2005, s. 492). Millî Mücadele döneminde Anadolu'ya gelen ABD'li heyetlerin çalışmaları ve manda tartışmalarında, Halide Edip Hanım'ın önemli rol oynadığı bilinmektedir (Çalışlar, 2010, s. 177). Millî

Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi, Lozan Anlaşması'nda ABD desteğini alabilmek için Orta ve Doğu Anadolu'da tren işletme ve petrol çıkarma imtiyazını içine alan Chester imtiyazlarını kabul etmiştir (Karpat, 2010, s. 174; Şener, 2022, s. 109). Bu çabalara ve Lozan Antlaşması'nda ABD heyeti içerisinde yer alan Amiral Bristol'un Türkiye lehine yaklaşımlarına karşın Türkiye-ABD ilişkileri, 1927 yılında normalleşebilmiştir (Oba, 2021, s. 292). Türkiye ile ABD arasında Lozan Konferansı'nda imzalanan genel anlaşma, ABD Senatosu tarafından onaylanmamıştır. Şubat 1927 tarihinde imzalanan *modus vivendi* ile iki ülke arasında diplomatik ilişkiler başlamış ve Joseph C. Crew, ilk ABD büyükelçisi olarak Ankara'ya atanmıştır (Armaoğlu, 2017, s. 13; Bulut, 2020, s. 78).

Türkiye'de eğitim vermekte olan yabancı okulların işleyişi ile ilgili, 1926 yılında düzenleme yapılmak istenmiştir. Bu amaçla hazırlanan tamimde, yabancı okullardaki eğitimin millî düşünceye aykırı olmamasına yönelik hükümler yer almaktadır. Özellikle Türkçe, Tarih ve Coğrafya derslerini Türk öğretmenlerin vermesi, okul kayıtlarının Türkçe tutulması, ana okulu ve ilkokullara Türk öğrencilerin kaydedilmemesi, okullara Türk reisicumhurunun fotoğrafının asılması gibi hususlar düzenlenmeye çalışılmıştır. Bu dönemde sadece İstanbul'da, farklı kademelerde olmak üzere 31 yabancı eğitim kurumu bulunmaktadır. Bunlardan üçü ABD okullarıdır (Ergin, 1977, s. 2089). Türkiye'deki yabancı okulları millileştirme çalışmaları devam ederken 1928 yılında, Bursa Amerikan Kız Koleji'nde eğitim alan üç Müslüman kız öğrencinin Hristiyanlığı kabul etmesi, Türkiye'de manevi buhran olduğuna ilişkin bir tartışma başlamıştır. Bu olay sonrasında, Bursa'daki okulda görevli öğretmenler, öğrencileri kendi dinlerinden başka dinlerde ibadete teşvik edilmesine ilişkin nizamnameyi çiğnedikleri için tutuklanmış, çok sayıda veli, çocuklarını okuldan almıştır. Bu gelişmelere karşın Amerikan Kolejleri, Türk öğrenci okutmaya devam etmiştir. 1927 yılında Türkiye'deki Amerikan kolejlerinde, 13.400 öğrenci eğitim görüyordu. 1928 yılında ise bu sayı 11.100'e düşmüştür. Bu okulların Türk ebeveynler tarafından tercih edilme sebebi, öğrencilere servet kazanmayı öğrettiklerine yönelik inançtır (Karpat, 2010, s. 147; Bulut, 2020, s. 145). Bu durum, Millî Mücadele döneminde 3 Ocak 1922 tarihinde TBMM Hükümeti Dahiliye Vekaletine Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderilen, Anadolu'da misyoner faaliyetlerinin engellenmesine yönelik muhtıranın uygulanmadığını göstermektedir (Oba, 2021, s. 78).

Türkiye-ABD ilişkileri, II. Dünya Savaşı sürecine kadar ekonomik ve Türkiye'deki Amerikan okulları merkezli düşük yoğunluklu siyasi ilişkiler olarak devam etmiştir. 1939 yılından sonra gelişen yeni siyasi durum, iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin yapısını değiştirmiştir. 1943 yılında Sovyetler Birliği, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesini teklif etmiştir. Bu gelişme üzerine ABD Başkanı Roosevelt, İsmet İnönü'ye, Sovyetler ile anlaşmaya varması tavsiyesinde bulunmuştur. Roosevelt, *biz üç bin mil uzaktayız. Ruslarla bir şekilde anlaşın* demiştir (Karpat, 2020, s. 80). Ancak bu gelişmeden kısa bir süre sonra, ABD'nin dünya politikası değişmeye başlayacaktır. ABD, dünyada Sovyet yayılmasını önlemek üzere Truman Doktrinini uygulamaya koyacaktır. Yeni politikanın yansıması olarak, Türkiye ile ABD arasında ilk yardım anlaşması 23 Şubat 1945 tarihinde imzalanmıştır (Tunçkanat, 2019, s. 265). 1947 yılında Truman doktrinini kabul eden CHP hükümeti, Türkiye'nin yeni siyasi yönünü

belirlemiş oluyordu. II. Dünya Savaşı sonrasında iki kutba ayrılan dünyada, coğrafi konumu nedeniyle tarafsız kalması mümkün olmayan Türkiye, toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını korumak için, Batı ile ittifak kurarak Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne (North Atlantic Treaty Organization-NATO) ve Merkezi Antlaşma Teşkilatı'na (Central Treaty Organization- CENTO) katılmıştır (Karpaz, 2020, s. 79). Böylece Türkiye-ABD ilişkilerinde, yeni dönem başlamış oldu. 1947-1990 arasını kapsayan yeni dönemimin, 1947-1964 aralığı *tam ittifak* dönemidir (Armaoğlu, 2017, s. 14). Türkiye ile ABD arasında kader ve ideal ortaklığı düşüncesi güçlenmiştir (Adıvar, 2009, s. 274). Bu süreç, Türkiye'nin çok partili hayata geçmesi ve demokratikleşmesine de katkı sağlamıştır. San Francisco Konferansına kurucu üye olarak katılan Türkiye, Birleşmiş Milletler anlaşmasını imzalayarak demokratik yönetime geçmek için Batı blokuna söz vermiştir (Zürcher, 2000, s. 302). Truman Doktrininin uygulanmaya başlandığı bu dönemde, ABD Kongresi, Truman Doktrini kapsamında Türkiye'de demokrasi ve hürriyeti korumak için yardım yapılmasına ilişkin yasa tasarısını kabul etmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, *Associated Press* muhabirine verdiği demeçte ABD yardımının, demokrasiyi savunmak için iyi bir adım olduğunu, Türkiye-ABD ilişkilerini geliştireceğini ifade etmiştir (Karpaz, 2010, s. 276). Türkiye'nin 1947 yılında hazırladığı *Türk Kalkınma Planı*, Dünya Bankası adına Türkiye'de ekonomik kalkınma olanakları ve Amerikan yardımının nasıl verilmesi gerektiğine ilişkin rapor hazırlayan sanayici Max Thornburg'un tavsiyeleri ile uyumluydu (Zürcher, 2000, s. 314). Bu siyasi süreçte, Cumhuriyet Halk Fırkasından ayrılan *Dörtlülük* tarafından kurulan Demokrat Parti, iktidara geldi. Demokrat Parti'nin popüler ismi, Türk siyasetinde etkili bir figür ve başbakan olan Adnan Menderes; zengin, toprak sahibi bir ailenin çocuğu olarak 1899'da Aydın'da doğmuş, İzmir Kızılçullu Amerikan Koleji'nde (American Collegiate Institute) eğitim almıştı. 1930'da Aydın milletvekili olan Adnan Menderes, Türk-Amerikan ilişkilerin gelişiminde önemli bir role sahipti (Karpaz, 2010, s. 486). Demokrat Parti yöneticileri, Amerikan raporları ve tavsiyelerini, Cumhuriyet Halk Partisi'nden daha iyi kavramışlardı (Zürcher, 2000, s. 326). Bu nedenle, Demokrat Parti iktidarında Türkiye-ABD yakınlaşması, yeni bir evreye girdi. 2. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile 3. Cumhurbaşkanı Celal Bayar arasında Cumhuriyet değerlerine bağlılık bakımından fark bulunmamakla birlikte Demokrat Parti, ABD ile jeopolitik ve kültürel bütünleşmeye daha yatkın davranmıştır (Erken, 2020, s. 19). Bu dönemde Türkiye, bölgesel politikalarda Amerika Birleşik Devletleri'yle birlikte hareket etmiştir. 1949 yılında Fransa ve ABD ile Filistin Uzlaştırma Kurulu'nda yer alan Türkiye, Arap ülkeleri ile sorun yaşamıştır. 18 Şubat 1952 tarihinde NATO'ya üye olan Türkiye, ABD'nin *dümen suyunda* tam ittifak siyasetini sürdürmüştür (Armaoğlu, 2017, s. 15; Şener, 2022, s. 113). ABD'nin gözlemci üye olduğu Bağdat Paketi Irak, Pakistan, İran ve Türkiye tarafından kurulmuştur. Balkanlarda ise Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında ABD tarafından bölgesel ittifak kurulması teşvik edilmiştir (Zürcher, 2000, s. 343). 1960 darbesinden hemen sonra yeni yönetim, Türkiye'nin NATO'ya bağlılığını teyit etmiş ve Cemal Gürsel, Robert Kolejini ziyaret eden ilk Türkiye Cumhurbaşkanı olmuştur (Erken, 2020, s. 21; Akaş, 2017, s. 470).

1964 Kıbrıs Krizi ve krizin bir yansıması olan *Johnson Mektubu*, ittifakta önemli bir kırılma noktasıdır. Kıbrıs sorunu ve ABD'nin Kıbrıs konusunda Yunan yanlısı politikaları, Türkiye-ABD ilişkilerinde güven bunalımına ve Türk kamuoyunda ABD karşıtlığının

güçlenmesine neden olmuştur (Armaoğlu, 2017, s. 17; Tunçkanat, 2019, s. 267). 1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında Türk kamuoyunda, ABD'nin İsrail'i desteklemesinden kaynaklanan ABD karşıtı kampanyalar düzenlenmiş, öğrenci gösterileri yapılmıştır. Buna karşın hükümet ve muhalefet partileri, ABD ile ittifak ve NATO üyeliğinin devamı politikalarını sürdürmüştür (Karpat, 2020, s. 173). ABD Altıncı Filosunun, 1968 ve 1969'da Türkiye ziyaretleri sırasında solcu grupların protestolarına karşın devlet yönetimi ve kominizim karşıtı gruplar, bu ziyaretleri Sovyet Rusya tehdidini dikkate alarak memnuniyetle karşılamışlardır (Zürcher, 2000, s. 375). Türkiye İşçi Partisi Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar, Amerikalıların Türkiye'den kovulmasını ve iki devlet arasındaki anlaşmaların iptal edilmesini talep etmiştir (Karpat, 2020, s. 186). ABD'ye yönelik eleştirilerin arttığı bu dönem Türkiye'de, 20.000 Amerikan vatandaşı görev yapıyordu (Erken, 2020, s. 23). XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan darbeler sürecinde Türkiye'ye ABD etkisi ve desteği, sürekli tartışma konusu olmuştur. Ermeni diasporasının uluslararası kamuoyunda Türkiye karşıtı propagandası ve Amerikan Kongresi'nin Asala gibi terör örgütlerine destek vermesi, siyasi ilişkilerde krizlere neden olurken, eğitim ve kültür ilişkileri bu süreçlerden etkilenmemiştir (Armaoğlu, 2017, s. 18). Darbe hükümetlerinin, ABD politikalarına uyumlu kararlarının -haşhaş ekimi yasağı, Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönüşü vb. -darbelerde ABD etkisini daha görünür hale getirdiği iddia edilmiştir. 1980 Askeri Darbesi sonrasında uluslararası ilişkilerde Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri'ne daha sıkı bağlanmıştır (Zürcher, 2000, s. 400). 1970-1980 döneminde Türk siyasetinde etkin ve belirleyici konumdaki siyasetçilerden Süleyman Demirel, Eisenhower Bursu ile eğitim almış ve ABD'li şirketlerde görev yapmıştır. Bülent Ecevit ise, eğitim yaşamında Rockefeller Burslarından yararlanmıştır.

Türkiye eğitim politikalarında, ABD etkisini inceleyen bu çalışmanın kapsadığı dönemde NATO üyeliği dışında Türkiye ile ABD arasında; 1945-1950 yıllarında 3, 1950-1960 arasında 31 ve 1960 sonrası 22 olmak üzere toplam 56 ayrı anlaşma imzalanmıştır (Karpat, 2020, s. 398). ABD kültürünü dünyaya ihraç etme stratejisinin başlatıldığı ve ABD'nin eğitim kültür araçları yoluyla dünya hegemonyası kurmayı hedeflediği bu dönemde, Türk Amerikan Eğitim ve Kültür İş Birliği Anlaşması (Fulbright Programı) ile Türkiye, 27 Aralık 1949 tarihinden itibaren bu stratejiye dahil edilmiştir (Çelik, 2021). Türkiye'de eğitim, sadece eğitimcilere ya da eğitim bakanlığına bırakılmayacak kadar önemli görülmektedir. Eğitim, tüm toplumun işi olarak görülmüş ve modernleşme döneminde millî sınırların ötesinde evrensel bir nitelik kazanmıştır. Türkiye'nin CHP iktidarının son döneminde gelişmeye başlayan, 1950 sonrası Demokrat Parti iktidarı döneminde ivme kazanan ABD ile eğitim ilişkilerine, Demokrat Parti Millî Eğitim Bakanı Celal Yardımcı'nın önemli katkıları olmuştur (Gündüz, 2019, s. 80). Celal Yardımcı'nın Millî Eğitim Bakanı olarak atanmasını değerlendiren CHP dönemi Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, yeni bakana çalışmalarında aceleci davranmamasını ve eğitim düzenlemelerinde Amerikalı uzmanlardan yararlanmasını tavsiye etmiştir. Türk siyasi yaşamında iki siyasi rakip parti Millî Eğitim Bakanlarının, Amerikalı uzmanlar konusunda benzer yaklaşımlara sahip olmaları önemli görülmelidir (Gündüz, 2019, s. 83).

XX. yüzyıldan itibaren dünyada genelde Batı, özelde ise ABD hegemonyasının güçlenmesi, sadece askeri güç ile mümkün olmamıştır. Askeri gücü destekleyen teknoloji ve sosyal bilimler alanındaki gelişmelerle, dünyanın geri kalanını etkilenmesi mümkün olmuştur. Günümüzde Batı Medeniyetinin dünyadaki üstünlüğü, Avrupa'nın genel kabulünün aksine beyaz Avrupalı insanın, ırk ve biyolojik üstünlüğü sayesinde değildir (Morris, 2014, s. 644). Esasen böyle bir üstünlük iddiasının ilmî gerçekliğinin de ispat edilmesi mümkün değildir. Batının dünyayı yönetme başarısı, teknolojik gelişmesini, kültürünü yaymak ve dünyanın geri kalanını bu yolla sömürmesi ile ilişkilidir Burada Batı Medeniyetini, siyasi yapılar ve devletler üstü bir bütün olarak değerlendirmek gerekmektedir (Adıvar, 2009, s. 21). Batı kavramı, yön ya da Avrupa tanımı dışında modern düşünce sistematğini ifade etmektedir (Safa, 2022-b, s. 96).

Cumhuriyet döneminde eğitim politikalarına ABD etkisi başlığının, Cumhuriyetin 100. yılı çalışmalarında yer almasında, Millî Eğitim Bakanlığı Müsteşarı Nejat Birinci'nin, ABD'nin sadece ekonomik değil, eğitim sistemini de içine alan ve Türkiye'nin dışında kalamayacağı ve kalmaması gerektiğini düşündüğü gücü ifade etmesinin etkisi bulunmaktadır (Birinci, 2010, s. 2). Çalışma, 1939-1980 aralığını esas almaktadır. II. Dünya Savaşı süreci ve sonrası Türk dış politikasında ve buna bağlı olarak eğitim-kültür alanlarında yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. 12 Eylül 1980 askeri darbesi, toplumun bütün kurumları ile yeniden yapılandırılmasını amaçlayan bir değişim noktası olarak belirlenmiştir (Kafadar, 2007, s. 355). Çalışma, II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye-ABD eğitim iş birliği süreçleri ve bu ilişkilerin Türk eğitim sistemine etkisini değerlendirmektedir. Değerlendirme esas olarak birbiriyle bağlantılı olan eğitim bursları ve öğrenci değişimi, ABD'li uzmanların Türkiye'deki görevleri ve faaliyetleri, Millî Eğitim Şuralarında ABD etkileri ve üniversite reformu başlıklarında ele alınmıştır. Makalede, 2021 yılında basılan *Türkiye-ABD ilişkilerinin Eğitim Boyutu ve Fulbright Programı* isimli kitabın yayınlanmasından sonra ulaşılan kaynaklar ile Covid-19 pandemi döneminde online erişime açılan daha önce ulaşılamamış belgelerden yararlanılmıştır.

1. Cumhuriyet Devri Eğitim Politikalarında ABD Etkisinin Araçları

Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı tarafından koordine edilen Türk eğitim sistemi, 1923-1980 yılları aralığında eğitim-kültür iş birliği anlaşmaları hükümlerine göre gerçekleştirilen öğretim üyesi, öğretmen ve öğrenci mübadeleleri, Amerikalı uzmanların Türkiye'de eğitim planlamalarında görev yapması, Türk eğitimcilerin ABD'de eğitimleri vasıtalarıyla ABD eğitim felsefe ve uygulamalarından etkilenmiştir. Bu etkilenme süreci, işin doğası gereği bütüncül bir etki değildir. Türk eğitim politikalarında ABD etkisi, Türk eğitimci ve devlet adamlarının prizmasında kırılarak, elbette başka etkilerle birlikte değerlendirilmelidir. Cumhuriyet devri eğitim politikalarına etki eden araçlar, başlıklar halinde incelenmiştir.

1.1. Eğitim-Kültür İş birliği Anlaşmaları ve Eğitim Bursları

1910 yılında Columbia Üniversitesi'ne gönderilen üç Osmanlı vatandaşı talebe ile başlayan Türk vatandaşlarının ABD'de eğitim alma süreci, XX. yüzyıl boyunca gelişip sistemleşerek devam etmiştir. Burs imkanları ve ikili anlaşmalar, eğitim alanında

yakınlaşma ve etkileşimi artırmıştır. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı öğrencilere, ABD hükümeti tarafından doğrudan ya da eğitim vakıfları aracılığı ile lisans, yüksek lisans, doktora ve post doktora seviyesinde burs imkanları sağlanmasının yaygın ve kapsamlı bir uygulaması bulunmaktadır. Bunlar Fulbright Bursu, Dwight David Eisenhower Bursu, Ford Vakfı Bursu, Milletlerarası İş Birliği İdaresi (ICA) ve Rockefeller Bursudur.

ABD Arkansas Senatörü ve Arkansas Üniversitesi eski rektörü J. William Fulbright tarafından, uluslararası eğitim ve kültür iş birliğini desteklemek amacı ile öğrenci, öğretmen, uzman ve öğretim üyesi mübadele programı hazırlanmıştır (Gagnon, 2019, s. 48). Bu program, ABD ile diğer ülkeler arasında karşılıklı öğrenci, akademisyen ve yönetici değişimini kapsayan eğitim ve tecrübe paylaşımı programıdır. William Fulbright tarafından kanun teklifi hazırlandığı ve uygulaması sürdürüldüğü için program, kamuoyunda Fulbright Burs Programı olarak isimlendirilmiştir (Çelik, 2021). Senatör Fulbright eğitimin insan ve toplum yaşamını dönüştürücü gücünü kullanarak Amerika'nın hedeflerini gerçekleştirmek için öğrenci ve eğitimci değişim programını hazırlamıştır (Lebovic, 2019, s. 135). Fulbright Burs Programına Türkiye, ABD ile 27 Aralık 1949 tarihinde imzalanan eğitim kültür iş birliği anlaşmasının 13 Mart 1950 tarihli 5596 sayılı yasa Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanması ile katılmıştır (Resmi Gazete, 18 Mart 1950, S. 7460, 1950). Uluslararası ve ikili anlaşmalarla göre belirlenmiş bir program çerçevesinde yürürlükte bulunan Fulbright Burs Programı, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı öğrencilere yüksek lisans, doktora ve iş hayatında gelişimi kapsayan yapısı ile ABD Eğitim Burslarının en prestijlisi ve *Amiral Gemisi* olarak nitelendirilmektedir (Meyer, 1963, s. 67).

Fulbright Burs Programının, çift taraflı olması, ikili anlaşmaya dayanması ve çok uluslu yapısı nedeni ile çarpan etkisi daha yüksektir. Türkiye-ABD arasındaki ikili anlaşmayla yürürlüğe giren ve Türkiye'de bir komisyon tarafından yönetilen Fulbright burs programı, Amerikan düşüncesine uyumlu, toplumlar ve kültürler arasındaki önyargıları yıkan, dünya barışını sağlayacak dünya vatandaşı yetiştirme hedefi ile dünyada 165 ülkede çalışmalarını sürdürmektedir (The Policies of the J. William Fulbright Foreign Scholarship Board, 2016). Fulbright Burs Programı, ABD'nin II. Dünya Savaşı sonrası dış politika öncelikleri olan evrensellik, rasyonel siyasi davranış, yapıcılık, barış içinde bir arada yaşama düşüncelerinin eğitim yolu ile gerçekleştirilmesini hedeflemektedir (Fulbright, 1966, s. 5). Bu hedeflerin gerçekleştirilebilmesi, ABD'nin dünyanın geri kalanını modernleştirmek için onlara eğitim ve kültür alanlarında rehberlik etmesi ile mümkün olacaktır (The Papers of President John F. Kennedy, 1963; King, 2021). Fulbright Burs Programı kapsamında eğitim alan bursiyerlerin mezuniyet sonrası çalışmaları, programın hedeflerine uygunluk ve amaçların gerçekleşmesi bakımından düzenli raporlar yolu ile takip edilmektedir (Evaluation Report, 2017).

Fulbright Burs programı ile 1949-1990 döneminde 6.500 Türk öğrenci ve öğretim elemanı ABD'de eğitim almış, 510 ABD'li akademisyen, Türk üniversitelerinde ders vermiş ya da bakanlıklarda uzman olarak görev yapmıştır. Fulbright Burs Programı'nın dünya ve Türkiye'deki çalışmaları *Türkiye-ABD İlişkilerinin Eğitim Boyutu ve Fulbright Programı* isimli kitapta incelenmiştir. Milletlerarası ikili anlaşmaların, güçlü olanın yararına işlediği düşünülmektedir. ABD'nin Türkiye ile imzaladığı ve halen uygulanmakta

olan Fulbright Burs Programı da bu kapsamda değerlendirilmiştir (Tunçkanat, 2019, s. 32). Türkiye’de Fulbright Burs Programının eğitim politikalarına etkisini değerlendirmek için bursiyer Türk vatandaşlarının Türk eğitim sistemi içindeki yeriyle birlikte, ABD vatandaşı bursiyerlerin Türkiye’deki çalışmaları ve programın uygulandığı üçüncü ülke vatandaşlarının Türkiye ile ilgili çalışmalarını birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Uluslararası eğitim iş birliği çalışmaları, bir bütün olarak birbirini etkileyen ve uzun dönemde birbirini besleyen bir mekanizma kurulmasını sağlamaktadır. Fulbright bursiyerlerinin Türkiye’deki görevlerine, çoğunlukla eğitim kurumlarında devam etmesi, W. Fulbright’ın gelecek hedeflerinin gerçekleşmesine, bursiyer sayısının ötesinde çarpan etkisi ile katkı sağladığı değerlendirilebilir. Elbette Fulbright bursu kapsamında ABD’nde eğitim alan tüm bursiyerlerin programın eğitim politikasını ve felsefesini benimsediğini söylemek de mümkün değildir. 1952 yılından itibaren Millî Eğitim Şûralarında ve Millî Eğitim Bakanlığında görev verilen ve finansmanı Fulbright Vakfı tarafından karşılanan ABD’li eğitim uzmanlarının, Türk eğitim sisteminin modernleşmesine önemli katkıları olmuştur. Fulbright Türkiye Komisyonu, aynı zamanda Türkiye üniversiteleri ile ABD üniversiteleri arasında iş birliğini sağlamakla görevli kurum olarak Türk öğrencilere, ABD’de eğitim danışmanlığı hizmeti de sunmaktadır. Senatör J. William Fulbright’ın insanlar, *ülkeler ve kıtalar arasında barış için köprüler kurmak, gönüllere ve akıllara hitap etmek, insanların birbirini tanımasıyla daha iyi yol alınabileceği* ana fikriyle oluşturduğu ABD ile diğer devletlerarasındaki eğitim iş birliği programı, dünyada Amerikan barışını sağlamanın eğitim ayağında etkili olmuş gözükmektedir. Türk eğitim politikaları da *yeni bir dünya kurmak* için yola çıkan programdan, önemli ölçüde yararlanmaya çalışmaktadır.

19 Aralık 1950’de NATO Başkomutanı seçilen Dwight David Eisenhower, 3 Mart 1952’de Türkiye’nin NATO’ya giriş törenleri vesilesiyle Türkiye’yi ziyaret etmişti. Eisenhower, 1959 yılında 34. ABD başkanı seçildikten sonra, eski dünya kıtaları ziyaretleri kapsamında, Türkiye’yi ikinci kez ziyaret etmiş ve Türkiye’de halkın sevgi gösterileri ile karşılaşmıştı (Dilek, 2010, s. 300). Bu ziyaret, Türkiye’ye ABD tarafından başkan düzeyinde yapılan ilk ziyaret özelliği taşıyordu. ABD başkanını Ankara, İstanbul, Erzurum ve Konya şehirleri fahri hemşeri ilan etmiş, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ise Eisenhower’a Fahri Doktora payesi vermişti. Başkana takdim edilecek doktora beratinin yazılacağı kâğıt, Japonya’dan getirilmiş, doktora cübbesinin atkısı Ankara Kız Teknik Öğretmen Okulu öğrencileri tarafından hazırlanmıştı (Dilek, 2010, s. 304). Cumhuriyetin *Ankara Ruhu* ile açılan üniversitesinin, ABD başkanına gösterdiği bu özen, Türk eğitimcilerin ABD’ne verdiği önemi gösteriyordu. Türkiye, tüm kurumları ile Batı Bloku liderini ağırlamanın heyecanını yaşıyordu. Dönemin ana muhalefet partisi CHP Genel Başkanı İsmet İnönü de ziyareti, sadık ve fedakâr mütteliklik vurgusu ile olumlu karşılamıştır. Türk basının tüm kalemleri, ziyareti memnuniyetle ve Sovyet tehdidinde karşı önemli bir savunma hamlesi olarak değerlendiriyordu (Dilek, 2010, s. 306). Avrupa basını tarafından, Avrupa’nın en büyük Anti-Komünist kara ordusuna sahip olması dolayısıyla övülen Türkiye’ye, Başkan Eisenhower ziyaretinden ticaret, askeri yardım ve siyasi sonuçlarının yanında, *dünyada olumlu bir etki yaratmak, doğrudan diyalog kapıları açmak, barışçıl, müreffeh ve adil bir dünya yaratmak* amaçları ile kurulan burs programı kalmıştır (<https://www.efworld.org/>, 2023). Eisenhower Vakfı Bursu, 9.

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel başta olmak üzere Devlet Planlama Teşkilatı Eski Müsteşarı Akın İzmirlioğlu, Enerji Bakanlığı Eski Müsteşarı Yurdakul Yiğitgüden, TRT Eski Genel Müdürü Şaban Karataş gibi çok sayıda Türk devlet adamı ve iş insanına ABD’de eğitim alma imkânı sağlamıştır (www.yenisafak.com, 2002). Eisenhower Bursları, 1952’den günümüze 115 ülke vatandaşına ABD’de eğitim imkânı sunmaya devam etmektedir. Eisenhower Burs Programının, Türkiye ve dünya eğitim sistemine ve uygulamalarına katkısı, kapsamlı bir çalışmada incelenmelidir (Ataç, 2016, s. 312).

Henry Ford, 1936 yılında *insanlığın refahını ilerletmek* düşüncesi ile Ford Vakfını kurmuştu. Bu vakıf, özel bir girişim olmasına karşın ABD Dışişleri Bakanlığıyla eşgüdümlü olarak çalışmaktadır (<https://www.fordfoundation.org/>). Vakıf, bireylere eğitim bursları yerine, eğitim kurumlarına eğitim materyali ve mali yardımlarda bulunmayı öncelemektedir. Türkiye’de eğitim faaliyetlerini sürdüren Robert Koleji, Amerikan Kız Koleji gibi okullar, Ford Vakfı tarafından mali bakımdan desteklenmiştir. Diğer yandan 1960 yılında başlatılan *Millî Eğitim Sistemini Yeniden Düzenleme* çalışmalarına, Ford Vakfının mali yardımı olmuştur. İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadı Enstitüsü’ne, Ankara Üniversitesi’ne, ODTÜ’ye, Hacettepe Üniversitesi’ne, Ankara Fen Lisesi ve Deneme Okulları Projesi’ne Ford Vakfı mali destek sağlamıştır (Soran, 2010, s. 70). Türkiye’de eğitim kurumlarına Ford Vakfı mali yardımları amacını, vakıf görevlisi Frank Sutton, Türkiye’nin Batı demokrasilerine yakınlaştırılması ve komünizm tehlikesinden kurtarılması olarak açıklamıştır (The Ford Foundation Annual Report, 1965, s. 146). Ford Vakfının Türkiye’deki eğitim desteklerini; iş idaresi, beşerî bilimler ve işletme alanlarındaki çalışmalara verdiği görülmektedir. Vakıf yönetim alanında profesyonelleşmenin gelişmesi için işletme okullarına ve sivil toplum projelerine eğitim desteği sağlamaktadır (Erken, 2020, s. 36).

ABD öncülüğünde Marshall Planına göre tarım, sanayi, ulaşım, madencilik ve eğitim alanlarında teknik destek ve uzman yardımına ihtiyaç duyan ülkelerle iş birliğini geliştirmek için, Milletlerarası İş Birliği İdaresi (ICA) kurulmuştur. Bu kurum, daha sonra Milletlerarası Kalkınma Teşkilatı (AID) adını almıştır (Soran, 2010, s. 74). ICA, eğitim alanında Türkiye’de görev yapan öğretmenlerin, staj yapmaları ve bilgilerini artırmaları amacı ile ABD’de bulunmalarını finanse etmiştir. Bu kapsamda 1957’de 23 ve 1958’de 24 Türk vatandaşı öğretmen, Georgetown Üniversitesinde eğitim almıştır. ICA yardımı ile 1440 öğretmen, ABD’de eğitim almıştır. Türk eğitim sisteminin gelecek planlarının yapıldığı eğitim şuralarında da ICA uzmanları, görev yapmışlardır (Çelik, 2021, s. 131).

ABD’nde petrol başta olmak üzere, madencilik ve taşıma sektörlerinde faaliyet gösteren Rockefeller ailesi tarafından, sağlık ve sosyal bilimler alanlarındaki bilimsel çalışmaları desteklemek amacı ile Rockefeller Vakfı kurulmuştur (<https://www.rockefellerfoundation.org>, 2023). Vakıf, Türkiye’de Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Millî Eğitim Bakanlığı ve diğer eğitim kurumlarına radyo, elektronik malzeme vb. eğitim materyali yardımlarında bulunmuştur (BCA, 30-18-2-2-144-72-4, 1956). Türkiye-ABD Eğitim Kültür İş Birliği Anlaşması ile kurulan Fulbright Burs Programı’nın önemli bağışçıları arasında yer alan Rockefeller Vakfı, Türkiye’deki Amerikan okulları ile Hacettepe Üniversitesi başta olmak üzere metropollerdeki üniversitelere mali yardım sağlamıştır (Erken, 2015, s. 120).

1920-1980 yılları arasında Türkiye’de sağlık ve sosyal bilimler alanlarında 157 kişinin eğitimi, Rockefeller Vakfı tarafından desteklenmiştir (Rose, 2008). Rockefeller Vakfı’nın bağışları ilk dönemde sağlık alanına yönelirken, 1950 sonrasında beşerî bilimler ve sosyal bilimler alanına yoğunlaşmıştır (Erken, 2020, s. 25, 164). Rockefeller bursiyeri Prof. Dr. İhsan Doğramacı’nın görev yaptığı kurumlar, bu vakfın bağışlarından önemli oranda yararlanmışlardır (Erken, 2020, s. 34, 78). Diğer yandan vakıf, şehirlerde tiyatro ve konservatuvar kurulması ve geliştirilmesine de katkı sağlamıştır (Erken, 2020, s. 37).

Burada ana hatları ile değerlendirilenlerin dışında, eğitimle doğrudan ilgili ABD vakıfları da bulunmaktadır. Diğer yandan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının ABD’de eğitimi, bursları ile destekleyen ya da Türkiye’deki eğitim kurumlarına mali yardım sağlayan ABD yardım kuruluşları ve vakıflarının tüm çalışmalarının burada değerlendirmesi, hacim ve sınırlılıklar bakımından mümkün olmamıştır. Esasen ABD vakıflarının Türk vatandaşlarına yönelik eğitim burs ve mali yardımlarının, ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir. Eğitim burslarının sağladığı imkanlar ile Amerika’da lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimi alan Türk vatandaşlarının, ABD’de kazandıkları birikimleri, Türkiye’deki görevlerine yansıtmaları, eğitim süreçlerinin doğası gereğidir. Eğitim, uzun vadeli ve istikrarlı bir dönüşüm aracı olarak görülmelidir.

1.2. ABD’li Eğitim Uzmanları ve Raporları

Osmanlı Devleti’nde XIX. yüzyıldan itibaren belirginleşen eğitim sistemini yeniden yapılandırmak için yabancı uzmanlara görev verme uygulaması, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren devam ettirilmiştir. Bu uzmanların, nicelik ve mensubiyet bakımından kıta Avrupa’sından ABD’ne doğru artan bir değişim yaşanmıştır. Görev verilen Almanya ve Fransa kökenli eğitim uzmanlarının sayısındaki azalmaya karşın, ABD’li eğitim uzmanlarının sayısı artmıştır. 1924 yılında Prof. Dr. John Dewey’le başlayan ABD’li uzman görevlendirmesine, 1923-1939 tarihleri arasında 15 uzman katılmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında ise 1950-1960 yılları arasında ağırlık olmak üzere 42 ABD’li uzman, Türkiye’de görev yapmıştır. Bu 42 uzman içerisinde Prof. Dr. John Ruff, Prof. Dr. Kate Vixon Wofford, Prof. Watson Dickerman, Prof. Dr. Ellsworth Tompkins, Prof. Dr. Lester Beals, Prof. Dr. Roben J. Maaske, Prof. Dr. Elizabeth S. Gorrive, M. Costat, J. Orizet, hazırlamış oldukları raporlar ile Türk eğitim sisteminin yeniden yapılandırılmasına katkı sağlamışlardır (Çelik, 2021, s. 66; Ekizceli, 2006, s. 15). Amerikalı uzmanların raporlarında, Türk eğitim sisteminin mevcut duruma yönelik analizler yapılarak eleştiriler getirildikten sonra çözüm önerileri sunulmuştur. ABD’li uzmanların eğitim programlarına yönelik önerileri, Millî Eğitim Şûralarında değerlendirilmiştir. Raporların her birisinin, eğitim uygulamalarında izdüşümünü görmek mümkündür. Örneğin Watson Dickerman’ın 1951 yılında halk eğitimi raporundaki önerileri, dikkate alınarak Türkiye’nin halk eğitimi politikası yeniden düzenlenmiştir (Dickerman, 1956, s. 68). 1959 yılında ise Türk Millî Eğitiminde düzenleme yapmak amacıyla, Millî Eğitim Komisyonunda, Türk eğitimcilerle ABD’li eğitimciler birlikte görev yapmıştır. Bu komisyonun çalışmaları ve hazırlamış olduğu öneriler, Peyami Safa tarafından kamuoyundan gizlendiği gerekçesi ile eleştirilmiştir (Safa, 2022, s. 140). ABD’li uzmanlar tarafından düzenlenen eğitim sistemine ilişkin öneriler ihtiva eden

raporlarda, değerli öneriler bulunmaktadır. Ancak bu raporlarda yer alan önerilerin, Türkiye'nin bünyesine uygun, mali bakımdan karşılanabilir ve Türkiye'nin ihtiyaçları ile uyumluluk noktasında yeterli ve yerinde olmadıkları görülmektedir (Başgöz, 2010, s. 10). Türkiye sol öğretmen örgütlenmesinin önemli ismi Niyazi Altunya, Türkiye'ye akın eden ABD'li eğitimcilerin çoğuna uzman bile denilemeyeceğini, bu sözde uzmanların, Türk eğitim sistemini olumsuz etkilediklerini ifade etmektedir (Altunya, 2015, s. 85). Türk eğitim sistemini geliştirmek üzere görevlendirilen Amerikalı uzmanların, Türk eğitimcilerin tecrübelerinden yararlanmayı düşünmedikleri raporlardan anlaşılmaktadır.

16 Kasım 1945 tarihinde Londra'da Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu (United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization-UNESCO) kurulmuştur. Türkiye'nin de kurucu üye olduğu UNESCO'nun Türkiye Millî Komitesi, Hasan Tahsin Banguoğlu'nun Millî Eğitim Bakanı olduğu 10 Haziran 1948 tarihinde açılmış ve Türkiye temsilciliğini Hasan Âli Yücel üstlenmiştir. UNESCO'nun Türkiye'de Millî Eğitim Şûralarında, üniversiteler ve bakanlıklarda yabancı uzmanların görevlendirilmesi, eğitim projelerine sağladığı destekler, Türk eğitim politikalarının modernleşmesine katkı sağlamıştır (Resmî Gazete, 25 Mayıs 1946, 1946; Dere, 2012, s. 98). Üyelik ve Türkiye Millî Komitesinin kurulması, Türkiye'nin eğitim, bilim ve kültür alanlarında uluslararası iş birliği imkanları ve uluslararası sisteme entegrasyonunu artırmıştır. Türk eğitimcileri ve eğitim teşkilatı, ABD'li eğitim uzmanlarının raporları ve karşılıklı iletişim ile program geliştirme, araç geliştirme, beslenme eğitimi, deneme lisesi, kolej, fen lisesi, pilot uygulama, seçmeli ders, ders kredisi, vakıf bursları gibi yeni eğitim olgu ve kavramları ile tanışmıştır. Türk eğitimcilerinin zihin haritasında değişikliğe neden olan yeni kavramlarla birlikte eğitim düşüncesi de değişime uğramıştır (Marım & Sam, 2018, s. 12-31).

1.3. Türk Öğrenci ve Öğretmenlerin ABD'de Eğitimi

Türk eğitim sisteminde, II. Meşrutiyet döneminde başlayan Amerika Birleşik Devletleri'ne öğrenci gönderilmesi uygulaması Cumhuriyet döneminde de devam ettirilmiştir. Bu uygulama öğrencilerin kendilerini geliştirmesi ve Türkiye'ye yenilikleri getirmesi için önemli görülmüştür (Ergin, 1977, s. 1762). Yurt dışına tahsil için öğrenci gönderilmesini düzenlemek üzere, kanun çıkarılmıştır (BCA, 180-9-0-0/32-171-1/1-4). II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, Avrupa'ya gönderilen öğrenci sayı ve süresinde kısıtlama yapılırken, ABD'ye gönderilen öğrenci sayı ve süresi bakımından bir kısıtlamaya gidilmemiştir. Bu durum da ABD'ye eğitim için gönderilen Türk öğrencilerin sayısında artışa neden olmuştur (BCA, 30-10-0-0/142-13-20/1-3). Gelişmelerin de etkisiyle Türkiye'de öğrenciler arasında lisans, lisansüstü, doktora ve post doktora programlarında ABD burslarından yararlanmak, prestijli kariyer imkânı sunmaktadır. O nedenle de öğrenciler, Amerikan Vakfı burslarına ve ABD'de eğitime büyük ilgi göstermişlerdir. Refik Saydam, Nusret Fişek, Kemal Kurdaş, İhsan Doğramacı, Kasım Gülek, Nejat Eczacıbaşı, Ahmet Emin Yalman, Aydın Yalçın, Hikmet Birand, Kadri Yörükoğlu ve Vecdi Diker gibi Türk siyaset, bürokrasi ve kültür hayatının tanınan isimleri, ABD vakıflarının Türkiye'deki çalışmalarında, kolaylaştırıcı bir işlev üstlenmişlerdir (Erken, 2020, s. 26). Buna karşın Nurettin Topçu, Amerika'da eğitim gören Türk gençlerinin bu ülkenin pozitivist eğitim

tecrübesinden etkilendiklerini, bize özgü terbiyeden uzaklaştıklarını, doğunun vakarını kaybettiklerini, dünyevileştiklerini tespit etmektedir (Topçu, 2019, s. 85).

Amerikalı eğitim uzmanlarının da önerileri dikkate alınarak Türk öğretmenler, Amerika'ya eğitim için gönderilmiştir. Örneğin 1956 yılında Halk Eğitim Merkezlerinin sayı ve bütçeleri artırılmış, Gazi Eğitim Enstitüsüne Halk Eğitimi dersi konulmuş, öğrenci ve öğretmenler, halk eğitimi konusunda tetkik ve tahsil yapmak üzere ABD'ne gönderilmiştir (Kerimoğlu, 2006, s. 44). 1952 yılında ise, 25 öğretmen uygulamaları yerinde görmek üzere Florida Üniversitesi'ne gönderilmiştir. Bu tecrübenin bir sonucu olarak Bolu Köy Deneme Okulu programı hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti döneminde başlatılan ve Cumhuriyet döneminde de devam ettirilen yurt dışına öğrenci gönderilmesi uygulaması, Mümtaz Turhan tarafından maarif sisteminin yetersizliği olarak değerlendirilmiştir. Ona göre Türk maarifi, ülkenin ihtiyacı olan nitelikli insanı yetiştiremediğine göre yurt dışına öğrenci göndermek, şifası olmayan müzmin bir hastaya acı ilaç içirmek gibi bir zorunluluktur (Turhan, 1980, s. 377). Türk öğrenci ve öğretmenlerin, yurt dışına eğitim için gönderilmesi hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar, siyasi ve iktisadi bakımdan zayıf ülkelerden, siyasi, iktisadi ve kültürel bakımdan daha güçlü ülkelere gönderilen öğrencilerin; aldıkları eğitimin etkisiyle kültürel aidiyeti ve medeniyet düşüncesi bakımından değişme uğradıklarını göstermektedir. Ülkelerine döndükten sonra çalışmalarında ya da görevlerinde, eğitim formasyonuna uygun davranışlar geliştirdikleri tespit edilmektedir. Türkiye'den ABD'ne eğitim için gönderilen öğrenci ve eğitimcilerin de yaklaşımları, bu genel değerlendirme ile uyumludur. ABD'de eğitim alan öğrenci ve eğitimciler, Türk eğitim politikalarını modernleşme yönünde etkilemişlerdir.

1.4. Millî Eğitim Şuraları ve ABD'li Uzmanlar

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türk Millî Eğitim Sistemini yeniden yapılandırmak, çağın gereklerine uygun eğitim kurumları oluşturmak ve eğitim programları hazırlamak amaçlarıyla yurt içinde eğitim paydaşlarının ve yurt dışından davet edilen akademisyen ve eğitim uzmanlarının katılımı ile Millî Eğitim Şuraları düzenlenmiştir. Eğitim şuralarına yabancı uzmanların katılması, Osmanlı Devleti reform döneminden itibaren alışılmış bir uygulama olduğundan, eğitim kamuoyunda bir tartışmaya neden olmamıştır. Millî Eğitim Şuralarına hem Türkiye'de görev yapan ABD'li öğretim üyeleri hem de sadece şûra çalışmalarına için Türkiye'ye gelmiş eğitimciler katılmışlardır. 1939-1980 yılları arasında, 10 Millî Eğitim Şurası toplanmıştır. Bu başlık altında Şûra toplantı tutanakları ve raporları, ABD'li eğitim uzmanlarının şûra kararlarına katılımları ve katkılarının boyutu ile değerlendirilmiştir. Türkiye'de eğitim şuraları, eğitim felsefesinin ve eğitimin temel prensiplerinin belirlenmeye çalışıldığı toplantılardır. Eğitim şuralarına katılan Türk ya da yabancı eğitim uzmanlarının etkilendiği eğitim felsefesi, Türk eğitim sisteminin yapılanmasına tesir etmiştir. Esasen Osmanlı Devleti yeniden yapılanma döneminden itibaren eğitim reformlarında, Tanzimat döneminde Fransız, I. Meşrutiyet döneminde ise Fransız ile Alman eğitim felsefesinin etkisi görülmüştür. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Osmanlı Devleti mirasının üzerine John Dewey'le birlikte ABD etkisi oluşmaya başlamıştır. 1926 ilköğretim programında bu etki belirgin olarak görülmektedir. Eğitim felsefelerinin etki dönemlerini keskin çizgiler ile ayırmak mümkün değildir. Ancak 1926

sonrası yeni eğitim felsefesi, pragmatist bir karakter taşımaktadır. Türk eğitim sistemi, 1939'a kadar Ziya Gökalp'in savunduğu Durkheim yaklaşımı ya da toplumcu yaklaşıma sahip olmuştur (Hesapçioğlu, 2010, s. 57). 27 Aralık 1949 tarihli ABD-Türkiye Eğitim Kültür İş Birliği Anlaşması ile gelişen süreçte ise, Türk eğitim sisteminde davranışçı eğitim yaklaşımı gelişmeye başlamıştır (Hesapçioğlu, 2010, s. 58). Bu anlaşmanın uygulanmasıyla, ABD'de yüksek lisans ve doktora eğitimi alan Türk eğitimciler, davranışçı eğitim anlayışını Millî Eğitim Şûralarında gündeme getirmişlerdir. İlgili dönemde toplanan Millî Eğitim Şûralarında alınan kararlarda, ABD eğitim politikaları ve uzmanlarının etkisi, şûra toplantılarının kronolojik sırasına göre değerlendirilmiştir.

15-21 Şubat 1943 tarihleri arasında toplanan II. Maarif Şûrasında Ahlak Eğitimi Komisyonu, Ana Dil Eğitimi Komisyonu ve Tarih Öğretimi komisyonu kurulmuştur. Ahlak Komisyonunda, Ankara ve İstanbul'da psiko-teknik laboratuvarların kurulabilmesi için Amerika ve Almanya'ya talebe gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Komisyonunda, İstanbul Üniversitesi Ruhbilim ve Pedagoji öğretim üyesi Ordinaryüs Prof. Dr. Peters'de bulunmaktadır (İkinci Maarif Şûrası Raporu, 1990, s. 113). Ahlak komisyonu raporunda, ahlak eğitiminin laiklik ilkesine göre dünyevi bir mesele olarak algılanması gerektiği, bu nedenle de temel ilkeleri seküler bir yaklaşım ile belirlenen Amerikan ahlak eğitiminin örnek alınması gerektiği, şûra raporunda yer almıştır (İkinci Maarif Şûrası Raporu, 1990, s. 141).

2-10 Aralık 1946 tarihlerinde gerçekleştirilen III. Millî Eğitim Şûrasında, Teknik Eğitim ve Okul Aile Birliği Çalışmaları ile yabancı dil eğitimi de tartışılmıştır. Tercüme bürosu azası Nurettin Sevin, Amerika'nın terbiye sahasında en ileri seviyedeki ülke olduğunu ifade ederek Amerika'nın tükenmez hazinelerine ulaşabilmek için İngilizcenin öğrenilmesinin bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir (Üçüncü Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990, s. 199). Okul Aile Birliği Komisyonu çalışmalarında ise, Columbia Üniversitesi'nden Dr. Dutton'un, *Okulla Evin İçtimalı Safları* isimli konferansında önerdiği Amerikan Okullarında Etüt Nasıl Yapılmalı dersi, örnek gösterilmiş ve bunun Türkiye'de uygulanmasına ilişkin öneri, şûra raporunda yer almıştır (Üçüncü Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990, s. 80). Şûra raporunda, Amerika Chicago Terbiye Enstitüsünde, öğrencileri tiyatro ve drama etkinliklerine hazırlamak üzere öğretmen yetiştirmeye yönelik bir şube olduğu, Türkiye'de böyle bir enstitü kurulması gerektiği ifade edilmiştir (Üçüncü Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990, s. 318).

22-31 Ağustos 1949 tarihlerinde düzenlenen IV. Millî Eğitim Şûrasında, ilkökul ve ortaokul ders programlarının yeniden düzenlenmesi görüşülmüştür. Şûranın gündeminde, liselerde eğitim süresinin 4 yıla çıkarılması, öğretmen yetiştirme ve eğitim-öğretimde demokrasi konuları değerlendirilmiştir. IV. Millî Eğitim Şûrası raporunda, konuşmacılar tarafından 28 kez ABD'deki uygulamalara atıf yapılmıştır. Fransa'ya 17, Almanya'ya 10, İngiltere'ye 2 atıf yapıldığı dikkate alındığında Türk eğitimcilerin, ABD eğitimine yönelik ilgilerinin daha belirgin olduğu görülmektedir. Yine bu şûrada, Türk öğrencilerin Birleşik Devletlerde kurulan öğrenci birliklerine katılmalarının teşviki istenmiştir. ABD okullarındaki eğitim sürelerine ulaşmanın, Türkiye için henüz mümkün olmadığı değerlendirilmiş ve bu nedenle de öncelikle ABD'deki eğitim-öğretim metotlarından istifade edilmesi planlanmıştır. IV. Millî Eğitim Şûrasında, ABD'li Psikolog William

James'in eğitim görüşleri, konuşmacılar tarafından alıntılar ile komisyonlara sunulmuştur (Dördüncü Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990).

5-14 Şubat 1953 tarihinde toplanan V. Millî Eğitim Şûrasında, ilköğretim kanun taslağının incelenmesi, ilkokul ve okul öncesi eğitimi ile özel eğitim başlıkları komisyonlarda tartışılmıştır. Bu şûrada, İstanbul Zapyon Lisesi Müdürü Alexandros Hacopulos, Arızalı Çocuklar Mütahhasısı Kvaraceus W., sağır ve zor işitenler mütahhasısı Dr. Mc. Laughlin H. F., öğretmen yetiştirme mütahhasısı Prof. Dr. Maaske Roben J, öğretim metotları, test ve ölçüler mütahhasısı Prof. Dr. H. C. Mills, şûra üyesi olarak görev yapan Batılı eğitimcilerdir (Beşinci Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990). Şûra öncesinde öğretmen yetiştirmeye ilişkin şûra raporunda, ABD Florida Üniversitesinden Dr. Kate Vixon Wofford'un Türkiye'ye davet edilerek incelemeler yaptığı, 700 kişi ile görüşüp, köy okullarını gezerek köy okulları programında sınıfların birleştirilmesine ve konuların üniteler halinde ve senelere göre nöbetleşe okutulmasına ilişkin metot tavsiye ettiği belirtilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı, Bayan Wofford'un önerilerine göre İzmir, Erzurum ve Tekirdağ'da komisyonlar kurduğunu, ilköğretim müfettişleri, köy enstitüsü ve köy öğretmenlerinden seçilen 25 kişilik bir gurubun Wofford'un görev yaptığı Florida Üniversitesi'ne gönderildiğini açıklamıştır. Şûrada, köylerdeki eğitim öğretimin K. Wofford'un önerileri doğrultusunda düzenlenmesi için karar alındığı da görülmektedir (Beşinci Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990, s. 16). İlkokul programları hakkında yapılan görüşmeler sırasında ABD'li uzmanın, *demokraside eğitim ve öğretim, halkın davranışlarını arzu edilen şekilde değiştirdiği nispette değerlidir, şayet sosyal davranışlara tesir etmiyorsa müfredatta, çalışmada bir hata var demektir. Okulun mevcudiyeti köyleri kaldırmalıdır* ifadesi, şûra üyeleri tarafından benimsenmiş ve eğitimin dönüştürücü yönüne vurgu yapılmıştır (Beşinci Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990, s. 27). V. Millî Eğitim Şûrasında, ilkokul programı tartışılırken, 1936 ve 1948 ilkokul programlarının, ABD'den Türkiye'nin şartlarına adapte edilmeden alındığı, bu nedenle de başarılı olamadığı, yeni programın Türkiye'nin şartlarına uyarlanması gerektiği de ifade edilmiştir (Beşinci Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990, s. 49). Şûra'da Tevfik Ararat, John Dewey'in Türkiye ziyareti ve Türk maarifi hakkında düzenlediği raporu gündeme getirerek, Türk eğitim sisteminde sağlık teşkilatı kurulmasının onun önerisi ile gerçekleştiğini, özel eğitimin önemli bir bileşeni olan sağlık teşkilatının eksikliklerinin, John Dewey'in önerilerine göre yeniden yapılandırılmasının önemine vurgu yapmıştır (Beşinci Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990, s. 120). John Dewey'in Türkiye ziyareti ve raporunun üzerinden çeyrek asırdan daha uzun bir zaman geçmiş olmasına karşın Türk eğitimcilerin referans kaynağı olmaya devam etmesi, raporun Türk eğitim sistemindeki etkisini göstermesi bakımından da önemlidir. Şûrada, ABD ilkokul programının taklit edilmeye çalışıldığına ilişkin iddialara Dr. Halil Fikret Kanat, *ilmin Milliyeti olmaz* temel yaklaşımı ile *dostumuz Amerika kültür vadisinden büyük yardımlar gördük* ifadesi ile ABD'nin ilmi ve iktisadi yardımını, şûra üyeleri ile paylaşmıştır (Beşinci Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990, s. 607). İstanbul ve İzmir'de eğitim veren sağır ve körler okullarında eğitimi, yeniden yapılandırmak üzere Amerika'dan davet edilen iki uzmanın bu okullarda görevlendirildiği, bu uzmanlar tarafından Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü'nde özel eğitim öğretmeni yetiştirmek üzere çalışma yapıldığı, şûra raporunda ifade edilmiştir (Beşinci Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990, s. 21).

18-23 Mart 1957 tarihinde toplanan VI. Maarif Şûrası gündemi, Mesleki ve Teknik Öğretim (kız-erkek), Halk Eğitimi ve Ticaret Eğitimi olarak belirlenmiştir. Şûrada yabancı uzman olarak, deneme okulları uzmanı Prof. Dr. T. Benner, ICA uzmanı F. Barret, ticaret öğretimi uzmanı Prof. Dr. L. Brookner, radyo ve elektrik uzmanı J. R. Cooper, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hansman Gathefrad, ev ekonomisi uzmanı E. S. Gorvine, Elektrik Mühendisi K. F. Hanssen, ticaret eğitim uzmanı Prof. Dr. A. Lanza, mensucat uzmanı P. Meartens, öğretmen yetiştirme uzmanı H. G. Steffen, Prof. Dr. D. Tate, ILO-UNESCO Heyeti Başkanı W. H. Thorp, UNESCO Uzmanı C. E. Turner ve ABD Çalışma Vekaleti Sekreteri F. William Petterson katılmışlardır. VI. Millî Eğitim Şûrasına, önceki şûralara kıyas ile daha çok sayıda ABD'li uzmanın katıldığı görülmektedir. Nitekim yukarıda isimleri verilen ABD'li uzmanların heyet başkanı olarak da Praxn Rockar görev yapmıştır (Altıncı Maarif Şûrası Raporu, 1990). İzmir Motor Sanat Enstitüsünde ICA tarafından desteklenen Amerika'daki Spring Garden Teknik okulundan görevlendirilen 7 uzmanın görev yapmakta olduğu ve bu okulun ikincisinin Adana'da bir yıl sonra açılacağı ifade edilmiştir (Altıncı Maarif Şûrası Raporu, 1990, s. 16). Teknik eğitimin ıslahı görüşmelerinde *Engineers Council Professional Development* benzeri bir yapının Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği tarafından organize edilmesi planlanmıştır (Altıncı Maarif Şûrası Raporu, 1990, s. 44). Şûrada mesleki eğitimin düzenlenmesi hakkında yapılan konuşmalarda, hatipler 40 kez ABD teknik eğitimine atıfta bulunmuşlardır. Türk millî eğitiminin geliştirilmesi için düzenlenen şûrada, *Amerikan sisteminin sağladığı faydalar* başlıklı bir raporun kabul edilmesi, VI. Maarif Şûrasında ABD'li uzmanların etkisini göstermektedir (Altıncı Maarif Şûrası Raporu, 1990, s. 64). Bu şûrada, Halk Eğitimi başlığında ABD'li Eğitim Uzmanı Watson Dickerman'ın *Türkiye'de Halk Eğitimi Hakkında Raporu*'ndaki öneriler, şûra halk eğitimi önerileri olarak raporlaştırılmıştır (Dickerman, 1956, s. 68).

5-15 Şubat 1962 tarihleri arasında toplanan VII. Millî Eğitim Şûrasında, Millî Eğitimin Temel İlkeleri, Genel, Mesleki ve Teknik Öğretim, Yüksek Öğretim, Özel Okullar, Dış Kültür Münasebetleri, Din Eğitimi ve Öğretimi, Beden Eğitimi ve Sağlık, Öğretmen Eğitimi, Güzel Sanatlar Eğitimi, Halk Eğitimi ve Eğitim Vakıfları konuları görüşülmüştür (Yedinci Maarif Şûrası Raporu, 1990). Yedinci Millî Eğitim Şûrası'nda yabancı uzman olarak ICA Uzmanı C. R. Anderson, ICA Eğitim Uzmanı George Angell, UNESCO Halk Eğitim Uzmanı Champagne Guy Beaugrand, Birleşmiş Milletler Teknik Yardım ve Özel Fon Teşkilatı Türkiye Temsilcisi Wilfrid Benson, Hamburg Üniversitesi Pedagoji Öğretim Üyesi Prof. Dr. G. Hausmann, ICA Eğitim Uzmanı Walter Holmlund, Ford Vakfı Temsilcisi Prof. Dr. Eugene T. Northop, ICA Eğitim Uzmanı Torgil Ringmar, ICA Eğitim Dairesi Başkanı Dr. L. William Wrinkle, Ankara Üniversitesi DTFCF Öğretim Üyesi Prof. Dr. Alexandre Vexliard, Gazi Eğitim Enstitüsü Müzik Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Eduard Zuckmayer görev yapmışlardır. Yabancı uzmanlardan ikisi Alman, diğerleri ABD vatandaşıdır (Yedinci Maarif Şûrası Raporu, 1990, s. 27-49). Millî Eğitim Bakanı Hilmi İncesulu, şûra açılış konuşmasında, ilköğretimden başlayarak tüm eğitim kademelerinde UNESCO'nun hazırladığı plan ve envanterler esaslarına göre çalışıldığını ifade etmiştir (Yedinci Maarif Şûrası Raporu, 1990, s. 67). Konuşmasının sonunda İncesulu, *Eğitim Millî Komisyonu Raporunun* hazırlanmasında katkıları için

ICA görevlileri ile Ford Vakfına teşekkür etmiştir (Yedinci Maarif Şûrası Raporu, 1990, s. 102). Şûrada eğitimin tüm kademeleri hakkında ayrıntılı bir durum değerlendirilmesi yapıldığı ve tüm alan ve kademelere yönelik tavsiye kararları alındığı görülmektedir. Bu şûrada, eğitimin uluslararası boyutuna, önceki şûra toplantılarına göre daha çok dikkat çekildiği ve milletlerarası eğitim iş birliği anlayışına daha çok yer verildiği anlaşılmaktadır. Dış Kültür Münasebetleri başlığında, Türk maarifinin milletlerarası kültür anlaşmalarına katıldığı belirtilmiş, ABD ile eğitim kültür iş birliği anlaşmasına (Fulbright Anlaşması) vurgu yapılmıştır (Yedinci Maarif Şûrası Raporu, 1990, s. 156). VII. Millî Eğitim Şûrası'nın toplandığı 1962 yılında Türkiye UNESCO, Birleşmiş Milletler Teknik Yardım ve Özel Fon Teşkilatı, Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı, Milletlerarası Eğitim Bürosu, Milletlerarası Tiyatro Enstitüsü, Milletlerarası Müze Konseyi, Milletlerarası Teknik Stajyer Mübadele Birliği, ICA, Ford Vakfı, Rockefeller Vakfı ve lise çağındaki öğrenciler için öğrenci değişim programını amaçlayan American Field Service (AFS) başta olmak üzere eğitim alanında milletlerarası eğitim teşkilatları ile iş birliği yapmaktadır. AFS programını Türkiye'de Türk Kültür Vakfı yürütmektedir (Yedinci Maarif Şûrası Raporu, 1990, s. 157). Batı Bloku lideri ABD'nin, liderlik yaptığı tüm milletlerarası eğitim kuruluşlarında Türkiye'nin üye, yararlanıcı ya da partner olarak yer aldığı görülmektedir.

28 Eylül-3 Ekim 1970 tarihleri arasında düzenlenen VIII. Millî Eğitim Şûrası, Millî Eğitim Bakanı Orhan Oğuz'un açılış konuşması ile başlamıştır. Sekizinci Millî Eğitim Şûrası raporu, önceki şûra raporları ile kıyaslandığında sayfa sayısı bakımından 1/3 ve 1/4 oranında daha küçüktür. Şûrada, yabancı eğitim uzmanı daveti ya da katılımı olmamıştır. Bakan tarafından *Türk Milletinin Şûrası* (Sekizinci Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990, s. 13) olarak vurgulanan VIII. Millî Eğitim Şûrasında, ortaöğretimde meslekî ve teknik kısımların birbirlerine kapalı dikey kanallar olarak değil, öğrencilerin başarılarına göre takip edebilecekleri bir bütünlükte ABD'ndeki gibi örgütlenmesi, yatay ve dikey mobilite imkanı sağlanmasına yönelik karar alınmıştır (Sekizinci Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990, s. 9). Ortaöğretimden yükseköğretime geçiş ve ortaöğretimden yeniden yapılandırılması konusunda üniversiteler tarafından ayrı ayrı ve 7 coğrafi bölgenin il Millî eğitim müdürleri tarafından her bölge için ayrı ayrı hazırlanan raporların incelenerek ortaöğretimden yeniden planlandığı şûraya toplantı öncesi hazırlık amacı ile 39 rapor sunulmuştur. Bu raporlardan yedisi, Batılı uzmanların raporlarından oluşmaktadır (Sekizinci Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1990, s. 163).

24 Haziran-4 Temmuz 1974 tarihlerinde arasında toplanan IX. Millî Eğitim Şûrası, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından programlar ve öğrenci akışının düzenleyen kuralların sistem bütünlüğü içerisinde incelenmesi amacı ile toplanmıştır. Yabancı uyruklu şûra üyesinin bulunmadığı toplantılara, rehberlik etmesi amacı ile 73 yayın sunulmuştur. Bu yayınlardan 21'i, tercüme edilerek Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmış, Batılı eğitim uzmanlarının eserlerinden oluşmaktadır (Dokuzuncu Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1991, s. 345). Ders programları, kurum yönetmelikleri, ders çizelgeleri, kademeler arası geçiş, ölçme ve değerlendirme uygulamaları, IX. Millî Eğitim Şûrası ile yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler, eğitim sisteminde modernleşme sürecinin tamamlandığı şeklinde değerlendirilebilir (Dokuzuncu Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1991).

23-26 Haziran 1981 tarih aralığında düzenlenen X. Millî Eğitim Şûrası, 12 Eylül 1980 tarihli askerî darbesinden sonra toplanmıştır. Bu durum, şûra protokol ve toplantı düzenine de yansımış, Millî Eğitim Bakanı Hasan Sağlam ile Millî Eğitim Bakanlığı Yüksek Danışma Kurulu Başkanı Tuğgeneral Osman Feyzoğlu şûraya birlikte katılmıştır. *Yeni Türk Millî Eğitim Sistemini* model olarak önerildiği şûra, Türkiye’de yeni bir dönemin başlangıcını ifade ediyordu. X. Millî Eğitim Şûrasında, Atatürk İlkeleri ve İnkılaplarına güçlü vurgu yapıldığı görülmektedir. Millî Eğitim Bakanı Hasan Sağlam açılış konuşmasında ülkeye tekrar Başöğretmen Atatürk’ün inkılapları ve ilkeleri ile güçlendireceklerini ifade etmiştir. Cumhuriyetin çağdaş uygarlık düzeyinin üzerine çıkma hedefi, çağdaşlaşma, ulus inşası, çağdaş yaklaşım, çağdaş/modern okul, uluslararasılaşma, modern toplum, rasyonalite, modern değerler kavramları sıklıkla kullanılmıştır (Onuncu Eğitim Şûrası Raporu, 1981). IX. Millî Eğitim Şûrasındaki teknik yaklaşım yerine X. Millî Eğitim Şûrasında, felsefi yaklaşım daha belirleyici görülmektedir. Eğitim sistemini yeniden düzenleme amacına yönelik yeni felsefi söylem, esasen Cumhuriyetin muasır medeniyet seviyesine ulaşma hedefinde ABD’nin liderliğindeki çağdaş dünyanın temel değerlerinin Türk eğitimciler tarafından içselleştirildiğini göstermektedir (Onuncu Eğitim Şûrası Raporu, 1981).

Bu döneme kadar eğitim şûraları, dört yıl ya da daha uzun aralıklarla toplanmasına karşın X. Millî Eğitim Şûrasından bir yıl sonra XI. Millî Eğitim Şûrası, 8-11 Haziran 1982 tarihleri arasında toplanmıştır. XI. Millî Eğitim Şûrası, Millî Eğitim Bakanlığının tüm birimleri, Yüksek Öğretim Kurumu, üniversiteler, Millî Savunma Bakanlığına bağlı askerî okullar, emekli eğitimciler gibi eğitimin bütün bileşenlerinin bulunduğu geniş katılımlı bir toplantı olmuştur (Onbirinci Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1991, s. 424). “Millî Eğitim Hizmetlerinde Öğretmen ve Eğitim Uzmanlarının Eğitimi ve Geliştirilmesi” gündemi ile gerçekleştirilen şûrada, Batılı ülkelerdeki öğretmen yetiştirme modelleri incelenmiştir. Bu ülkelerden birisi de ABD’dir (Onbirinci Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1991, s. 54). Öğretmen yetiştirme politikasının, yeni model iyi insan, iyi vatandaş, iyi üretici ve iyi tüketici yetiştirmek için bir araç olduğu değerlendirildiği yapılan XI. Millî Eğitim Şûrasında, öğretmenlerin X. Millî Eğitim Şûrasındaki yeni sisteme uyumlu yetiştirilmesi planlanmıştır (Onbirinci Millî Eğitim Şûrası Raporu, 1991, s. 67). İçerik ve kararlar bakımından bir yıl ara ile yapılan iki eğitim şûrasının, birbirini tamamlar nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.

Şûralarda *kendine mahsus bir âlem* olarak tanımlanan Amerikan eğitim sisteminin, eyaletlere göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan millî eğitim şûra raporlarında, ABD üzerinden gösterilen örneklerin tamamı, çalışmada fiziki sınırlılık nedeni ile değerlendirilememiş, Cumhuriyet devrinde Türk eğitim politikalarına ABD etkisinin araçlarından birisi olarak seçilen örnekler üzerinden inceleme yapılmıştır. Millî eğitim şûralarındaki görüşmeler ve alınan kararların tamamının, bakanlık tarafından tam olarak uygulanmadığı bilinmektedir. Bu yönü ile şûra kararları, kanun değil öneri olarak anlaşılmalıdır. Ancak şûralardaki konuşmalar, Türk eğitim uzmanlarının meselelere yaklaşımını göstermesi bakımından önemlidir. Şûra konuşmalarında Amerikan eğitim sisteminden alıntılar ile örnekler veren Türk eğitimci ve yöneticileri, Amerikan’ın hiperçekliğine, ütopyaya şaşırtan bir hayranlıkla sarılmışlardır (Baudrillard, 2018, s. 43).

Galatasaray ve Pertevniyal liselerinde müdürlük de yapmış olan Tevfik Ararat 5. Millî Eğitim Şûrasında ABD’li eğitimci pedagog John Dewey’in Türk eğitim sistemi hakkındaki raporundaki önerilerin tartışmasız uygulamasını savunmuştur. Amerikalı uzmanların şûralara katılımı ve katkıları ise, Türk eğitim sistemindeki etkileşimi göstermektedir. Şûraya katılan üyelerin toplamına oranla şûralarda görev alan genelde yabancı uzman sayısı, özelde ABD’li uzman sayısı oran olarak yüksek değildir. Ancak şûra kararlarında bu uzmanların yaklaşımları ve raporları ile ABD’li uzmanların görüşleri ve ABD eğitim sistemini inceleyen Türk şûra üyelerinin şûra raporlarına yansıyan etkileri, bir bütün olarak değerlendirildiğinde anlamlı bir etki oluşturmaktadır. Türk eğitim yöneticilerinin, şûra konuşmalarında ABD uzmanların katkılarına yönelik şükran ve teşekkür ifadeleri de nezaketin ötesinde bu etkinin teyidi olarak anlaşılmaktadır.

Türkiye Öğretmenler Sendikası, 4-8 Eylül 1968 tarihleri arasında Ankara’da Millî Eğitim Şûrasına alternatif Devrimci Eğitim Şûrası düzenlemiştir. Şûra raporunda, eğitim devriminin siyasi ve ekonomik devrimle mümkün olacağı ifade edilmiş ve Türk eğitim sisteminin kapitalist ülkelerin eleman ihtiyacını karşılayacak tipte insan yetiştirmeye odaklı olması, sömürü düzeni olarak değerlendirilmiştir (Altunya, 2015, s. 148). Millî Mücadele’nin kongreler döneminde Amerikan mandası taraftarı olan aynı zamanda milliyetçi fikirleri ile tanınan Halide Edip’e göre, sıkı iş birliği yaptığımız ABD’yi bilerek ya da bilmeyerek topyekûn taklit etmemiz, sorunların çözümüne katkı sağlamamıştır (Adivar, 2009, s. 275).

1939 yılından sonra Millî Eğitim Şûra kararları, dönemin siyasi, kültürel ve ekonomik şartlarına göre değişim göstermiştir. Özellikle 1945 yılından sonra Türkiye’nin Batı Bloku’na entegrasyon sürecinde, Türk eğitim sisteminde ve politikalarında bu yaklaşımın etkileri görülmüştür. Demokrat Parti iktidarıyla toplum ihtiyaçlarının karşılanmasını hedefleyen eğitim düzenlemeleri yerine, bireyin ihtiyaç ve beklentilerini önceleyen isteğe göre eğitim politikaları uygulanmaya başlamıştır. Millî eğitim şûralarında alınan kararlar, eğitim biliminin ilkelerine göre olmaktan çok siyasi erkin taleplerine göre oluşmuştur. Millî eğitim şûralarına katılan ABD’li eğitim uzmanlarının, alınan kararlarda etkili oldukları görülmektedir. Ancak bu etki, Türk eğitim yöneticilerine rağmen alınmış kararlar değildir. Şûralara katılan Türk eğitimciler de ABD’li eğitim uzmanlar ile benzer hatta onlardan daha taklitçi, şekle bağlı ya da Türkiye’nin sosyal gerçekliği ile uyumsuz görüşleri ifade etmişlerdir (Topçu, 2019, s. 13). Şûra kararlarında, sorunların tespiti ve tartışılması konularındaki isabetli yaklaşım, sorunların Türkiye ölçeğinde çözüme kavuşturulmasında gösterilememiştir. Nitekim VIII. Millî Eğitim Şûrasından itibaren şûra katılımcıları arasında yabancı uyruklu eğitimci ya da uzman bulunmamasına karşın şûra kararlarında ya da önerilerinde, modernleşme sürecine uyumlu vizyon devam ettirilmiştir.

Millî Eğitim Şûralarında uzmanlar tarafından teklif edilen ve daha sonra bakanlık tarafından uygulanan ilköğretim programının, lise hatta bir yükseköğretim programı gibi kapsamlı ve gösterişli olması, öğrencilerin yaşları ile uyumsuz, ilköğretim kademesi ihtiyaçlarının dışında kavrayamadıkları bilgileri ezberlemek zorunda kalmaları ile

sonuçlanmıştır. Amerika'da bile teori olarak henüz deneme aşamasında kalmış birçok test ve program, Türkiye'de kesin çözüm getireceği düşüncesi ile uygulanmış, eğitimciler ve öğrencileri, gerçek hayattan kopuk bir okul ortamı ile baş başa bırakmıştır (Adıvar, 2009, s. 342). ABD'nde yayınlanan ya da deneme amacıyla başlatılan uygulamalar, Türkiye'de sorunun çözümünde yegâne çözüm gibi sunulmuştur (Topçu, 2019, s. 26). Millî Eğitim Şûralarının açılış konuşmalarında, aynı zamanda şûra başkanı sıfatını da taşıyan Millî Eğitim Bakanları, eğitimin sayısal verilerini açıklamaya özen göstermişlerdir. Okul ve derslik sayısı, öğrenci ve öğretmen sayısı artışları, başarı olarak sunulmuştur. Bu değerlendirmelerde, eğitimin nitelik boyutu göz ardı edilmiştir. Eğitim kurumu açmak, fiziki mekanları büyütme ve öğrenci başına düşen alanı artırmak olarak anlaşılmıştır. Bu nedenle de harcanan beton miktarı bakımından gösterilen başarı, insan yetiştirme meselesine sıranın gelmesini engellemiştir (Mardin, 2018, s. 359).

1.5. 1946 Üniversite Reformu ve Yeni Üniversiteler

II. Dünya Savaşı sonrasında, Türkiye'nin dış politika yönelimi, üniversite ve fakülteleri Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı bir lise seviyesinde gören 1933 Üniversite Kanunu'nun değişmesini, zorunlu hale getirmiştir. Ankara'da bulunan Hukuk, Dil-Tarih Coğrafya, Fen ve Tıp Fakülteleri, Mülkiye Mektebi (Siyasal Bilgiler Okulu) ile Yüksek Ziraat Enstitüsü temsilcilerinden oluşan bir heyet, Ankara Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ernst Hirsch'in *Üniversite Muhtariyeti* isimli eserini inceledikten sonra bir rapor hazırlamışlardı. Bu rapordaki öneriler dikkate alınarak, 13 Haziran 1946 tarihinde yeni üniversite kanunu çıkarıldı. Kanun ile hem üniversiteler özerkliğe kavuşmuş hem de Türkiye'nin ikinci üniversitesi olarak, Ankara Üniversitesi kurulmuştur (Resmî Gazete, 18 Haziran 1946, S. 6336, 1946). 1946 Üniversiteler Kanunu, CHP'nin Batıcı siyasal düşünceye yükseköğretim alanında uyum gösterme çabalarının bir ürünü olarak değerlendirilmiştir. Marshall Planı'nın sunduğu fırsatları kaçırmak istemeyen hükümet, liberal muhalefeti memnun etmek istemiştir. Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden solcu kimlikleri ile bilinen Muzaffer Şerif, Behice Boran, Pertev Naili Boratav ve Niyazi Berkes gibi akademisyenlerin görevlerine bu süreçte son verilmiştir. Henüz CHP iktidarı sona ermeden Türkiye'nin uluslararası siyasette kurduğu yeni ilişkiler ve ABD yardımları, iktidar yapısında önemli değişikliklere neden olmuştur (Öncü, 2007, s. 528).

1950 yılı sonrasında Demokrat Partinin iktidarı döneminde, ABD'nin Türk üniversitelerine yardımı ve ilgisi artmıştır. 17 Ağustos 1955 tarihli arşiv belgelerine göre Amerikan Ford Vakfı, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesine eğitim yardımlarında bulunmuştur (BCA, 30-18-1-2/140-75-15). Ford Vakfı desteği ile Harvard, Columbia ve Chicago üniversitelerinin işletme idaresi programlarında İstanbul Üniversitesi ile ortak program protokolü imzalanmıştır. Türkiye'de vasıflı profesyonel yönetici yetiştirmek üzere, Ankara Üniversitesi'nde yabancı uzmanların müfredatını hazırlayacağı bir fakülte kurulması da planlanmıştır (Erken, 2020, s. 144). 1954 yılında New York Devlet Üniversitesi ile Ankara Üniversitesi arasında Türkiye'de hükümet hizmetinde görev alacak memurların yetiştirilmesi amacıyla, üç yıllık bir iş birliği protokolü imzalandı. Protokol, New York Üniversitesi'nin müfredat, eğitim materyali, eğitim yöntemleri ve araştırma araçlarının geliştirilmesinde, Ankara Üniversitesine destek vermesini öngörüyordu (Erken, 2020, s. 193).

İstanbul Üniversitesi Ekonomi Profesörü Osman Okyar, 1955 yılında üniversitesine Amerikan yardımının değer ve süresini tartışan bir makale yayınlamış ve bu makale nedeniyle üniversite ile ilişkisi kesilmiştir. Aynı dönemde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Turhan Feyzioğlu'nun bir konuşmasında, *nabza göre şerbet vermeyiniz* ifadesi, siyaset yapmak suçlaması ile karşılaşmış ve tartışmalar sonucunda Muammer Aksoy, Ayan Yalçın, Münci Kapani, Coşkun Kırca ve Şerif Mardin, üniversitedeki görevlerinden istifa etmişlerdir (Kerimoğlu, 2006, s. 95).

1859 yılında İstanbul'da Kurulan Mekteb-i Mülkiye, 1936 yılında Ankara'ya taşınmış, 1950 yılında ise Siyasal Bilgiler Fakültesi ismi ile Ankara Üniversitesine bağlanmıştı. 4 Aralık 1959 tarihinde, okulun kuruluşunun 100. yılı, törenlerle kutlanmıştır. Kutlama programında, ABD Başkanı Dwight David Eisenhower'a onursal doktora unvanı verilmiştir. ABD başkanına onursal doktora verilmesi kararı, hükümet ile akademi arasında tartışmalara neden olmuştur. Dönemin Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Hilmi Yavuz, 1960 ihtilali sonrasında Kurucu Meclis üyesi ve 1961 Anayasasının mimarlarından birisi olacaktır. (Öncü, 2007, s. 526).

25 Mayıs 1955 tarihinde Ege ve Karadeniz Teknik üniversitelerinin kuruluş kanunları çıkarılmış, ODTÜ ise 1956 yılında öğrenim dili İngilizce olarak doğrudan *Amerikan modeline* göre kurulmuştur. Hükümet tarafından atanan bir mütevellî heyeti tarafından yönetilen ODTÜ'de günlük icraat, ABD'li rektör tarafından sürdürülmüştür. 1960 yılından sonra Türk vatandaşı rektöre kavuşan ODTÜ, ABD'den gelen öğretim üyeleri, proje finansmanları ve değişim programları nedeni ile diğer devlet üniversitelerinden farklı bir konuma yerleşmiştir (Öncü, 2007, s. 529; Widmann, 2000, s. 59). 1956-1960 yılları arasında Pennsylvania Üniversitesi'nden öğretim üyeleri, Orta Doğu Teknik Üniversitesinde ders vermişler ve üniversitenin kuruluşuna katkı sağlamışlardır (Erken, 2020, s. 110). Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde ABD'li hocaların varlığı ve İngilizce eğitim yapılması, 1959 yılında Millî Eğitim Bakanlığı bütçe görüşmelerinde Mahmut Esat Bozkurt tarafından *Ankara'da Türkiye'nin hükümet merkezinde 325 Türk çocuğu 57 Türk profesörden İngiliz dili ile ders görüyor* ifadeleri ile eleştirilmiştir. Maraş Milletvekili Emin Soysal, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin kuruluş kanunu olmadan çalışmalara başladığını, ABD'li eski politikacı Harold Stassen'in Türkiye'ye bu üniversitenin kuruluşu için müşavir olarak geldiğini, meclisin bilgisi dışında iş yapıldığını belirterek eleştirilmiştir. Antalya Milletvekili Burhanettin Onat ise, ODTÜ'nün Türkiye'nin başına konmuş bir devlet kuşu olduğunu, okulun kuruluşuna Rockefeller Müessesesi, Ford Müessesesi, UNESCO gibi kuruluşların yardıma hazır olduğunu, İngilizcenin Batı kültürünü, medeniyetini öğrenmek için hayati öneme sahip olduğunu ifade ederek Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin kuruluşuna destek vermiştir (Gündüz, 2019, s. 99). ABD Başkanı Dwight David Eisenhower'ın, Türkiye ziyareti hazırlıkları için Türkiye'ye gelen ABD Başkanının oğlu John Eisenhower'e, ODTÜ'ye danışman rektör olması teklif edilmiş ancak teklif John Eisenhower tarafından kabul edilmemiştir (Dilek, 2010, s. 301).

Demokrat Parti döneminde yükseköğretimde yapılan önemli düzenlemelerden birisi, Mustafa Kemal Atatürk'ün sağlığında gündeme gelen ancak gerçekleştirilemeyen doğuda

bir üniversitenin kurulmasıdır. Millî Eğitim Bakanı Celal Yardımcı, 6 Ağustos 1954 tarihinde Atatürk Üniversitesi'nin kurulması için çalışmaları başlatmıştır. Bu üniversitenin kuruluşu için bilgi almak üzere 24 Ağustos 1954'te ABD başkenti Washington'a giden Celal Yardımcı ve beraberindeki heyet, Nebraska Üniversitesi'nde incelemelerde bulunmuş, Atatürk Üniversitesi'nin kurulması için sağlanan 1,5 milyon dolarlık kredi, Nebraska Üniversitesi ile imzalanan akademik destek ve danışmanlık anlaşmasıyla Türkiye'ye dönmüştür (Gündüz, 2019, s. 96). Atatürk Üniversitesi'nin Erzurum'da kurulmasında, Erzurum'un coğrafi yapısının Nebraska'ya benzemesi etkili olmuştur. Üniversitenin kuruluş çalışmaları sırasında, Ankara Üniversitesi'nde görevli olan Prof. Dr. Cahit Öncü, Amerikan Yardım Ajansı (AID) ile çalışmış ve üç ay Nebraska'da eğitim almıştır (Öncü, 2007, s. 527). Nebraska Üniversitesi öğretim üyelerinin Erzurum'da yaptığı incelemelerden sonra bu heyetin hazırladığı rapor doğrultusunda, 31 Mayıs 1957 tarihinde, Atatürk Üniversitesinin kuruluş kanunu çıkarılmıştır. 14 Ekim 1958'de Celal Yardımcı, yeniden ABD'yi ziyaret etmiş, Atatürk Üniversitesi'ne gelecek profesörler ile görüşmeler yapmıştır. 17 Kasım 1958'de üniversite Nebraska Üniversitesi örneği ile eğitime başlamıştır (Gündüz, 2019, s. 98; Widmann, 2000, s. 56). Türkiye'de ilk kapsamlı Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (Food and Agriculture Organization of the United Nations- FOA) Projesi, 1955 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi ile Nebraska Üniversitesi iş birliğiyle tarım üretiminin geliştirilmesi alanında uygulanmıştır (Erken, 2020, s. 109).

Millî Mücadele sonrasında, Mustafa Kemal Atatürk ile yaşadığı siyasi anlaşmazlıklar nedeni ile önce Avrupa'ya daha sonra ise ABD'ye giden, burada Columbia Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışan Halide Edip Adivar, Atatürk'ün vefatı ardından İsmet İnönü'nün, kırıgınlığın gönlünü alma siyasetinin sonucu olarak Türkiye'ye dönmüş; hem milletvekili seçilmiş hem de İstanbul Üniversitesi İngiliz Filolojisi bölümünde Türkiye'nin ilk profesör kadın öğretim üyesi ve yönetici olarak görev almıştır (Çalışlar, 2010, s. 403). Onun yönetiminde bölümde, Howard C. Key, G. Williams ve Lyle Glazier gibi yabancı öğretim üyeleri de görev yapmıştır (Widmann, 2000, s. 175). Adivar, İstanbul Üniversitesindeki görevi sırasında, öğrencilerin ABD'ye eğitim için gönderilmesine rehberlik etmiştir (Çalışlar, 2010, s. 488).

1960 sonrasında Türkiye'deki üniversitelerin sayısında yıllara göre artış yaşanmıştır. Üniversitelerin nicelik artışı, nitelik artışına yansıtılamamıştır. Diğer yandan doğrudan hazine kaynaklarıyla finanse edilen üniversitenin özerkliği, tartışma konusu olmuştur. 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi sonrasında yönetim, üniversiteler arasındaki iletişim sorunlarını gidermek ve eşgüdüm sağlamak üzere Yüksek Öğretim Kurumu'nu (YÖK) kurdu. YÖK, üniversitelerin özerkliği yerine, fiilen yüksek öğretim bakanlığı gibi bir yapı ile üniversiteleri denetleme ve kayıt altına alma işlevini üstlenmiştir (Öncü, 2007, s. 523). 1980 yılından sonra Türkiye'de üniversitelerin sayısı hızlı bir artış göstermişti. Hükümetler, bu artışın resmî diploma imalâthesine dönüşmesi problemini ve toplumun ihtiyaçları ile verilen eğitimin arasındaki farklılığın çözümünü, gerçek anlamda gündemlerine almadılar (Mardin, 2018, s. 229).

1933 yılında gerçekleştirilen üniversite reformu sonrasında Türkiye'de üniversitelerde görev verilen Alman mülteci bilim adamlarının, İstanbul ve Ankara üniversitelerindeki

çalışmaları ve etkilerinin de Alman diline bağlılıklarına karşın, siyasi kimlikleri ve kendilerini ait gördükleri kültür havzası bakımından ABD kültür etkisi içerisinde değerlendirilmesi mümkündür (Widmann, 2000, s. 24). 1946 Üniversiteler Kanunu ile yeniden düzenlenen yükseköğretim kurumlarının, kuruluş süreçlerinde hem akademik danışmanlık hem de malî destekleri ile ABD’ndeki üniversitelerin önemli katkıları olmuştur. Üniversitelerin kuruluşuna ilişkin yasa düzenlemelerinde ya da meclis görüşmelerinde millilik ekseninde bu sürece itirazlar olmakla birlikte ABD’nin Türk üniversitelerine yardımları, büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Türk üniversitelerinin Amerikan üniversiteleri gibi olması, Türk eğitimcilerin hedefleri arasında yer almıştır.

1.6. Türkiye’de Amerikan Kolejleri

Tanzimat Fermanı’ndan sonra Osmanlı Devleti’nde, Amerikan misyoner teşkilatları tarafından, devlet denetimi ve kanunları dışında okullar açılmaya başlanmış, bu okullar varlıklarını I. Dünya Savaşı sonrasında da devam ettirmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan kısa bir süre sonra eğitim öğretimi düzenlemek amacıyla hazırladığı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim öğretimi, dini esaslardan arındırmak ve laik eğitim ilkelerini uygulamak istemiştir. Yeni eğitim kanununun uygulanması, Türkiye’de devlet ya da vakıflar idaresinde Türk maarifine bağlı okulların yanında yabancı okulları da kapsıyordu. Cumhuriyet, Osmanlı Devleti’nden büyük çoğunluğu Amerikalı misyonerler tarafından kurulan yabancı okulları da devralmıştı. Bu okullarındaki Hristiyan azizlerinin resimleri ve haç işaretleri gibi dini sembollerin kaldırılması ve dini propaganda yapmasının yasaklanmasına ilişkin hükümet genelgesi, ABD ile Türkiye arasında krize neden olacaktır. Yabancı okullarının açılmasının gerekçeleri arasında, din motivasyon önemli bir yer tuttuğundan yabancı okullar bu genelgeye karşı direnç göstermişlerdir (Başgöz, 2010, s. 11; Bulut, 2020, s. 154).

Türkiye’deki Amerikan okulları içerisinde, İstanbul’da eğitim veren Robert Koleji, Arnavutköy Amerikan Kız Koleji ve Üsküdar Amerikan Kız Koleji’nin öğrenci sayısı ve etkinliği bakımından özel bir yeri vardır. İstanbul’da Osmanlı modernleşme döneminde, ABD’li Misyoner Cyrus Hamlin tarafından kurulan Kolej, 1840-1923 arasında, Osmanlı coğrafyasında Amerikan kültürünün yayılması, ABD’nin Orta Doğu’da yerel ortaklar bulması ve ABD’nin bölge ticaretinde payının artmasına büyük katkı sağlamıştır (Hamlin, 2017). Rumeli Hisarı’nın yapıldığı taşlar ile hisarın yanına inşa edilen Robert Koleji, 150 yıllık tarihinde Türk-Amerikan ilişkilerinin kuruluşu ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Türkiye’nin Birleşmiş Milletler ve NATO gibi milletlerarası organizasyonlara kabul edilmesi, Cumhuriyetin kuruluşu, Türkiye’de kadın haklarının kurumsallaşmasında bu okulun önemli katkıları olmuştur. Başlangıçta Cyrus Hamlin tarafından Osmanlı tebaası Hristiyan çocukların eğitimi için kurulan Robert Koleji’nin eğitim programında, dini eğitimin önemli bir yeri bulunmaktadır (Akaş, 2017, s. 9).

Robert Koleji hem Türkiye’de Amerikan nüfuzunun gelişmesine ve yerleşmesine hizmet etmiş hem de Türkiye’nin ABD’de tanınmasına ve Türk lobisi oluşmasına kaynaklık sağlamıştır. Robert Koleji mensupları, kriz dönemleri de dahil olmak üzere Türkiye-ABD ilişkilerinde kolaylaştırıcı ve iyileştirici rol oynamışlardır (Akaş, 2017, s. 10). Diğer yandan Robert Koleji mezunlarının milli kültüre yabancılaştıkları görüşü, Türk

kamuoyunda yaygındır. Bu yaklaşımı savunan çalışmalar, hikâye ve romanlar yazılmıştır. Amerikan kolejlerinde okuyan öğrencilerin, kültürel kimliğini kaybettiği, Türk milletine yabancılaştıkları, Amerikan taklitçisi oldukları, kişiliksiz *birer birey* oldukları eleştirileri ile yüzleşmişlerdir. Diğer yandan Türkiye'deki Amerikan kolejlerinde eğitim almak varlıklı ailelerin çocuklarının erişebileceği bir imkân olmuştur. Varlıklı ailelerin çocuklarının seküler/modern yaşamı muhafazakâr kitlelerin olumsuz yaklaşımının sebepleri arasında görülebilir (Tek, 2002, s. 9). Robert Koleji bünyesinde kurulan mühendislik fakültesinden II. Dünya Savaşı sonrasında mezun olan 85 öğrencinin 52'si Türk Silahlı Kuvvetleri mensubuydu (Erken, 2020, s. 100). Savaşın sona Robert Koleji mezunları, siyaset sahnesinde yükselmeye başladılar. Kasım Gülek, Fuat Necati Çobanoğlu, Şekip Engineri, Mihri Pektaş ve Mebrure Gönenç bu dönemde milletvekili olan Robert Kolej ve Amerikan Kız Koleji mezunlarıydı (Akaş, 2017, s. 391). Daha sonraki yıllarda Robert Koleji, Türkiye'ye bir Cumhurbaşkanı, 3 başbakan, 14 bakan ve sayısız bürokrat yetiştirmiştir. 1934 yılı Robert Koleji mezunu Fahri Korutürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin 6. Cumhurbaşkanı olmuştur. Naim Talu, Bülent Ecevit ve Tansu Çiller Türk siyasetinin Robert Koleji eğitilmiş başbakanlarıdır (Akaş, 2017, s. 489; Robert College Records, 1858-1986, 2007). Türk siyaset ve kültür hayatında etkili olan Robert Koleji mezunlarının bu başarılarında sadece mezun oldukları okul etkili olmamıştır. Robert Koleji öğrencilerinin aile kökenleri, sosyo-ekonomik sınıfları ile eğitimlerinin bileşkesi böyle bir sonucu ortaya çıkarmıştır. Siyasetin yanında Amerikan kolejlerinden mezun olanlar, kamu ve özel sektörde eğitim, ticaret, sanat, millî savunma ve tarım gibi tüm alanlarda iyi eğitimleri ile etkili oldular. Cem Akaş'a göre *Kolejin Türk mezunları her zaman okullarına sadık kaldılar* ve Amerikan yaşam tarzı ile Amerikan kurumlarına sevgi beslediler. Kolej mezunları, Türkiye-ABD ilişkilerini güçlendirmiştir (Akaş, 2017, s. 418).

İstanbul Amerikan kız kolejleri, İstanbul'un elit ailelerinin kızlarına Müslüman Türk kadınının geleneksel rollerinin dışında, modern yaşama uyum sağlayacak bir eğitim veriyordu. Bu okullardan mezun Türk kadınları, modern Türkiye'nin çeşitli alanlarda ilkleri olmayı başarmışlardır. Okul mezunlarından Gülistan İsmet Tevfik öğretmenlik yapmış, Türkçe kadın dergilerinde makaleler yazmış, kızı Nuri Nisa Asım'ı da Amerikan kız kolejine göndermiştir. Millî Mücadele döneminin Hariciye Vekili Yusuf Kemal Tengirşek'in eşi Nazlı Halid Tengirşek, Arnavutköy Amerikan Kız Koleji mezunudur. Halide Edip ve kız kardeşleri Belkıs Edip (Boyar) ve Nigâr Edip (Saip) öğretmenlik, çevirmenlik, okul müdürlüğü görevlerinde bulunmuş Türkiye'de modern kadın imajının güçlü figürleridir. Amerikan kız koleji mezunlarının, mezun oldukları okulda öğretmenlik yapmaları yaygın bir uygulamadır. Varnık Dural, Mihri Beha Pektaş, Nesteren Sadır Aygen ve Semiha Sadık Rebah bu uygulamanın örneklerinden birkaçıdır. Amerika'da doktora yapan ilk Türk kadını olan Sahire Çilli, ilk kadın noter Belkıs Elbi, ilk kadın banka müdürü Hatice Erdilek, ilk kadın Milletvekili Mihri Pektaş, Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü Müdürlerinden Vedide Beha, İşçi Partisi Genel Başkanlarından Behice Sadır Boran, Arnavutköy Amerikan Kız Koleji mezunudur (Acun, 2015, s. 417-442; Robert College Records, 1858-1986, 2007). İstanbul'da Amerikan kolejlerinden mezun olan isimler, elbette bunlarla sınırlı değildir. 1968 yılı istatistiklerine göre, yaşamın

her alanında görev alan 1356 Türk öğrenci yetiştiren okulun mezunlarından 125'i öğretmendir. Yine mezunlar arasında 7 profesör, 4 doçent yetmişmiş, 1940 yılından sonra Halide Edip Hanım İstanbul Üniversitesi yabancı diller bölümünün kuruculuğunu ve yöneticiliğini yapmıştır (Robert College Records, 1858-1986, 2007).

Cumhuriyet Döneminde varlığını koruyarak eğitime devam eden Robert Koleji, 1923-1970 döneminde Millî Eğitim Bakanlığının denetleme girişimleri ve düzenlemelerine karşın bakanlık nizamnamelerine rağmen kendi eğitim politikasını sürdürmüştür. Türkiye Cumhuriyeti bu uygulamalara karşı alınması gereken tedbirleri uluslararası kamuoyu nedeni ile alamamıştır (Safa, 2022, s. 139). 1950 yılından itibaren Türkiye'de uygulanmaya başlayan Fulbright Programı Vakfı eğitim bursları, ekonomik zorluklar yaşayan Amerikan kolejlerine destek sağladı. Okulda görevli 5 öğretim üyesinin giderleri Fulbright Vakfı tarafından finanse edildi (Akaş, 2017, s. 41). Robert Koleji, 1971 yılında Boğaziçi Üniversitesi'ne dönüştürüldü. Arnavutköy Amerikan Kız Koleji ile Robert Koleji ortaöğretim kısmı birleştirilerek Özel İstanbul Amerikan Robert Lisesi kuruldu (Akyüz, 2001, s. 341).

Sol, sosyalist ve devrimci öğretmenlerin örgütlendiği Türkiye Öğretmenler Sendikası tarafından 4-8 Eylül 1968 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenen Devrimci Eğitim Şûrası'nda, Türkiye'de özel ve yabancı okulların kapatılması istenmiştir (Altunya, 2015, s. 151). Kendilerini devrimci öğretmenler olarak isimlendiren Türkiye Öğretmenler Sendikasının bu talebinin, devlet nezdinde karşılık görmediği anlaşılmaktadır. Türkiye'de Amerikan koleji kurmak, başlangıçta bağış ile finanse edilmesine karşın, kısa vadede öğrenci talebi ile gelirlerin artması, orta ve uzun vadede ise, mezunların ilişki ağları ile ABD'li şirketlerin ticaretlerinin gelişmesi sayesinde kârlı bir yatırım olarak da görülmektedir (Şener, 2022, s. 103).

1.7. Maarif Kolejleri

1955 yılından sonra orta öğretimde gerçekleştirilen önemli yeniliklerden birisi de Maarif Kolejleri projesidir. Devlet okullarının yabancı dil eğitiminin gelişmesi, ABD ile artan ilişkileri sürdürecektir eleman ihtiyacının karşılanması, NATO'ya yabancı dil bilen eleman yetiştirmek, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne öğrenci hazırlamak amaçları ile açılan Maarif Kolejleri, Türkiye ile ABD eğitim ilişkileri ve Türk eğitim sisteminde ABD etkisinin önemli araçlarından birisi olarak değerlendirilmektedir (Gündüz, 2019, s. 92). Maarif Kolejlerinin açılması, Türk çocuklarının yabancı okullara gitmesinin engellenmesi amacıyla yönelik olarak da değerlendirilmiştir. 24 Şubat 1955 tarihli ve 6483 sayılı kanun ile Eskişehir, İzmir, Samsun, Konya, Diyarbakır ve İstanbul'da açılan maarif kolejleri, dönem basınında lisan lisesi ve Amerikan koleji olarak isimlendirilmiştir. 1970 yılında Bursa, Erzurum, Ankara ve Adana'ya da maarif koleji açılarak okulların sayısı 10'a çıkarılmıştır. Okullarda Matematik, Fizik, Kimya ve Biyoloji dersleri, İngilizce okutulmaktaydı. Bu dersler, ilk yıllarda İngiltere'den davet edilen öğretmenler tarafından verilmiş, 1956 yılından sonra ise Fulbright Burs Programı ya da Barış Müfrezeleri/ Gönüllüleri (Peace Corps) ile Türkiye'ye gelen Amerikalı öğretmenler görev yapmıştır (Taranoglu, 2005, s. 61-75; Gündüz, 2017, s. 22; BCA, 030-18-01-186-27-20, 1960). Maarif koleji öğrencileri arasında yapılan yarışmada başarılı olanlar, Amerika'nın diğer

toplumları kendi yaşayış ve dünya görüşüne yakınlaştırmasını hedefleyen American Field Service (AFS) programı ile bir yıl eğitim için ABD'ye götürülmüşlerdir. Bu okullarda görev yapan ABD'li eğitimcilere teşekkür eden Bakan Celal Yardımcı, okulların açılışlarına katılarak kolejlere verdiği önemi göstermiş ve maarif kolejlerinde Türk milletinin, medeni dünyaya yönünü çevirdiğini ve dünya kültüründen nasibini alacağını ifade etmiştir (Gündüz, 2019, s. 94). Maarif koleji mezunu öğrencilerin batı kültürünü tanıma ve yakınlıklarına karşın okulun tüm mezunlarının AFS programının hedeflerinde öngörülen yaklaşıma sahip olmadıkları da bir gerçektir. Mezun öğrenciler arasında, Amerikalı öğretmenlerin Batı kültürünü benimsetici yaklaşımlarına karşın Türk milli kültürünü güçlü bir damar olarak sürdürenler de çıkmıştır (Tarançoğlu, 2005). Maarif Kolejleri, Demokrat Parti iktidarı döneminin Batı Bloku'na entegrasyon ve ABD ile tam ittifak sürecinin uygulamalarından birisi olarak, Türk ortaöğretimin politikaları geleceğinin belirlenmesine katkı sağlayan kurumlardan birisidir.

1.8. Barış Kıtaları (Gönüllüleri)

II. Dünya Savaşı ile iki kutba ayrılan dünya siyasetinde, Batı Bloku'nun lideri olarak benimsenen ABD, soğuk savaş döneminde Marshall Planı, Barış İçin Gıda Programı gibi projelerle Sovyet yayılmasını engellemeyi ve kendi hegemonyasını kurmayı amaçlamıştır. Dünya hakimiyeti kurmanın sadece askerî güç ile mümkün olmadığını değerlendiren ABD, dünyada olumlu Amerika imajı oluşturmak amacıyla müttefiki olan ülkelerde Barış Müfrezeleri/Gönüllüleri (Peace Corps) adı verilen bir program başlatmıştır. Türkiye'nin de dahil olduğu bu program, tüm masrafları ABD tarafından karşılanmak üzere eğitim, sağlık, tarım, hayvancılık, bayındırlık vb. alanlarda Amerikalı görevlilerin barış, kalkınma ve daha yaşanabilir bir dünya için çalışmalarını öngörüyordu. Barış Kıtaları olarak da Türkçeye çevrilen ve ABD'nin dünyada olumlu bir imaj oluşturmasını hedefleyen bu çalışma, 22 Eylül 1961 tarihinde 35. ABD Başkanı John F. Kennedy (1917-1963), himayesinde başlatılmıştır (Gündüz, 2018, s. 313). Barış Kıtaları projesi, Amerika'nın genelde eski dünya kıtaları özelde ise Orta Doğu'da ticari çıkarlarını güçlendirmek için iyi Amerikan imajı oluşturma hedefi bakımından XIX. yüzyılda başlatılan misyoner hareketlerine benzetilmektedir (Parlak, 2015, s. 296). *İyi Amerikalılar*, dünyanın geri kalanına Amerikan mucizesinin oluşturduğu dünya cennetini öğretecekler ve bu öğreti, ABD hegemonyasını daha güçlü yapacaktı (Baudrillard, 2018, s. 19).

Barış Kıtaları kapsamında görev yapanların %40'ı eğitim alanında çalışmışlardır. Başkan Kennedy tarafından askeri gücün alternatifi olarak, ABD'nin dünyada sevdirelmesini amacıyla kurulan Barış Kıtaları, aralarında farklı düşüncelere sahip olanlar bulunmakla birlikte çoğunlukla, Amerikan Merkezi Haber Alma Teşkilatı (CIA) ile de yakın ilişki içerisinde çalışmışlardır (Gündüz, 2018, s. 314).

Türkiye ile ABD arasında 4 Nisan 1965 tarihinde yapılan anlaşma ile Barış Kıtaları'nın Türkiye'deki faaliyetleri başlamıştır. Türkiye'de ABD'den gelen ve kendilerine öğretmen olarak görev verilen kişiler, çoğunlukla İngilizce öğretmeni olmak üzere okullarda görev yapmışlardır. Barış Kıtası görevlisi öğretmenlerin, görev yaptığı okulların başında Maarif Kolejleri gelmektedir. Türkiye'ye gelmeden ülkelerinde kısa süreli oryantasyon ve Türkçe eğitimi alan Amerikalılar, öğretmenlik dışındaki görevlerinde özellikle köylerde halkla

iletişimde başarılı olamadıklarından bir yıl içerisinde sayıları azaltılmıştır. Türkiye'ye, 1962-1972 yılları arasında 2101 Barış Kıtası görevlisi gelmiştir. Görevli sayısının 1968 yılında en yüksek rakama ulaştığı, daha sonra hızla azaldığı anlaşılmaktadır. Barış Kıtası görevlilerinin %67'si, İngilizce öğretmeni olarak görev yapmıştır (Gündüz, 2018, s. 316). Okullarda formal derslerin yanında, Türk öğretmenlere de İngilizce kursları vermişlerdir. Bu öğretmenlerin, Türkiye'nin farklı bölgelerinde fotoğraflama ve bilgi toplama faaliyetleri yaptıkları, çoğunlukla öğretmen eğitimi almamış oldukları için öğretmenlikte başarılı olamadıkları değerlendirilmeleri yapılmıştır. Türkiye'de Barış Kıtaları Müdürü Ross Pritchard, *göreviniz her şeyden önce öğreteceğiniz dilin mensup olduğu kültürü sevdirmektir* cümlesi, programın açık amacını ifade etmektedir (Gündüz, 2018, s. 318; Akbaş, 2006, s. 91).

Türkiye'de vali ve kaymakamların gözetiminde, halk eğitim merkezleri ile maarif kolejlerinde öğretmenlik yapan Barış Kıtaları görevlilerinden, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) ve Hacettepe Üniversitesinde okutman olarak da görevlendirilenler olmuştur. 25 Kasım 1969 tarihinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Fehmi Yavuz, Barış Kıtası görevlisi İngilizce öğretmen ve okutmanlarının, kültür emperyalizmi yaptıkları ve başarılı Türk öğrencileri ABD'ye eğitim için yönlendirdiklerini, bu faaliyetleri ile de Türkiye'nin çıkarlarına zarar verdiklerini ifade eden bir rapor yayınlandı. Bu raporun da etkisiyle Barış Kıtaları'na karşı muhalefet daha yüksek sesle dillendirilmeye başladı. Öğretmen ve öğrenciler, Barış Kıtası görevlisi ABD'li öğretmenleri protesto etmeye başladılar. Bu protestolara katılan, Kadıköy Maarif Koleji'nin 5 öğrencisi, okuldan atıldı (Yüceer, 2017, s. 27). Fehmi Yavuz, Türk milletinin ihtiyaçlarının yerinde görülmesi ve değerlendirilmesi gerekirken, Barış Kıtaları projesi ile Ankara'dan değil Washington'dan değerlendirilmek ve ABD başkentinden çözülmek istendiğini tespit etmektedir. (Parlak, 2015, s. 295).

Konya Maarif Koleji'nde görevli Barış Kıtası öğretmenlerinin, açık istihbarat görevlisi gibi çalıştıkları, okulda öğretmen olarak görev yapmalarına karşın öğretmenlik formasyonuna sahip olmadıkları, öğrenciler ile yakından ilgilendikleri, öğrencileri toplu olarak evlerine davet edip film izlettikleri ve kutu kola ikram ettiklerine ilişkin aktarımlar bulunmaktadır (Taranoglu, 2005, s. 118; Yüceer, 2017, s. 27). Barış Kıtası görevlisi öğretmenler üzerinde, okul yönetimlerinin denetim yetkisinin olmaması, bu görevlilerin doğrudan bakanlığa bağlı olması, ayrıca çoğunlukla öğretmenlik formasyonuna sahip olmamaları nedeniyle, Barış Kıtası görevlisi öğretmenlerle okul yönetimleri arasında çatışmalar yaşanmıştır (Gündüz, 2018, s. 332).

Dönemin Millî Eğitim Bakanı İbrahim Öktem'in Barış Kıtalarını, insanlık ideali için kendi memleketlerinden uzakta Türkiye'nin kalkınması için hizmet eden fedakâr insanlar olarak değerlendirmesine ve öğrencilere büyük hizmetler yaptıklarını düşünmesine karşın, Barış Kıtaları projesi, Türk eğitim sistemine etki edecek nitelikte bir proje olarak görülmemektedir (Gündüz, 2018, s. 325). Kıbrıs sorunu sırasında, Türkiye ile ABD arasındaki siyasi krizin de etkisiyle, proje sonlandırılmıştır. Ancak bu proje, eş zamanlı olarak sürdürülen ICA ve Fulbright Programı ile bir bütünlük oluşturmaktadır. Savaşların, öncelikle cephe gerisinde kazanıldığı veya kaybedildiği, savaşın topyekûn

bir mücadele olduğu unutulmamalıdır. Yumuşak güç unsularının, masum ve ideolojik arka planlardan yoksun olması mümkün değildir (Hanson, 2003, s. 309). Barış Kıtaları projesi, ABD'nin eğitim, sağlık ve teknik hizmetler yoluyla gerçekleştirmek istediği yumuşak güç uygulamalarının aparatlarından birisi olarak anlaşılmaktadır.

2. ABD-Türkiye Eğitim Sistemlerinin Karşılaştırması

Türkiye Cumhuriyeti eğitim politikalarında ABD etkisini değerlendirilirken, iki ülkenin eğitim sistemlerini karşılaştırmak yararlı olacaktır. Türkiye devlet örgütlenmesi, jeopolitik koşulları ve sosyal yapısı bakımından ABD'den farklı bir ülkedir. Öncelikle ABD'nin federal devlet yapısı nedeniyle, eğitim düzenlemelerinde eyaletler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Eyaletler, eğitim sistemi ve uygulamaları konusunda merkezi hükümetten farklı kararlar alabilmektedir. Bu nedenle bir bütün olarak ABD eğitim sisteminden söz etmek mümkün gözükmemektedir. Ülke bütününde, ortak uygulama ve birliktelikler olmakla birlikte, federatif yapıda eğitimin sorumluluğunu, eyaletler ve yerel yönetimler üstlenmektedir (Ersoy, 1974, s. 10; Berklin, 1961, s. 115; Bok, 2022). Türkiye'de ise, üniter devlet yapısının bir sonucu olarak eğitimin sorumluluğu hükümete aittir. Ülkenin tüm okulları program, müfredat, eğitimin amaçları, kademeler arası geçiş vb. tüm unsurları ile birlik göstermektedir. Bölge ya da şehirler arasında yasa bakımından farklılık bulunmamaktadır. Türk eğitim sisteminde amaç boyutunda ideoloji ve ulus inşası hedeflenirken, ABD eğitim sistemi, demokrasi ve bireyin özgürlüğünü amaçlamaktadır. Eğitim kurumlarının kademelendirilmesinde temel yaklaşım benzeşmektedir. Okul öncesi, ilkökul, ortaokul, ortaöğretim ve üniversite kademeleri, kabaca aynı olmakla birlikte ABD'de, eyaletler arasında kademelere ayrılan yıl ve özellikle yükseköğretimde merkezi bir koordinasyon kurumu olmaması dikkat çekmektedir. Türkiye'de, kademeler için ayrılan yıl ve ders çizelgeleri merkezi olarak belirlenmekte, yükseköğretimde merkezi yönetim birimi bulunmaktadır (Fidan, 2021, s. 129-134; Akyol, 1991). Türk eğitim sisteminde, XIX. yüzyıldan beri ABD'li uzmanların görev yapması, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı öğrencilerin ABD'de eğitim alması, Türk eğitim uzmanları ve akademisyenlerinin reform çalışmaları dönemlerinde ABD eğitim sistemini hem teorik hem de pratik olarak incelemelerine karşın iki ülkenin eğitim sisteminde benzerliklerin sınırlı olması, ülkelerin siyasi ve coğrafi farklılıkları, iki ülkenin kültür ve medeniyet kökenlerinin ayrılığı ve ABD eğitim uygulamalarının Türk devlet adamlarının prizmasından kırılarak uygulamaya konulmasından kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

CHP tek parti iktidarının son döneminde, Millî Eğitim Bakanı olarak görev yapan Hasan Tahsin Banguoğlu, bakanlıktan ayrıldıktan uzun bir süre sonra Süleyman Demirel'in kendisine eğitimde yapılması gerekenler hakkındaki bir sorusu üzerine, 31 Ocak 1968 yılında bir kitapçık kaleme almıştır. Kitapçıkta, Cumhuriyet dönemi eğitim politikaları ve uygulamalarına ilişkin görüşlerini açıklamıştır. Banguoğlu, Atatürk'ten sonra eğitimde milliyetçi olmayan maddeci bir görüşün hâkim olduğunu ve Türk eğitim sisteminin *Amerikanizme* uyarak keyfiyet buhranına sürüklendiğini ifa etmiştir (Banguoğlu, 1970, s. 7; Dere, 2012, s. 53).

Sonuç

II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa devrimlerinin birikimi üzerine liberal politikalarla inşa edilen ve her şeyin en büyüğü, en güçlüsünü kurmayı ve kurulanın tek sahibi olmayı değer olarak benimseyen ABD kültürü, dünyanın geri kalanına eğitim yoluyla ihraç edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalardan nasibini alan ülkelerden birisi de Türkiye'dir. Diğer yandan çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmayı amaçlayan Türkiye, bu hedefini gerçekleştirmenin yolunun eğitim kurumlarını modernleştirmekten geçtiğini öngörmüştür. Türkiye, eğitim politikalarını yeniden düzenleme çalışmalarında Batılı eğitim uzmanlarından destek almıştır. 1939 yılından sonra, yurt dışından davet edilen eğitim uzmanlarının büyük çoğunluğunu, Amerikalı eğitim uzmanları oluşturmuştur. ABD, siyasi hegemonyasını genişletmek için dünyanın diğer ülkelerinden zeki öğrencileri Amerikan okullarında okutmayı hedeflemiştir. Bu amaçla kurulan Amerikan eğitim vakıfları, dünyanın geri kalanındaki zeki öğrencilerin ABD'de eğitim almasını mali ve sosyal yönden desteklemiştir.

Türk öğrencilerin, finansmanı ABD vakıfları tarafından karşılanmak üzere Amerikan üniversitelerinde eğitim alması hem Washington hem de Ankara tarafından desteklenmiştir. Türkiye kamuoyunda yurt dışında eğitim almak, bir prestij meselesi olarak görülmüştür. Yurt dışında eğitim alan her öğrencinin, bu eğitimin ifade edilen hedeflerine uygun sonuçlar ürettiğini ifade etmek mümkün değildir. Örneğin Amerikan vakıfları bursları ile eğitim alan Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit'in Türk siyasetinde etkili olduğu 1970'li yıllarda uluslararası konjonktür, Kıbrıs ve Afyon ekim yasağı gibi krizler, Türkiye-ABD ilişkilerinde kırılmalara yol açmıştır. Ancak iki ülke arasındaki eğitim ve kültür iş birliği süreçleri, bu krizlerden çok az etkilenmiştir. Eğitim vakıflarının devlet dışı organizasyonlar olmaları ve Türkiye'deki partnerlerinin de kamu politikaları dışında kalarak iş birliğini sürdürmeleri, vakıfların eğitim çalışmalarını kolaylaştırmıştır. Türk kamu ve özel sektör bürokrasisinde ABD kültürü ve düşüncesine uyum sağlayan yöneticiler ise, iş birliğinin sürdürülmesinde kolaylaştırıcı etken olmuşlardır. Bu kişilerin okul arkadaşlarıyla, ABD ve diğer ülkelerde kurdukları ağlar, Türkiye'nin uluslararası siyasetinde de etkili olmuştur.

Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarına ABD etkisi, tek taraflı bir süreç olmayıp iki devletin ve Türk toplumunun talebi ve beklentisi ekseninde gelişmiştir. Amerikan vakıflarının eğitim bağış ve bursları, yararlanıcı ülkelere Amerikan sermayesinin girişini kolaylaştıran toplum mühendisliğinin bir unsuru olarak da değerlendirilmelidir. Diğer bir ifade ile eğitim destekleri, ticari faaliyetleri kolaylaştırıcı bir işleve sahip olmuştur. Amerikan hayırseverliği, ABD kültürünün aktarılmasında İngilizce dil eğitimini teşvik etmiştir. Türk akademisyen, edebiyatçı ve sanatçıları, II. Dünya Savaşı sonrasında bilgi ve görgülerine artırmak amacıyla Batı Avrupa yerine ABD ziyaretlerini tercih etmişlerdir. Böylece Türkiye'de Amerikan tarzı modernleşmenin benimsenmesi kolaylaşmıştır.

Türk kamuoyunda bina, park, tesis gibi fiziki projelerin yapımında büyük, en büyük, devasa gibi hacim göstergeleri, övünç kaynağı olarak gösterilmektedir. Kendisinden eğitim alanında yapılan çalışmalar hakkında bilgi istenen ilgililer, inşa edilen okul ve derslik sayısını, bu dersliklerde eğitim veren eğitimci ve eğitim alan öğrenci sayılarını,

öncelikle ifade etmektedirler. Nitelik yerine niceliği incelemek, Türk eğitim felsefesine ABD etkisinin yansımalarından birisidir. Eğitim için fizikî ortamların oluşturulması ve teknolojik imkanların geliştirilmesi elbette önemlidir. Ancak fizikî ortamın geliştirilmesi ve teknolojinin eğitim ortamlarına entegre edilmesi, eğitimin aracı olması gereken unsurların amaç haline getirilmesi, öğrencilerin ilim ve hikmeti öğrenmelerinin önünde engel oluşturmaktadır.

Üçüncü Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın, ABD ziyareti sırasında ifade ettiği Türkiye'yi *küçük Amerika*'ya çevirme hedefi, eğitim vakıflarının çalışmaları, ABD'li uzmanların önerileri ve Türk eğitimcilerin yaklaşımlarıyla Amerikan kültürü başarıya ulaşmış gözükmektedir. Türkiye'de iyi okul tanımlamasına yükseköğretimde Boğaziçi Üniversitesi, ortaöğretimde ise Robert Koleji'nin ölçüt ve örnek olarak gösterilmesi, Türk eğitim sisteminde Amerikan etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Öğrenci, öğretmen ve öğretim üyesi değişim programları, Amerikalı eğitim uzmanı ve akademisyenlerin danışmanlığında kurulan öğretim kurumları, millî eğitim şûralarındaki Amerikalı uzmanlar ve akademik yayınların katkıları, Amerikan vakıflarının eğitim kurumlarına sağladığı eğitim materyali ve finans destekleri, Cumhuriyet devri eğitim politikalarında Amerikan eğitim felsefesinin güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030-18-01-186-27-20. (1960); BCA, 180-9-0-0/32-171-1/1-4. (1922); BCA, 30-10-0-0/142-13-20/1-3. (1939); BCA, 30-18-1-2/140-75-15. (1955); BCA, 30-18-2-2-144-72-4. (1956, 8 31); BCA, 030-18-01-186-27-20. (1960); BCA, 180-9-0-0/32-171-1/1-4. (1922); BCA, 30-10-0-0/142-13-20/1-3. (1939); BCA, 30-18-1-2/140-75-15. (1955); BCA, 30-18-2-2-144-72-4. (1956, 8 31).
- , (1946). Resmi Gazete, 18 Haziran 1946, S. 6336.
- , (1946). Resmi Gazete, 25 Mayıs 1946. (S. 6316).
- , (1950). Resmi Gazete, 18 Mart 1950, S. 7460.
- , (1963). *The Papers of President John F. Kennedy*. John F. Kennedy and Foreign Affairs, 1961-1963, Cultural and Social Activities.
- , (1965). *The Ford Foundation Annual Report*.
- , (1981). *Onuncu Eğitim Şurası Raporu*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- , (1990). *Altıncı Maarif Şurası Raporu*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- , (1990). *Beşinci Millî Eğitim Şurası Raporu*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- , (1990). *Dördüncü Millî Eğitim Şurası Raporu*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- , (1990). *İkinci Maarif Şurası Raporu*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- , (1990). *Sekizinci Millî Eğitim Şurası Raporu*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- , (1990). *Üçüncü Millî Eğitim Şurası Raporu*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- , (1990). *Yedinci Maarif Şurası Raporu*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- , (1991). *Dokuzuncu Millî Eğitim Şurası Raporu*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- , (1991). *Onbirinci Millî Eğitim Şurası Raporu*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- , (2007). *Robert College Records, 1858-1986*. Columbia University Library.
- , (2016). The Policies of the J. William Fulbright Foreign Scholarship Board. *Bureau of Educational and Cultural*.

- (2017). *Evaluation Report*. Evaluation of the Fulbright Foreign Student Program: Impact on From Lab to Market Seminar STEM Participants. Washington: ureau of Educational and Cultural Affairs U.S. Department of State.
- (2002, Eylül 4). www.yenisafak.com: <https://www.yenisafak.com/gundem/cemin-kizina-eisenhower-vakfindan-burs-2670793> adresinden alındı
- (2023, 01 26). 2023 tarihinde <https://www.fordfoundation.org/>. adresinden alındı
- (2023, Ocak 24). 2023 tarihinde <https://www.efworld.org/>. adresinden alındı
- (2023, 01 26). 2023 tarihinde <https://www.rockefellerfoundation.org>. adresinden alındı
- Acun, F. (2015). Arnavutköy Amerikan Kız Koleji Mezunları ve Meşhurları. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*(22), s. 417-442.
- Adivar, H. E. (2009). *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*. İstanbul: Can Yayınları.
- Akaş, C. (2017). *Tepedeki Okul*. İstanbul: NMC Televizyonculuk ve Reklamcılık A.Ş.,
- Akbaş, O. (2006). Amerikan Gönüllü Kuruluşları: Barış Gönüllülerinin Dünyada ve Türkiye'deki Çalışmaları. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4(1), s. 85-99.
- Akyol, A. (1991). *Amerikan Eğitim Sistemi Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Akyüz, Y. (2001). *Türk Eğitim Tarihi* (8 b.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Altunya, N. (2015). *Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesi*. Ankara: Eğitim-İş Kültür Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2017). *Türk Amerikan İlişkileri 1919-1997*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Ataç, K. K. (2016). *Dwight D. Eisenhower'ın Birinci Başkanlık Döneminde Amerika Birleşik Devletleri-Türkiye İlişkileri 1953-1957*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayışığı, M. (2004). *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Banguoğlu, T. (1970). *Milli Eğitim Planı Üzerine Bir Muhtıra*. Ankara: TBMM Kütüphanesi.
- Başgöz, İ. (2010). Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de Eğitimin Genel Görünümü. M. A. Parlak (Dü.), *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu* içinde (s. 7-17). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Baudrillard, J. (2018). *Amerika* (4 b.). (Y. Avunç, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (18 b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berklin, C. T. (1961). *Eğitim Teşkilatı ve Felsefesiyle Amerika*. Ankara: Ajans Türk Matbaası.
- Birinci, N. (2010). Açılış Konuşması. M. A. Parlak (Dü.), *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu* içinde (s. 1-7). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Bok, D. (2022). *Amerika'da Yükseköğretim*. (H. E. Yakar, Çev.) İstanbul: Küre Yayınları.
- Bulut, S. (2020). *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Çalışlar, İ. (2010). *Halide Edip-Biyografisine Sığmayan Kadın*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Çelik, H. İ. (2021). *Türkiye-ABD İlişkilerinin Eğitim Boyutu ve Fulbright Progamı*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Demirci, M. (2020). Yurt Dışı Eğitim ve Mezuniyet Sonrası Yerleşim Tercihleri: Amerika Birleşik Devletleri'nde Eğitim Alan T.C. Vatandaşlarının Bir Analizi. *Yüksek Öğretim ve Bilim Dergisi*, s. 404-413.
- Dere, İ. (2012). *Hasan Tahsin Banguoğlu'nun Mili Eğitim Bakanlığı Dönemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü.

- Dickerman, W. (1956). *Türkiye’de Halk Eğitimi Hakkında Rapor*. Ankara: Maarif Vekaleti Yayınları.
- Dilek, M. S. (2010). ABD Başkanı Dwight David Eisenhower’ın (İKE) Aralık 1959’da Türkiye Ziyareti. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*(46), s. 295-332.
- Ekizceli, A. (2006). *Yabancı Uzmanların Türk Eğitim Sistemi Hakkında Verdikleri Raporlar (1924-1960) Üzerine Bir Analiz*. Van: Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ergin, O. (1977). *Türk Maarif Tarihi* (Cilt V). İstanbul: Eser Matbaası.
- Ergün, M. (1996). *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Erken, A. (2015). The Rockefeller Foundation John Marshall. *Divân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, XX(38), s. 113-144.
- Erken, A. (2020). *Amerika ve Modern Türkiye’nin Oluşumu*. (E. Kılıç, Çev.) Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Ersoy, S. (1974). *Amerika’da Yüksek Öğrenim İçin El Kitabı*. Ankara: Fulbright Eğitim Komisyonu.
- Fidan, T. (2021). Amerika Birleşik Devletleri Eğitim Sistemi. A. Balcı (Dü.) içinde, *Karşılaştırmalı Eğitim Sistemleri* (s. 111-136). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Fulbright, J. W. (1966). *The Arrogance Of Power*. New York: Random House.
- Gagnon, F. (2019). J. William Fubright on the US Senate Foreign Relations Committe. A. Brogi, S.-S. Giles, & D. J. Snyder içinde, *The Legacy of J. William Fulbright Policy, Power, and Ideology*. The University Press of Kentucky.
- Gündüz, M. (2017). *Türkiye’de Yabancı Dil İle Eğitim Yapan Resmi Ortaöğretim Kurumları: Maarif Kolejleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Gündüz, M. (2018). Türk Millî Eğitim Sisteminde Barış Gönüllüleri ve Faaliyetleri. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, XVII(34), s. 311-336.
- Gündüz, M. (2019). Millî Eğitim Bakanı Celal Yardımcı ve Eğitim Alalındaki Faaliyetleri. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*(35), s. 79-108.
- Hamlin, C. (2017). *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür* (2 b.). (A. Aksu, Çev.) İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Hanson, V. D. (2003). *Batı Neden Kazandı?* (A. Çakıroğlu, Çev.) İstanbul: Aykırı Yayıncılık.
- Hesapçoğlu, M. (2010). Türkiye’de Cumhuriyet Devri Eğitim Hareketlerinin Dayanığı Felsefi Eğilimler. M. A. Parlak (Dü.), *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu* içinde (s. 53-59). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Kafadar, O. (2007). Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tartışmaları. M. G. Tanıl Bora (Dü.) içinde, *Modernleşme ve Batıcılık* (Cilt III, s. 351-381). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpat, K. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2020). *Türk Siyasi Tarihi*. (C. Elitez, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kerimoğlu, Z. (2006). *1946-1960 Arası Uyulanan Eğitim Politikası*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kieser, H.-L. (2005). *İskalanmış Barış*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- King, C. (2021). The Fulbright Paradox: Race and the Road to a New American Internationalism. *Foreign Affairs*, s. 92-106.
- Lebovic, S. (2019). The Meaning of Educational Exchange. A. Brogi, S.-S. Giles, & D. J. Snyder içinde, *The Legacy of J. William Fulbright Policy, Power, and Ideology*. The University Press of Kentucky.
- Mardin, Ş. (2018). *Türk Modernleşmesi* (26 b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marım, Y., & Sam, R. (2018). 1950-1960 Arası Amerikalı Uzman Raporları Bağlamında Türk Eğitim Sistemine Çizilen Yol Haritası. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*(30), s. 12-31.

- Meyer, K. E. (1963). *Senator Fulbright*. New York: Macfadden Book.
- Morris, I. (2014). *Dünyaya Neden Batı Hükmediyor (Şimdilik)* (3 b.). (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Oba, A. E. (2021). *Diplomasi ve Tarih*. İstanbul: Kitabevi.
- Öncü, A. (2007). Üniversite Reformu ve Batılılaşma. M. G. Tanıl Bora (Dü.) içinde, *Modernleşme ve Batıcılık* (Cilt III, s. 521-544). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parlak, Z. (2015). Kendi Anılarında Türkiye’de Bulunan Amerikan Barış Gönüllülerin Yaşadıkları Değişim Süreci. *Kebikeç*(39), s. 291-314.
- Rose, K. W. (2008). The Rockefeller Foundation’s Fellowship Program In Turkey, 1925-1983. *The First Turks in America*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi.
- Safa, P. (2022). *Eğitim, Gençlik, Üniversite* (17 b.). İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Safa, P. (2022-b). *Türk İnkılabına Bakışlar* (15 b.). İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Said Paşa, K. (1328). *Hatırat* (Cilt I). Dersaadet: Sabah Matbaası.
- Soran, V. (2010). *Türk Eğitim Sisteminde Amerikan Etkisi (1945-1960)*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal.
- Şener, S. (2022). *Türkiye’de Amerikan Etkisi*. Ankara: Anadolu Yayınları.
- Taranoğlu, A. (2005). *Konya Maarif Kolejinden Meram Anadolu Lisesine Elli Yılın Öyküsü*. İstanbul: KMKD Yayınları.
- Tek, M. F. (2002). *Pervaneler*. Kaknüs Yayınlar.
- Topçu, N. (2019). *Türkiye’nin Maarif Davası* (34 b.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tunçkanat, H. (2019). *İkili Anlaşmaların İç Yüzü* (3 b.). İstanbul: Alaca Yayınları.
- Turhan, M. (1980). *Garplışmanın Neresindeyiz?* İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Widmann, H. (2000). *Atatürk ve Üniversite Reformu*. (A. Kazancıgil, & S. Bozkurt, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Yüccer, S. (2017). Amerika Barış Kıtalarının Türkiye’de Kabul Edilmesi ve Meclisteki Yankıları. T. Korkmaz, & G. Bayraktar Durgun (Dü.), *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Kongresi* içinde (s. 25-39). Kosova: Gazi Üniversitesi.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modern Türkiye’nin Tarihi* (7 b.). (Y. S. Gönen, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Yüz Yıllık Türkiye Ekonomisi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

A Brief Evaluation on a Century of Turkish Economy

Bekir Eren*

Öz

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisinin bir asırlık geçmişi, altı alt döneme ayrılıp uygulanan iktisat politikaları karşılaştırılarak değerlendirilmeye alınmıştır. Makro değişkenlerle yapılan analizlerle ekonominin temel sorunları saptanmaya çalışılmış ve ülkenin neden gelişmiş ülkeler sınıfına yükselemediği sorusuna cevap aranmıştır. Bu çerçevede, literatür taraması yapılmış ve Dünya Bankası veri tabanından faydalanılmıştır. Türkiye, dünyadaki eğilimlere paralel olarak, farklı dönemlerde serbestleşme ve korumacılık odaklı iktisat politikalarıyla büyümeye çalışmıştır. Ekonomiye kısa vadeli bakış ve popülist politikaların sonucu olarak büyümede istikrarın yakalanamaması önemli bir sorun olmuştur. Birçok dönemin ortak sorunu olan enflasyon ve döviz darlığı, ülkeyi sık sık krizlere götürmüştür. Sanayisini olgunlaştıramayan ülkenin, kontrolsüz bir şekilde dış ticareti ve sermaye hareketlerini serbestleştirmesi, büyüme ve tüketimde ithalata ve dış finansmana bağımlılığı artırmıştır. İktidarlar değişse de aynı hataların tekrarlandığı görülmektedir. Sürdürülebilir bir büyüme için ulusal dinamikleri dikkate alan, rasyonel ve beklentileri yönetebilecek uzun vadeli bir programa ihtiyaç bulunmaktadır. Ayrıca, parasal büyüklüklerin disiplini altına alınması ve öz kaynaklarla büyüme motivasyonunun sağlanması faydalı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye ekonomisi, iktisat politikaları, popülizm, enflasyon, döviz kuru, cari açık, dış finansman.*

Abstract

In this study, a century-old history of the Turkish economy has been divided into six sub-periods and the economic policies have been compared. The main problems of the economy have been tried to be determined by the help of the analysis done with macro variables. Also, the question of why the country could not rise to developed countries class has been discussed. In this context, literature review and the World Bank database have been used. In parallel with the trends in the world, Turkey has tried to grow with economic policies focused on liberalization and protectionism in separate periods. As a result of a short-term view and populist policies, the inability to achieve stability in growth has been an important problem. The common problems of many periods, inflation and the shortage of foreign exchange, have led the country to frequent crises. While the country could not mature its industry, employing uncontrolled liberalization of foreign trade and capital movements have increased the dependence on imports and foreign financing in growth and consumption. Although governments change, it is seen that the same mistakes are repeated. For sustainable growth, there is a need for a long-term program that is rational and can manage expectations and considers national dynamics. In addition, it will be beneficial to discipline monetary aggregates and to motivate growth with equity.

Keywords: *Turkish economy, economics policies, populism, inflation, exchange rate, current account deficit, external financing.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Medipol Üniversitesi/ İ.İ.S.B. Fakültesi / Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, ORCID: 0000-0001-6993-7617, bekir.eren@ankaramedipol.edu.tr

Extended Abstract

The aim of this study is to reveal the changes in the economic policies of Türkiye by periods and to focus on the development of the economy with a holistic analysis using macro data. In addition, the question of why Türkiye cannot adequately close the gap with developed countries has been discussed.

In the first part of the study, the Turkish economy is divided into 6 sub-periods, the general lines of the economic policies are discussed. It can be claimed that the economic policies of the 100-year Republican period have been mostly in line with the general trend in the world. In the first period of the Republic, 1923-1929 liberal policies period, it was aimed to reconstruct the post-war economy by supporting domestic entrepreneurs, free trade policies, and industrialization with government incentives. Despite all incentive policies, the private sector could not show the expected development in industrialization. This period ended with the Great Depression in 1929. In this period, the growth rate was quite high, and the period average was around 10%.

Türkiye applied statist industrialization model, between the 1929 Global Depression and World War II. In this period measures were taken to restrict imports and protect domestic producers. Thus, the state became the main determinant in the market, both as a producer and as a supervisor, and pioneered the industrialization. The effects of the Great Depression of 1929 were quickly overcome, and the economy grew by 6% on average between 1930 and 1939. As a result of devastating effects of World War II, the economy shrank by an average of 6.6% between 1940 and 1945. Also, the rise in inflation and the depreciation of the national currency were other negative impacts of the war.

After World War II, in 1946-1960 period, the country tried to integrate into the global system by re-activating liberal economic policies. In the years between 1946 and 1953, protectionist and statist policies were gradually relaxed, relatively free trade and open economy conditions began to be implemented, and external financing began to play an important role in the economy. It is noteworthy that the agricultural sector grew faster than the industry in this period. Mechanization in agriculture, use of fertilizers and incentives have been effective in rapid growth. The years of 1954-1960 were a period when the economy was stagnated, exports declined, and foreign financing was stagnated. Since the external balance could not be achieved with liberal foreign trade policies, import restrictions were applied. The periods of rapid increase in imports disrupted the external balance and led to the emergence of an economy dependent on foreign aid, foreign loans and foreign capital.

The country, which applied protectionist policies by introverting between 1961-1979, this time applied the import substitution industrialization model with the private sector-public cooperation in the light of long-term plans. In the first three planned periods, a growth and welfare increase that would please most of the society was achieved. Although positive steps were taken towards industrialization, the production of high-tech products could not be started. While the industry grew faster than agriculture, the service sector expanded more because urbanization was faster than industrialization. Populist policies in the second half of the 1970s dragged the economy dependent on foreign financing into a great depression.

Türkiye employed neoliberal economic policies in 1980-2001. In this period foreign trade policies were liberalized quickly before the industrialization process was completed, and then free movement of capital was allowed by going one step further. These steps, introduced before the financial markets were sufficiently developed, increased the frequency of crises and growth

volatility in Türkiye. In addition, after this period, the current account deficit stemming from import-based production structure and the dependence of the economy on external financing began to become chronic. While monetary discipline deteriorated with the rise of populist policies, budget deficit and inflation increased. The budget deficits were tried to be covered with domestic-foreign borrowing and Central Bank resources.

2002-2022 period can be named as floating exchange rate period, in which growth and inflation have been mostly on track, and budget deficits have been controlled, excluding last 3-4 years. There has been an unprecedented increase in per capita income until 2013. On the other hand, high current account deficit and dependence on foreign financing and domestic loans indicate an economic structure that grows by borrowing and consumes more than it produces. The increase in volatility in growth and the decrease in the average growth trend in recent years of this period stem from the increasing share of non-tradable sectors in the economy with low productivity.

When the evolution of macro variables is examined using long series, it has been seen that Türkiye has lost its long-term development perspective with the domestic and international crises and the interventions to save the day. While short-term gains have been achieved with the demand shocks and credit booms created by expansionary policies, the problems of the economy have accumulated and deepened. Inflation has been a major problem for the country since the second half of the 1970s. While monetary and demand-side factors and the rapid increases in the exchange rate as a result of these factors have been effective in this development, supply shocks have been also determinant in some periods. Policies to support non-tradable sectors have led to an increase in inflation through the demand channel and the deterioration of the current account balance and the increase in the exchange rate. Although the policy makers have been aware of the problems, they have not engaged in structural reforms, preferring a short-term perspective and populism. While Türkiye have to make agreements with the IMF many times due to its external financing needs, a national program that could be an anchor in the economy could not be prepared, except for the import substitution period.

Türkiye should employ motivation of growing with own resources like the first years of the Republican period, regain the industry and production-oriented long-term perspective of the planned mixed economy period, increase the share of agriculture in economy, and adopt the liberal approach of the post-1980s to support the entrepreneur to have sustainable growth. However, having an immature industry and a high dependency on imports, full liberalization of capital flows and foreign trade policies do not seem to be the right choice.

Giriş

Ekonomi doğrudan ve dolaylı olarak birçok alanı etkilemektedir. Kalkınma, refah artışı, eğitim, sağlık, kültürel aktiviteler, askeri güç gibi birçok unsur, ekonomik güç ile yakından ilişkilidir. Toplum yaşamındaki önemli rolü dikkate alındığında iktisat politikalarının doğru belirlenmesi önem arz etmektedir. Türkiye 100 yıllık Cumhuriyet tarihinde farklı iktisat politikaları hayata geçirirken, çoğunlukla dünyadaki eğilimlere paralel hareket etmiştir. Bazen devletçi politikalar bazen de liberal politikalar ön plana çıkarken, 1980 sonrası ekonomi politikaları büyük ölçüde serbestleştirilmiştir. Son bir asırda ekonomik büyüme ile refah düzeyinde önemli artışlar olmuştur. Ancak uygulanan iktisat politikaları, çoğu zaman ekonomide istikrarı sağlayamamıştır. Başta büyüme olmak üzere birçok makro değişkende önemli dalgalanmalar görülmektedir. Refah artışına rağmen Türkiye, gelişmiş ülkeler sınıfına yükselememiştir.

Yüz yıllık Cumhuriyet dönemi iktisat politikaları irdelendiğinde, iktidarlar ve ideolojiler değişse bile aynı hataların sık sık tekrarlandığı görülmektedir. Sürdürülebilir bir büyüme ve kalkınma için geçmiş iktisat politikalarından ders çıkartılması gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı, yüzüncü yılına giren Türkiye'nin iktisat politikalarındaki değişimleri dönemler itibarıyla ortaya koymak ve makro verilerle yapılan bütüncül analiz ile ekonominin gelişmesine mercek tutmaktır. Ayrıca, Türkiye'nin gelişmiş ülkeler ile arasındaki farkı neden yeterince kapatamadığı sorusuna cevap aranmaya çalışılacaktır. Çalışma,1923-2022 arasına bütüncül bir bakış geliştirerek sonraki politikalara ışık tutacak olması açısından, literatüre katkı sağlayacaktır.

Çalışma üç kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda, Türkiye'de ekonomi politikalarının genel hatları, dönemler itibarıyla ele alınmaktadır. Bu çerçevede, 100 yıllık Türkiye ekonomisi altı alt döneme ayrılmakta ve literatürdeki çalışmalardan faydalanarak incelenmektedir. İkinci kısımda, temel makro değişkenler kullanılarak grafiksel analiz yöntemi ile ekonomisinin gelişimi değerlendirilmektedir. Üçüncü kısımda ise, Türkiye'nin bir asırlık geçmişine rağmen neden gelişmiş ekonomiler sınıfına yükselemediği tartışılacaktır.

1. Türkiye'de İktisat Politikaları

Türkiye ekonomisini doğru anlamak için Cumhuriyet öncesine, Osmanlı dönemine kadar gitmek gerekmektedir. Altı asır ayakta kalan Osmanlı Devleti, özgün politikaları ve kendi değerleriyle uzun süre Avrupalı devletlere üstünlüğünü kabul ettirebilmiştir. Sömürgeci bir devlet olmadığı için, sermaye birikimi Batılı devletlerin gerisinde olmasına rağmen, mevcut servetini etkili kullanmış ve refahı halkın geneline yayabilmiştir. Genç'e (2000) göre, Osmanlı'da ekonomi politikaları uzun süre işçilik, gelenekçilik ve fiskalizm ilkelerine göre şekillenmiştir. İşçilik ilkesi, önce yerel halkın ihtiyaçlarının karşılanmasına odaklanmış, piyasada istenilen kalitede ve uygun fiyatta yeteri kadar mal bulunmasını amaçlamıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde, arz yönlü iktisat politikaları öne plana çıkartılarak üretime çok önem verilmiştir. Gelenekçilik ilkesi, sosyal ve ekonomik ilişkilerde, üretim ve tüketimde mevcut dengeleri korumayı hedeflerken, mevcut düzeni bozacak değişme eğilimlerini engellemeye çalışmıştır. Sosyal ve iktisadî hayatta dengeler uzun sürede oluştuğu için, var olan dengelerin mümkün olduğu ölçüde muhafaza edilmesi istenmiştir. Fiskalizm ilkesi ise, hazineye ait gelirleri mümkün olduğunca yüksek tutulmasını ve merkezi otoritenin güçlü olmasını amaçlamıştır. Osmanlı'da tımar sistemi, ahilik teşkilatı ve vakıflar, devleti uzun süre ayakta tutan başlıca kurumlar olmuştur. Bu sayede üretimde süreklilik sağlanmış, maddi ve manevi yönü güçlü bireyler yetiştirilmiş, toplumda yardımlaşma üst seviyeye çıkartılarak gelir dağılımındaki eşitsizlik önemli ölçüde ortadan kaldırılmıştır. Osmanlı Devleti, Avrupa'nın tersine, merkantilizmi uygulamamış, dış ticarete önceliği, kendi halkına ucuz ve kaliteli mal sağlamaya vermiştir. Merkezi otoritenin uzun süre gücünü koruması ve refahı halkın geneline yaymaya yönelik politikaları, özel sektörde büyük ölçekli sermaye birikimini engellemiştir. Ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma dayalı olan Osmanlı Devleti, sanayi devriminden sonra güç kaybetmeye başlamıştır. Sanayileşmeye yönelik adımlar atılsa da Osmanlı'nın mevcut sosyolojik yapısı, vakıf ve ahilik gibi kurumları ve sahip olduğu değerleri, kapitalist modelde sanayileşmeyi mümkün kılmamıştır. Ayrıca,

ticaret yollarının değişmesi, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve dış borçlar da sanayileşme sürecini zorlaştırmıştır. Uzun süreli savaşlar ve toprak kayıpları sonucu, ekonomik sıkıntılar çoğalmıştır. Cumhuriyet dönemine geçilirken, I. Dünya Savaşı'ndan ve sonrasında İstiklal Harbi'nden harap olarak çıkmış, önemli sayıda yetmiş insan gücünü kaybetmiş, sanayisi çok az gelişmiş, sermaye birikimi yok denecek kadar az, bir tarım toplumu mevcuttur (Pamuk, 2013). Türkiye ekonomisinin başlangıç noktası burası olmuştur. 600 yıllık devlet tecrübesinden alınacak önemli dersler vardır. İktisat politikaları tasarlanırken, bu köklü miras reddedilmeden, mazideki başarılardan ilham alınmalı, hatalardan ders çıkarılmalıdır.

Bu bölümde 100 yıllık Türkiye ekonomisi alt dönemlere ayrılarak, izlenen iktisat politikalarının genel hatları ve dönem içerisindeki önemli gelişmeler ele alınmaktadır. Literatürdeki sınıflandırmalara benzer olarak oluşturulan alt dönemler; 1923-1929 liberal politikalar dönemi, 1930-1945 devletçi politikalar dönemi, 1946-1960 yeniden liberal politikalar dönemi, 1961-1979 ithal ikameci sanayileşme dönemi, 1980-2001 neoliberal iktisat politikaları dönemi, 2002 ve sonrası dalgalı döviz kuru dönemi şeklinde olmuştur.

1.1. 1923-1929 Liberal Politikalar Dönemi

Bu dönem, kuruluş devri olarak da adlandırılmaktadır. Türkiye, Lozan Anlaşması gereğince, Osmanlı gümrük tarifelerinin 5 yıl daha yürürlükte kalmasını kabul ettiği için, bu dönemde liberal politikalar uygulamıştır. İktisat politikaları dünyadaki eğilime benzer olmuştur. Tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olan ülkede, diğer sektörlerin de gelişmesine ihtiyaç duyulmaktaydı. 1923 yılında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi, bu dönemde uygulanan iktisat politikalarını şekillendirmiştir (Boratav, 2007: 45). Yerli girişimci desteklenerek, dışarıda serbest ticaret politikaları, içeride devlet desteğiyle sanayileşme hamleleri ile savaş sonrası ekonominin yeniden inşa edilmesi hedeflenmiştir. Özel sektörün güçlenebilmesi için, Teşvik-i Sanayi Kanunu hayata geçirilmiştir. Ayrıca, özel sektöre gerekli hammadde ve ara malı sağlayarak üretime katkıda bulunmak üzere Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) kurulmuştur. Ancak bütün teşvik politikalarına rağmen özel sektör, sanayileşmede beklenen gelişmeyi gösterememiştir (Eğilmez, 2018). Bu dönemdeki yapısal değişim, ülkenin sermaye ve işgücü yapısında da kendini göstermiştir. Ulaştırma ve bankacılık hızlı büyüyen sektörler olmuştur (Parasız, 2004: 23, 59). Liberal politikaların uygulandığı bu dönem, 1929 yılında ortaya çıkan ve dünyadaki birçok ülkeyi etkileyen Büyük Buhran ile sonlanmıştır. Cumhuriyet'in bu ilk döneminin büyüme hızı oldukça yüksek olup, dönem ortalaması %10 civarında gerçekleşmiştir. Maliye politikasında ölçülü davranılmış, bazı dönemler sınırlı bütçe açıkları verilirken bazı dönemler fazla verilmiştir. Dönem ortalaması %0,3 civarında bir bütçe fazlasına işaret etmektedir. Söz konusu dönemde dış açık, liberal politikalar ve ithalatın etkisiyle, %4 seviyelerinde gerçekleşmiştir. Ulusal parada ise, sınırlı bir değer kaybı görülmüş; ulusal para, ABD doları karşısında yaklaşık %18 değer kaybetmiştir (Eğilmez, 2018: 137).

1.2. 1930-1945 Devletçi Politikalar Dönemi

Bu dönemde yurtiçi ve yurtdışı gelişmeler, iktisat politikaları üzerinde belirleyici olmuştur. 1929 Büyük Depresyon ile dünya ticaret hacminde önemli bir düşüş görülmüş ve ülkeler, içe dönük politikalar uygulamaya başlamışlardır. Hem krizin etkisi hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarında özel sektöre verilen teşviklerden beklenen sonucun alınamaması Türkiye'yi devletçi politikalar uygulamaya yöneltmiştir. 1930 yılında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın kurulması bu dönemin önemli reformlarından birisi olmuştur. Türkiye, artık hem kendi parasını kendi ulusal bankasıyla basmaya başlamış hem de para politikasından sorumlu bir kurum ortaya çıkmıştır. Daha sonra Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu yürürlüğe konularak, sabit kur rejimi ve kambiyo denetimi uygulanmaya başlanmıştır. Böylece döviz üzerinden yapılacak her işlem, devlet tarafından kontrol altına alınmıştır (Eğilmez, 2018: 138).

Krizin etkisiyle dünya ekonomileri küçülmeye başlayınca emtia fiyatlarında düşüş görülmüş, bu gelişme Türkiye'deki sanayileşme sürecini olumlu etkileyerek sektörlerin ucuz ara malı ve yatırım malı temin etmesine imkân sağlamıştır (Eroğlu, 2007: 69). Liberal politikaların terk edilmesiyle, ithalatı kısıtlayıcı ve yerli üreticiyi koruyucu önlemler alınmaya başlanmıştır. Böylece devlet hem üretici hem de denetleyici olarak piyasadaki temel belirleyici olmuş ve sanayileşme hamlesine öncülük etmiştir (Boratav, 2007: 67). Ülkelerin krizin etkilerini aşmak için içe kapandıkları bu dönemde, Türkiye de yurtiçi talebi ve üretimi artırarak büyümeye çalışmıştır. En çok öne çıkan sektör sanayi olmuştur. Sanayileşmede planlı adımlar atılması için 1934 yılında birinci beş yıllık plan (1934-1939) yürürlüğe konulmuştur. Bu ilk plan kapsamında, temel sanayi mallarında dışa bağımlılığı azaltacak yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Dokuma, maden işleme, kâğıt, kimya ve toprak sanayiinde yatırımlar yapılmış, finansmanın bir kısmı, Sovyetler Birliği'nden sağlanan kredilerle sağlanmıştır. İlk plandaki tüm hedefler gerçekleştirilemese de elde edilen başarılar, ikinci beş yıllık planın tasarlanmasını sağlamıştır. Ancak II. Dünya Savaşı araya girmiş ve istenilen hedeflere ulaşılamamıştır (Pamuk, 2016: 189). Türkiye II. Dünya Savaşında tarafsız kalmayı başarabilse de ekonomisi olumsuz etkilenmiştir. Bu dönemde, 1940 yılında Milli Koruma Kanunu çıkartılarak bazı malların fiyatlarının devlet tarafından belirlenmesi ve karaborsa ile mücadele edilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca, Varlık Vergisi yürürlüğe konularak, başta gayrimüslimler olmak üzere, varlıklı kesimden vergi geliri sağlanması hedeflenmiştir. Ancak Boratav (2007), savaş yıllarında Türkiye'de, ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinin güçlendiğini, bir vurgun ve kontrolsüz zenginleşme ortamının doğduğunu ileri sürmektedir.

Özetle temel sektörlerin geliştirilmesi amacıyla devletçi, korumacı, ithal ikameci politikaların öne çıkarılması, bütçe dengesinin korunmasına ve dış dengenin sağlanmasına yönelik politikaların benimsenmesi, bu dönemin dikkat çekici karakteri olmuştur (Boratav, 2007: 96). Korumacı önlemlerin etkisiyle, dönem ortalamasına göre, dış ticaret fazlası verilmiştir. Ayrıca, 1930-1945 arasında ortalama %1 civarında bir bütçe fazlası verilmiştir. Dönemin büyüme rakamlarına bakıldığında, dönemin başındaki 1929 Büyük Buhranın etkilerinin çabuk atıldığı ve 1930-1939 yılları arasında ekonominin ortalama %6 civarında büyüdüğü görülmektedir. II. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkileriyle ekonomi, 1940-1945 arasında ortalama %6,6 küçülmüştür. Enflasyondaki yükseliş

ve ulusal paranın dolar karşısında değer kaybetmesi de II. Dünya Savaşı'nın ekonomi üzerindeki diğer olumsuz etkileri olmuştur.

1.3. 1946-1960 Yeniden Liberal Politikalar Dönemi

Türkiye'nin uyguladığı iktisat politikaları, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde önemli bir değişim yaşamıştır. Küresel politikaların değişmesi ve sermaye çevrelerinin de talepleri doğrultusunda, korumacı ve içe dönük devletçi politikaların yavaş yavaş gevşetildiği, göreceli serbest ticaret ve açık ekonomi koşullarının uygulanmaya başlandığı, dış finansmanın önemli bir role sahip olduğu bir dönem başlamıştır. Bu doğrultuda, 1946 yılında hazırlanan ve kalkınma ve sanayileşmede devletin öncülüğünü gerekli gören, Beş Yıllık Sanayi Planı uygulanmamıştır. 1946 yılında yapılan Cumhuriyet tarihinin ilk büyük devalüasyonu ile 1 doların TL karşılığı 1,28'den 2,80'e çıkartılarak ülkeyi, dünya ekonomisine eklemeye yönelik liberal politikalara destek verilmesi düşünülmüştür (Boratav, 2007: 94).

Türkiye, 1947 yılında IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütüne üye olarak, II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan küresel sisteme entegre olmaya başlamıştır. Önce Truman Doktrini daha sonra Marshall Planı çerçevesinde dış yardım almaya başlamıştır. ABD, 1947 yılında komünizme karşı duran ülkeleri desteklemek amacıyla Truman Doktrinini hayata geçirmiş, Türkiye'ye 100 milyon dolar nakit, silah ve malzeme yardımı yapmıştır. Daha sonra ABD, Sovyet yayılmasını önlemek ve Avrupa ekonomilerinin toparlanmasını sağlamak amacıyla, 1948 yılında Marshall Planını yürürlüğe koymuştur. Türkiye de diğer Avrupa ülkeleri gibi bu yardımdan yararlanabilmek için bir kalkınma planı hazırlayarak ABD'ye sunmuştur. Ayrıca, Türkiye bu plan çerçevesinde bazı malların üretiminden vazgeçmek zorunda kalmıştır (Eğilmez, 2018: 142).

1946 yılında Türkiye'de çok partili rejime geçilmesi ve 1950 seçimleri sonucu iktidarın el değiştirmesiyle, geniş halk kitleleri seyirci olmaktan çıkmış ve bir aktör olmaya başlamıştır (Boratav, 2007: 93). Tek parti iktidarının değişmesi, II. Dünya Savaşı sonrası benimsenen liberal politikaların uygulanmasını değiştirmemiş, dış ticaretteki serbestleşme adımları daha da hızlanmıştır. Dış sermayeye konulan sınırlandırmaları kaldırmak için adımlar atılmış, 1951 yılında Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu, 1954 yılında Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ve Petrol Kanunu yürürlüğe konulmuştur.

1946-1953 yılları arasında ekonomi, hızlı bir büyüme göstermiştir. Söz konusu hızlı büyüme, savaş yıllarındaki kayıpların telafisi niteliğinde olurken, tarım sektörünün sanayiden hızlı büyümesi dikkat çekicidir. Tarımda makineleşme, gübre kullanımının artması ve verilen teşvikler, hızlı büyümede etkili olmuştur. Dış pazara yönelik üretim bu dönemde artmıştır. Ayrıca, artan kredi olanakları ve parasal genişleme; hızlı büyümede etkili olurken, izleyen yıllarda enflasyonun yükselmesine yol açmıştır. Bu yıllarda, dış ticaretteki serbestleşme adımlarıyla patlayan ithalat ve dış açık, ABD yardımları ve dış kredilerle finanse edilmiştir (Eğilmez, 2018: 143). 1954-1960 yılları, savaş sonrası hızlı genişleme döneminin son bulduğu, ekonomide durgunluğun görüldüğü, ihracatta gerileme ve dış finansmanda tıkanmanın ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Liberal dış ticaret politikaları ile dış denge sağlanamayınca, ithalat sınırlamalarına

gidilmiştir. Tüketim mallarının ithalatına getirilen sınırlandırmalar kamu yatırımlarının artmasına yol açmıştır. İthal ikameci politikalar kısmen tekrar görülmeye başlamıştır. Altyapı yatırımları artmıştır. Devletin ekonomide artan payına rağmen özel sektör dışlanmamış, devletin özel sektöre destek görevinin öne çıktığı karma bir ekonomi modeli görülmüştür. Ancak planlı bir kalkınma adımı ortaya çıkmamış, daha çok kısa vadeli bakış açısı benimsenmiştir. Dış finansman açığını kapatmak için dış ticarete korumacı politikaların uygulanmasından sonra Türkiye'ye gelen IMF heyeti, devalüasyon yapılması, deflasyonist politikaların uygulanması ve dış ticarete serbest politikalara geri dönülmesi halinde dış finansmanın tekrar sağlanacağını telkin etse de mevcut iktidar bu standart reçeteye uzun süre direnmiştir. Milli Koruma Kanunu yeniden yürürlüğe konularak fiyat kontrolleri uygulanmış, ithal ikameci yatırımlara devam edilmiş, kırsal kesime yönelik genişleyici popülist politikalar sürdürülmüştür. Ancak, ithalatın 1953-1958 arasında %40 civarında düşürülmesi sonucu artan dış baskılar ve yüksek enflasyon ortamı, 4 Ağustos 1958 tarihinde büyük bir devalüasyon yapılmasına yol açmıştır. Ayrıca, dış ticaret kontrollerinde bazı gevşetmeler içeren, Milli Koruma Kanununu fiilen durduran ve bütçe açıklarını azaltıcı tedbirleri içeren Batılı devletlerin istediği gibi bir istikrar programı devreye alınmıştır. Bu gelişmeler neticesinde, ABD ve Avrupalı ülkeler, dış borcun ertelenmesini ve Türkiye'ye yeni kredi paketi verilmesini kabul etmişlerdir. Sonuç olarak Türkiye'nin, 1954-1958 arasındaki küresel eğilime aykırı politikalarına ayar verilmiştir. Bu istikrar programı temel hatlarıyla, 1960 darbe hükümeti ve diğer hükümetlerce 1961 yılına kadar uygulanmıştır (Boratav, 2007: 111).

Özetle, Türkiye'de serbestleşme adımları sonucu, 1946'dan itibaren, dış açıkların kronikleşmeye başladığı bir ekonomik yapı ortaya çıkmaya başlamıştır. İthalatın hızla yükseldiği dönemler dış dengeyi bozarak, dış yardımlara, yurtdışı kredilere ve yabancı sermayeye bağımlı bir ekonominin doğmasına yol açmıştır. Sanayinin ithal girdilere bağımlılığının artması da büyümeyi, dış finansman koşullarına bağımlı hale getirmeye başlamıştır. Dönemin başındaki serbest dış ticaret politikaları, sanayileşme adımlarını yavaşlatmıştır. Daha sonra ithal ikameci politikaların uygulanması ve dış ticarete korumacılığa gidilmesi, bütüncül bir ekonomi politikası çerçevesinde ele alınmadığı için, ancak kısa vadede çözüm sağlayabilmiştir.

Ülkede, 1950 sonrası düşük bir oranda bütçe açığı görülse de 1946-1960 dönem ortalaması, denk bütçe politikasına işaret etmektedir. 1946-1953 arası ortalama %10 gibi yüksek bir büyüme oranına sahipken, 1946-1960 arasındaki ortalama büyüme %7,5 seviyesindedir.

1.4. 1961-1979 İthal İkameci Sanayileşme Dönemi (Planlı Karma Ekonomi Dönemi)

Türkiye, önceki yıllarda uygulanan plansız ve uzun vadeli bakış açısına sahip olmayan kalkınma modellerinin yol açtığı sorunlardan ders çıkartarak bu dönemde planlı, ithal ikameci bir sanayileşme modeli uygulamıştır. Bu dönem, devlet ve özel sektör birlikte yoğun bir şekilde ekonomik aktivitenin içinde yer aldığı için, planlı karma ekonomi dönemi olarak da adlandırılmaktadır. Planlamayı koordine etmesi için Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuş, ithal ikameci sanayileşme yoluyla yerli üretimin arttırılması için dört

ayrı beş yıllık kalkınma planı hazırlanmıştır. Söz konusu planlarda %7 civarında bir büyüme hedefi belirlenerek gelişmiş ülkeler ile ardaki farkın azaltılması amaçlanmıştır. Hızlı büyümenin sağlayacağı pozitif dışsallık ile enflasyonun kontrol altına alınması, ithal girdi ihtiyacının karşılanması ve işsizliğin azaltılması hedeflenmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2011: 151). Kalkınma planlarındaki hedeflere uymak kamu kesimi için zorunlu olurken, planlardaki hedef ve araçlar, özel sektör için yol gösterici olmuştur (Eğilmez, 2018: 145). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planına göre, büyümenin itici gücü olarak kamu yatırımları ve devlet işletmeciliği öne çıkmakta, ithal ikameci yaklaşım tüm sektörlerle uygulanmaktadır. İkinci ve Üçüncü Planda ise, teşvik ve sübvansiyonlarla özel sektörün desteklenmesi ve kamunun sosyal hedeflerinin ikinci plana alınması öne çıkmaktadır.

Türkiye ekonomisinde sanayileşme adımları, 1960'lı yıllara kadar daha çok tüketim malları ekseninde gerçekleşmiştir. Planlı dönem ile ithalata bağımlı olan ara malı ve yatırım malının, ithal ikameci bir modelle yurt içinde üretilmesi düşünülmüştür. İthal ikameci sanayileşmede itici güç yurtiçi talep olurken, mamul malların ithalatının sınırlandırılması ve yerli sanayicinin teşvik edilmesi temel ilkeler olmuştur. İthalatın sıkılaştırılması ile döviz ihtiyacının düşeceği öngörülmektedir. Diğer taraftan bu model kapsamında uygulanan korumacılık önlemlerinin geçici olması, sanayileşmede yol alındıktan sonra ihracat odaklı kalkınma modeline geçilerek kısıtlamaların kademeli olarak kaldırılması düşünülmüştür. Dünyadaki uygulamalar da korumacılığın uzun sürmesinin, verimsizliğin artmasına, yüksek maliyetli üretime, fiyatların artmasına, ihracatın azalarak ithalatın tekrar yükselmesine ve döviz talebinde yükselişe yol açabileceğini göstermektedir (Krugman vd., 2018).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BBYKP) 1963-67 dönemini kapsamakta olup planın hazırlanması iki yıl sürmüştür. Hazırlık sürecinde üniversite, işçi, işveren, ticaret ve sanayi temsilcileri ve yabancı uzmanların da görüşleri alınmıştır (Salep, 2017). Plan çerçevesinde ilk kez ülkedeki bütün sektörler için bütüncül bir bakışla yatırımlar planlanmış, ithalat ve ihracatta izlenecek genel ilkeler belirlenmiştir. Döviz talebini azaltmak için dayanıklı tüketim mallarının yabancı yatırımcıyla iş birliği içinde yurtiçinde üretilmesi hedeflenmiştir. %3 olan yıllık nüfus artışı dikkate alınarak kalkınma için %7 büyüme hedefi konulmuştur. Enflasyonun düşürülmesi, gelir dağılımında ve bölüşümde adaletin sağlanması, tasarrufların artırılması, işsizliğin azaltılması, para ve sermaye piyasasının geliştirilmesi birinci planın diğer hedefleri olmuştur (DPT, 1963).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1968-1972 arasında uygulanmıştır. Planın temel hedefi %7 büyümenin sağlanması, kişi başına gelirin %23 artırılması, sanayiinin toplam üretimdeki payının ve mamul mal ihracatının artırılması olmuştur (DPT, 1968). Diğer taraftan tarımda makineleşmenin artırılması yoluyla verimliliğin yükseltilmesi, böylece tarımdan arta kalan istihdamın ara malı ve yatırım malı üretimine yönlendirilmesi planlanmıştır (Takım, 2011: 157). İkinci Plan ile üretimde özel sektör, daha çok ön plana çıkarılmıştır.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1973-1977 arasında hayata geçirilmiştir. Bu Plan ile %7,9 büyüme oranı, sanayiinin üretimdeki payının artırılması, ara malı ve yatırım malı üreten sektörlerin geliştirilerek dışa bağımlılığın azaltılması hedeflenmiştir (DPT, 1973).

Küresel piyasalarda yaşanan bunalımlar, 1971 askeri müdahalesi, Avrupa Ekonomik Topluluğunun önerileri plan üzerinde etkili olmuştur. Özellikle Avrupa Ekonomik Topluluğu ile imzalanan Katma Protokol, ithal ikameci sanayileşme kapsamında üretilen mallar için uluslararası rekabet avantajı sağlayarak ihracatı olumlu etkilemiştir (Akyıldız ve Eroğlu, 2004: 52).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983 yılları için tasarlanmıştır. Dış dengenin bozulduğu, dış finansmanın tıkanıdığı, büyüme hızının düştüğü, işsizliğin arttığı ve yüksek enflasyonun yaşandığı bir ortamda hayata geçirilmiştir. Plan ile ekonomik gelişmenin yeniden ivme kazanması, teknolojinin geliştirilerek sermaye mallarının üretilmesi, dış açığın azaltılması amaçlanmıştır. Dördüncü Plan, büyüme hedefini %8 olarak belirlemiştir (DPT, 1979). Bu plan, 1980 sonrası iktisat politikalarındaki radikal değişim sonucu uygulanmamıştır.

Planlı dönemin başı olan 1960'lı yıllarda çoğunlukla sabit döviz kur rejimi uygulanmış, kambiyo kontrolleri yapılmış ve dış ticarete büyük ölçüde kotalarla kısıtlamalara gidilmiştir. 1961 yılında OECD bünyesinde kurulan Türkiye'ye yardım konsorsiyumu, ülkenin kronik dış açıklarına dış denetim mekanizması olmuştur. Dış telkinlerle 1970 yılında 1 dolar 9TL'den 15TL'ye devalüe edilmiş, dış ticaret rejiminde liberalleşme adımları atılmıştır. Ayrıca, 1971 sonrasında oluşan askeri yönetim, toplu sözleşmeleri askıya alıp, ücretleri dondurmuştur. Bu hamleler üzerine, Türkiye'ye dış krediler arttırılmıştır. 1970 sonrası ülkeye giren işçi dövizlerindeki büyük artış da dış finansman konusunda ekonomiyi oldukça rahatlatmıştır. 1974 yılında petrol fiyatlarındaki ani sıçrama, tüm dünyada bir durgunluğa yol açmıştır. Ayrıca, 1974 Kıbrıs Harekâtı ve sonrasında Türkiye'ye uygulanan ambargolar ile dış konjonktür ülke aleyhine olmuştur. Ancak, ülke içinde seçim atmosferinin varlığı, siyasi istikrarsızlık ve partiler arası çekişme, popülist politikaların doğmasına yol açmıştır. Tüm olumsuzluklara rağmen dünyadaki krizin Türkiye'ye yansması, bir süre ertelenmiştir. Ticari krediler ve dövize çevrilebilir mevduat uygulamasının yardımıyla ithalat desteklenmiş ve 1975-76 yıllarında ekonomi, yapay bir şekilde %8 civarında büyümüştür. Popülist politikalarla ertelenen kriz, 1977 yılında ağır bir şekilde kendini göstermiştir. 1977-1979 arasında dış finansman kanalları tamamen tıkanmış, işçi dövizleri azalmış, ithalat ve büyüme düşmüştür. Bu dönemde kontrolden çıkan enflasyon, temel tüketim mallarında kıtlık, karaborsa, fiyat kontrolleri ülkenin gündemini yoğun bir şekilde meşgul etmiştir. Geniş halk kitleri ve sermaye çevreleri, büyük sıkıntı yaşamıştır. Dış finansman akışı için yapılan devalüasyonlar, IMF tarafından tek başına yeterli görülmemiştir. IMF'nin talep ettiği standart reçete, ücretlerin dondurulması, fiyatların serbest bırakılması, sübvansiyonların durdurulması, parasal genişlemenin sınırlandırılması; o günün siyasi şartlarında uygulanabilir olmamıştır. 1977 yılından sonra devalüasyonlar, çok sık başvurulan bir araç olmuştur. 1977 yılında 1 dolar 17,5TL iken peş peşe yapılan devalüasyonlarla 1979'da 1 dolar 47TL'ye çıkartılmıştır (Boratav, 2007).

İthal ikameci politikalara rağmen, 1946 yılından itibaren başlayan kronik dış açıklar, bu dönemde de sürmüş, dış denge 1960ların başından itibaren bozulmaya devam etmiş, özellikle 1970'lerde çok kötüleşmiştir. Bu durum dış finansman şartlarına göre

büyümenin dalgalanmasına yol açmıştır. Planlı dönemde, radyo, televizyon, buzdolabı gibi dayanıklı tüketim sanayii, ilk başta montaj şeklinde kurulmuş, söz konusu sektörler zamanla daha çok yerli kaynak kullanmaya başlamış ve birçok yan sanayii kolunu da geliştirmiştir. Ancak teknoloji ve temel girdiler bakımından ithalata bağımlılık devam etmiştir. Ayrıca, verimli üretim ölçeğine ulaşamamış, kalite ve birim maliyetler açısından da Avrupalı ülkelerin gerisinde kaldığı için, üretilen malların ihracata yönlendirilmesi sınırlı olmuştur. Dayanıklı tüketim mallarının yanında, özellikle kamu kesiminin öncülüğünde, demir-çelik, bakır, alüminyum, kimya, inşaat malzemeleri gibi alanlarda da ithal ikameci politikalar uygulanmıştır. Devlet bu alanlarda bazen maliyetin altında fiyatlandırmalara giderek özel sektöre ucuz girdi sağlamaya çalışmıştır. BBYKP döneminde ithal ikameci politikalarda başarı elde edilmesine rağmen, izleyen yıllarda, hedeflenenin aksine, ekonominin ithalata bağımlılığı artmıştır. Hızlı büyüyen dayanıklı tüketim malları sanayiinin dış girdi gereksiniminin yüksek olması, yatırım mallarında ve enerjide yüksek oranda ithalata bağımlı olunması bu gelişmeye yol açmıştır (Boratav, 2007: 119, 120).

Türkiye planlı dönemde 1962-1976 arası ortalama %6,8 büyürken, sanayiinin büyüme hızı, tarımdan yüksek olmuştur. Ancak, kırsal alanlardan şehirlere göçle birlikte, en çok büyüme verimli olmayan ve dış ticarete konu olmayan hizmetler sektöründe görülmüştür. Dönem ortalaması yıllık %10 enflasyona işaret ederken, sabit kur rejiminin uygulandığı 1960'larda ortalama enflasyon %5 seviyesinde olmuş, görece esnek kurun uygulandığı ve devalüasyonların görüldüğü 1970'li yıllarda %15 seviyesinde enflasyon görülmüştür. Bütçe açığına bakıldığında ise, 1962-1976 arası bütçe açığı ortalama %0,5 ile sınırlı kalırken, 1977-1979 arası açık, ortalama %2,5 seviyelerine çıkmıştır.

Özetle, ilk üç planlı dönemde, 1970 başı ve 1971 askeri müdahalesi hariç, toplumun çoğunu memnun edecek bir büyüme ve refah artışı sağlanmıştır. Hükümetlerin sık sık değişmesine rağmen, iktidarlar plana sadık kalmaya çalışmışlardır. Sanayileşme yolunda olumlu adımlar atılsa da Türkiye sanayisini olgunlaştıramamış, diğer bir ifadeyle yüksek teknoloji ürünlerin üretimine geçememiştir. Sanayii tarımdan hızlı büyürken, kentleşme sanayileşmeden hızlı olduğu için hizmet sektörü daha çok genişlemiştir. Bu dönemde sendikaların güçlü olması ücretlere olumlu yansımıştır. 1970'lerin ikinci yarısındaki popülist politikalar, dış finansmana bağımlı ekonomiyi büyük bir bunalıma sürüklemiştir.

1.5. 1980-2001 Neoliberal İktisat Politikaları Dönemi

Dünyada, 1929 Büyük Depresyon'dan sonra yoğun bir şekilde uygulanan, devletin ekonomide aktif rol aldığı, talep yönlü Keynesyen politikalar, 1970'lerde tıkanmıştır. Bu yıllarda ortaya çıkan petrol krizi, enflasyon ve işsizlik sorunlarına Keynesyen politikalar ile çözüm bulunamayınca, devletin rolünü minimize eden, dış ticaretin serbestleştirildiği, arz yönlü neoliberal akım, dünyada yükselmeye başlamıştır. Türkiye de 1980'den sonra, dünyadaki bu eğilime entegre olmuştur. 1980 sonrasının neoliberal politikalarının temelleri, 1923-29 ve 1946-1953 arasında uygulanan iktisat politikalarına benzerlik göstermektedir.

1970'li yılların sonunda ortaya çıkan enflasyon, karaborsa, kuyruklar geniş halk grupları ve sermaye çevresinde büyük rahatsızlık oluşturmuştur. Ekonomik krizin yanında siyasi

istikrarsızlık ve toplumdaki kutuplaşma ülkeyi çalkantılı bir döneme sokmuştur. 1980 yılının başında ekonomiyi bunalımdan çıkarmak için, IMF'nin talep ettiği acı reçete doğrultusunda, 24 Ocak İstikrar Programı yürürlüğe konmuştur. 24 Ocak kararları ile neoliberal iktisat politikaları benimsenmiş, ulusal para devalüe edilmiş, KİT zamları yapılmış, fiyat denetimleri kaldırılmış, reel devalüasyonlarla yönetilen kambiyo politikası benimsenmiş, ithalat rejimi serbestleştirilmiş, temel malların çoğundaki sübvansiyonlar kaldırılarak iç talebin daraltılması ve ihracata yönelik bir büyümenin desteklenmesi hedeflenmiştir. İhracatı desteklemek için, pahalı döviz, ucuz kredi, sübvansiyonlar, vergi iadesi gibi politikalara başvurulmuştur. İç talebi kısıtlamada ise, gelir ve vergi politikası kullanılmıştır. Bütçe açığının azaltılması için kamu harcamalarının kısılması ve özelleştirmeler gündeme alınmıştır. Ayrıca bütçe açığının finansmanı için Merkez Bankası kaynaklarının kullanılması önemli ölçüde kısıtlanmış, bunun yerine iç borçlanma kanalı tercih edilmeye başlanmıştır. Bu politikalar 1980-88 arasında, 12 Eylül 1980 askeri darbe hükümeti ve sonraki hükümetler zamanında da uygulanmıştır (Boratav, 2007: 149).

Türkiye'de, 1980 yılında başlayan ilk finansal serbestleşme adımları sonucu, küçük bankalar ve bankerler faiz yarışına girişmiş ve Ponzi finansmanına benzer bir yapı ortaya çıkmıştır. 1982 yılındaki finansal çalkantı ile bazı küçük bankaların batması, liberal sisteme ilk finansal şokunu yaşatmıştır. 1980'li yılların ikinci yarısındaki genişlemeci politikalar, serbest ithalat rejimi ile birleşince, bolluk ve tüketim toplumu ortaya çıkmaya başlamıştır. İhracatta 1980'li yıllarda çok hızlı bir artış olmasına rağmen, tüketimin, ara malları ve yatırım mallarının ithalata bağımlı olması sebebiyle, dış açıklar engellenememiştir. Genel olarak 1980-88 arasında uygulanan politikalar, uluslararası sermaye çevrelerinin desteğini aldığı için, bu dönemde dış finansmanda bir sıkıntı yaşanmamıştır. Bu dönemde, bütçe açıklarının Merkez Bankası kaynaklarıyla finanse edilmesi kısıtlandığı için, açıklar yoğun bir şekilde iç borçlanma ile karşılanmaya çalışılmış, bu uygulama bütçedeki faiz giderlerini önemli ölçüde artırmıştır. Diğer taraftan, 1980'li yıllarda kentleşmenin hızla artması, çarpık yapılaşmaya, altyapı sorunlarına ve ekonomide hizmetler sektörünün genişlemesine yol açmıştır. Türkiye, 1980'den sonra kamu harcamalarını azaltmak ve gelirlerini artırmak için imalat, tarım ve madencilik alanındaki kamu yatırımlarını kısırken, devlet öncülüğünde, ulaşım, enerji, sulama ve haberleşme alanlarında altyapı yatırımlarını hayata geçirmiştir (Rodrik, 1990).

1989 sonrası dönemde ise öncelikle siyasi ortamın değişmesi, ekonomi politikaları üzerinde etkili olmuştur. Siyasi yasakların kalkması ve 1980 öncesi partilerin siyasete geri dönmesiyle popülist politikalar yeniden kendini göstermeye başlamıştır. 1989 yılında, sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması ise, neoliberal politikalara başka bir boyut kazandırmıştır. Kambiyo kontrollerinin kaldırılması sonucu 1990 yılında TL konvertibl bir para birimi olarak kabul edilmiştir. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, Merkez Bankası'nın para politikası (faiz) ve döviz kuru politikasından sadece birisini, aktif olarak kullanabilmesine yol açmıştır. 1995 yılında AB ile Gümrük Birliği'nin hayata geçirilmesi, dış ticaret politikalarında liberalleşmeyi iyice artırmıştır. Söz konusu dönüşümler sonucu dış borç yükselmiş, sermaye hareketlerindeki dalgalanmalar ile büyüme oynaklığı artmıştır. Ayrıca, yükselen cari açık ve bütçe açığı, ekonominin kırılgan yanları olmuştur. Hızlı serbestleşme adımları sonrası yaşanan 1994 krizi ve 1999-2001 arası krizler, Türkiye'nin finansal serbestliğe hazır olmadığını göstermiştir

(Kepenek ve Yentürk, 2011: 617). Yüksek getiri arayışı ile ülkeye giren sermaye, dövizin ucuzlaşmasına, ulusal paranın reel olarak değerlendirilmesine, genişleyici politikalara ve cari dengenin bozulmasına sebep olmaktadır. Finansal riskler, siyasi belirsizlikler, beklenen getirilerde düşüş başlayınca önce portföy yatırımları daha sonra diğer yabancı sermaye yatırımları ülkeyi terk ederek, ulusal paranın hızla değer kaybetmesine ve krize yol açmaktadır. Bu krizler, Türkiye'nin 1994 yılından sonra sık sık IMF'ye başvurmasına yol açmış, bu doğrultuda 1999-2008 yılları arasında sürekli hale gelen Türkiye-IMF anlaşmaları, ekonomi politikalarında temel belirleyici olmuştur.

1980'lerin sonunda, popülist politikalarla yükselen bütçe açığı, enflasyon ve yüksek dış borç; ülkede devalüasyon beklentisine yol açmıştır. Kamu harcamalarını kıstak, ithalatı azaltmak, Türk lirasından kaçışı önlemek amacıyla 4 Şubat 1988 İstikrar Programı ilan edilerek, faiz ve munzam karşılıklar ve disonibilite¹ oranı artırılmıştır. Ekonomik bunalım azalmayınca, 12 Ekim 1988'de faizlerin belirlenmesi serbest piyasaya bırakılmıştır. Alınan tedbirler amacına ulaşamamış, 1988-1989 yılları arasında ekonomide işsizlik ve enflasyonun birlikte ortaya çıktığı durum olan stagflasyon görülmüştür. 1989 sonrasında, yüksek faizli iç borçlanma sonucu, bütçenin faiz yükü giderek artmaya başlamış, faiz ödemeleri için de ek borçlanmaya ihtiyaç duyulmuştur. İç borçların çevrilebilmesi, maliye politikasının ana hedefi haline gelmiştir. Artan bütçe açıkları, KDV ve ÖTV gibi dolaylı vergilerde ölçsüz artışlara yol açmıştır (Boratav, 2007).

1990'lı yılların başındaki Körfez Savaşı'nın olumsuz etkileri, popülist politikalar sonucu artan bütçe açıklarının finansmanında, yeniden Merkez Bankası kaynaklarının kullanılması, faizleri düşürmek için piyasaya yüksek likidite sağlanması, Hazine'nin borçlanma ihalelerinin iptal edilmesi ve genişleyici politikalar, ekonomide yeniden çalkantıya yol açmıştır. Bu gelişmelerin yanı sıra, hızlı ücret artışlarının tetiklediği yüksek enflasyon ve ulusal paranın reel olarak değerlendirilmesi sonucu dış açık artmış, döviz girişi azalmış, devalüasyon beklentileri artarak ulusal paradan kaçış hızlanmıştır. Uluslararası kredi derecelendirme kuruluşlarının Türkiye'nin kredi notunu düşürmesiyle, ekonomik sorunlar iyice artmıştır. Merkez Bankası rezervlerinin hızla erimesi üzerine, 1994 yılında 5 Nisan kararları açıklanmıştır. Bu istikrar planına göre, ulusal para devalüe edilmiş, Hazine'nin Merkez Bankası'ndan kullanacağı kısa vadeli avans, kademeli olarak azaltılmış, bankalardaki mevduata yüzde yüz güvence getirilmiş, kamu harcamaları sınırlandırılmış, kamunun gelirini arttırmak için fiyat düzenlemeleri yapılmış, yeni vergi kanunları hayata geçirilmiştir. 5 Nisan istikrar programı ile, üretim yapan, teşvik ve sübvansiyon veren bir devlet anlayışından çıkılarak, ekonomide piyasa mekanizmasının tüm kurallarıyla işlemesi hedeflenmiştir (Karaçor ve Atabey, 2014). Bu kararlardan sonra, IMF ile yakın izleme anlaşması imzalanarak, dış finansman sağlanmıştır.

1995 yılı ve sonrasında, ekonomide ve siyasette yaşanan belirsizlikler, 5 Nisan kararlarının pozitif etkilerini kısa zamanda ortadan kaldırmıştır. Popülist politikalarla iç talebin desteklenmesi, bütçe açıklarını ve enflasyonu arttırmış, reel değerlendirme ile cari denge kötüleşmiştir. Enflasyonun kontrolden çıkmasında tarımsal destekleme fiyatlarındaki artış, ücret ve maaşların hızlı yükselişi etkili olmuştur. Özel sektöre verilen kredilerdeki

1 Bankaların yükümlülüklerine karşılık olarak nakit veya kolaylıkla nakde çevrilebilir değerler bulundurma zorunluluğu.

hızlı artış da cari dengeyi ve enflasyonu olumsuz etkilemiştir (Cinel; 2018). Enflasyon beklentilerinin bozulması, döviz talebi yükseltmiştir. Parasal genişlemeyi kontrol altına almak için Hazine, 1997 yılında Merkez Bankası ile protokol imzalayarak, bütçe açıklarını finanse etmek için kısa vadeli avans kullanımını durdurmuştur. 1998 yılında yeni bir istikrar programı yürürlüğe konularak, ekonominin finansman dengesinin sağlanması ve üç hanelere ulaşan enflasyonla mücadele için kararlar alınmıştır. Bu sayede, enflasyonda gerileme görülmeye başlamış, 1998 Asya Krizi ve Rusya Krizinin etkileri, ilk başta fazla hissedilmemiştir. Ancak 1999 yılındaki Marmara depremi, siyasi belirsizlik ortamı, sermaye girişini sağlamak için ulusal paranın, enflasyonun altında bir değişimle, değerli tutulması ve beklentilerin bozulması, kırılğan olan ekonomiyi tekrar krize sürüklemiştir. Sıcak para çıkışları, diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi krizin belirleyicisi olmuştur. Türkiye, 1999'da IMF ile yeni bir anlaşma yaparak, enflasyonla mücadele programını hayata geçirmiştir. Enflasyonun tek hanelere düşürülmesi, sürdürülebilir bir kamu maliyesinin oluşturulması ve büyümenin artırılması amaçlanmıştır. Söz konusu program kapsamında IMF, 17,7 milyar dolar kredi sağlamıştır. Program sonrası yabancı sermaye girişi hızlanmış ancak enflasyonda beklenen düşüş sağlanamamıştır. Kasım 2000'de yüksek cari açık, artan kısa vadeli dış borçlar, bankaların açık pozisyonları, aşırı değerli ulusal para, yeni bir ekonomik kriz meydana getirmiştir. IMF'nin enflasyonla mücadele programının kısa sürede krize yol açmasında, döviz kuru tespit edilirken TL'nin değerinin yüksek belirlenmesi ve para arzının döviz girişlerine bağlanması, etkili olmuştur (Karaçor ve Atabey, 2014). Programın, para arzındaki değişimi sermaye giriş-çıkışlarına göre otomatik hale getiren yapısı, 2000 yılında ekonomide yaşanan sarsıntıya çözüm getirememiş, sermaye çıkışları faizleri zıplatarak finansal krizi derinleştirmiştir. Döviz talebi spekülatif talep patlaması ile bu krizde döviz rezervlerinde önemli kayıplar yaşanmıştır, 7,5 milyar dolar büyüklüğünde IMF kredisi kullanılarak, döviz kuru savunulabilmiştir. Enflasyonu düşürmek için uygulanan döviz kuru çapısı da beklediği şekilde etkili olamayınca program çökmüştür (Akyüz ve Boratav, 2002). Yaşanan bu türbülans sonrası, IMF programındaki hedefler yenilenerek uygulanmaya devam edilmiştir. Kriz, geçici bir süreyle atlatılmış ancak ekonomide hasar bırakarak benzer bir döviz talebi patlamasına karşı ülkenin kırılğanlığını artırmıştır. Nitekim üç ay sonra 19 Şubat 2001'de Başbakan ile Cumhurbaşkanı arasında meydana gelen ve devlet krizi olarak adlandırılan tartışmadan sonra, döviz talebi spekülatif talep patlaması olmuş ve neticesinde 2001'de ağır bir kriz yaşanmıştır. 2000-2001 krizleri, IMF destekli bir programın uygulanma sürecinde yaşanırken, birçok ekonomist, IMF'nin 1999-2000 döneminde Türkiye'ye uygulattığı programının yapısının 2001 krizinin ortaya çıkmasında etkili olduğunu düşünmektedir.

21 Şubat 2001 tarihinde Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, para politikası ve likidite yönetiminde kontrolü kaybetmiş ve bankacılık sistemi likidite, faiz ve kur risklerinden ötürü çökme noktasına gelmiştir. Özellikle kamu bankalarının yükümlülüklerini yerine getirememesi nedeniyle ödemeler sistemi tıkanmış, menkul kıymet ve para piyasalarında işlemler yapılamamıştır. Türkiye hem döviz hem de bankacılık krizini bir arada yaşamıştır. Finansal kesimdeki kriz, reel sektöre de yayılınca krizin ülkeye faturası çok ağır olmuştur. Krize ilk tepki olarak 22 Şubat 2001'de dalgalı kur rejimine geçilmiştir (BDDK, 2010:

25-26). Krizden çıkış stratejisi olarak 15 Mayıs 2001'de, IMF yakın izleme anlaşması ve Dünya Bankası kredileriyle desteklen, Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı açıklanmıştır. Böylece eski programdaki hedefler revize edilmiş, para ve döviz politikalarında birtakım değişiklikler yapılmıştır. Merkez Bankası'na araç bağımsızlığı verilmesi ve fiyat istikrarını sağlamakla görevlendirilmesi, BDDK'nın kurulması ve bankacılık sisteminde köklü reformlara girişilmesi programa olan güveni sağlamada yardımcı olmuştur. Revize edilen program ile, yurtiçi talebin daraltılması ve dış ticarete fazla verilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, kamu harcamaları düşürülerek yurt içi talebin daraltılması, diğer taraftan ihracatın teşvik edilmesi öngörülmüştür (Çörtük, 2006: 74). IMF ile 1999 yılı sonunda imzalanan yakın izleme anlaşması, krizlerle revizyonlara uğrayarak Şubat 2002'de bitince, bu tarihte yeni bir yakın izleme anlaşması imzalanarak önemli miktarda dış finansman sağlanmıştır.

2001 Krizi sonrasında birçok banka, TMSF'ye devredilip tasfiye edilmiştir. Krizin bankacılık sisteminde ağır hasara yol açmasının nedenleri olarak; kamu bankalarının görev zararları, özel bankaların özel sektörü desteklemekten çok kamu açıklarını finanse etmeleri, bankaların varlık ve yükümlülükleri arasındaki vade uyumsuzluğu, yurtdışı borçlanmalar sebebiyle oluşan kur riski ve yabancı para açık pozisyonu gösterilmektedir (Kesbiç vd., 2014). 2001 bankacılık krizinin ülkeye toplam maliyeti, 53,6 milyar dolar ve bunun da GSYİH'ye oranı % 34,2 olmuştur. Bu tutarın 19 milyar doları kamu bankalarının zararlarından, 2,9 milyar doları kamu bankalarına yapılan sermaye desteğinden, 22,5 milyar doları TMSF bankalarının çözümleme maliyetinden ve 9,2 milyar doları da diğer uygulamalardan kaynaklanmıştır (Kaya, 2011: 162-171). Ayrıca, 2000 sonunda IMF ile imzalanan yakın izleme anlaşması gereği, batan ve batacak tüm bankaların dış borçları devletçe üstlenildiği için bu borçlar da IMF kredileriyle ödenmiştir.

Dönemin büyüme ortalamasına bakıldığında, bazı yıllardaki yüksek büyümeye rağmen istikrarın sağlanamadığı ve 1980-2001 ortalamasının %3,7 ile uzun dönemli büyümenin altında kaldığı görülmektedir. Büyüme rakamında 1980'lerin ortalaması biraz daha yüksek iken 1990 sonrası yıllarda yaşanan krizlerle oynaklığın çok arttığı görülmektedir. Cari açığın dönem ortalaması %1,2 olurken, 1994 krizi ve 2001 krizi öncesinde cari açığın çok fazla yükselmesi dikkat çekmektedir. Bütçe dengesine bakıldığında, -%4,7 ile yüksek bir bütçe açığı ortaya çıkarken, söz konusu açığın 1990li yıllarda, -%7'nin üzerinde olduğu görülmektedir. Dönemin enflasyon ortalaması %62 iken, 1990'lı yıllarda ortalama enflasyonun %70 seviyelerini aştığı görülmektedir. Döviz kurundaki değişime bakıldığında ise, dönem içinde ulusal paranın yıllık ortalama değer kaybı %65 seviyesinde olmuştur.

Özetle 1980-2001 arası; devletin üretimdeki payının azaldığı, bütçe denkleğinden vazgeçilerek açıkların iç-dış borçlanma ve Merkez Bankası kaynaklarıyla kapatılmaya çalışıldığı, mal ve hizmet üretimini arttırmak ve yurtdışında bolluk sağlamak amacıyla cari dengenin bozulduğu, finansal piyasaların hızla serbestleştirilmesi ve popülist politikalar sonucunda sık sık krizlerin yaşandığı, enflasyonun önemli bir sorun olduğu bir dönem olmuştur. Kurdaş (2003)'e göre, dışa açık bir piyasa ekonomisinde iktisat politikalarının istikrarı sağlayacak şekilde tasarlanması ve istikrarı bozucu bir etmen olan enflasyonun her seviyesine karşı çıkılması gerekmektedir. Türkiye'de 1990'lı yılların kayıp seneler olarak anılmasıdaki temel faktör, enflasyon olmuştur.

1.6. 2002 ve Sonrası Dalgalı Döviz Kuru Dönemi

2001 krizinden sonra hızla hayata geçirilen düzenlemeler, dalgalı döviz kur rejimine geçilmesi, Merkez Bankası'nın bağımsız bir yapıya kavuşturularak fiyat istikrarı ile görevlendirilmesi, Türkiye ekonomisinde hızlı bir toparlanma sürecini başlatmıştır. Ancak borçların döndürülmesinde ve yeniden yapılandırmasındaki güçlükleri aşmak, yurtiçi ve yurtdışı piyasaların güvenini sağlamak ve dış finansman temini için IMF ile, Şubat 2002 ve Mayıs 2005 tarihlerinde üçer yıllık iki yakın izleme anlaşması daha yapılarak IMF programları sonlandırılmıştır. Bu son iki anlaşmayla IMF'den, 28 milyar dolar kredi sağlanmıştır.

Şubat 2002'de yapılan IMF anlaşması çerçevesinde; milli gelirin %6,5'ine eşit bir faiz dışı fazla hedefinin maliye politikalarında çıpa olarak kabul edilmesi, kamu borcunun çevrilmesi ve borç stokunun azaltılması, ekonomik büyüme sürdürülürken enflasyonun düşük seviyelere indirilmesi, parasal disiplinin uygulanması, Tekel, şeker fabrikaları, enerji sektörü gibi alanlarda özelleştirmelerin hızlandırılması hedeflenmiştir (Çörtük, 2006). Türkiye, Mayıs 2005'te son kez IMF ile bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma, ülkenin tarihinde ilk kez, kriz yaşamadan IMF ile yaptığı bir programdır. Temel hedefleri şunlardır:

- a) Enflasyonun tek hanelere düşürülmesi, Merkez Bankası'nın bağımsızlığının korunarak mali disiplinin sağlanması, 2006 yılına kadar açık enflasyon hedeflemesine geçilmesi,
- b) Cari açığının 2005 yılında milli gelirin %4,5'ine, takip eden iki yılda %3'e düşürülmesi,
- c) Yıllık ortalama, %5 büyümenin sağlanması,
- d) Sıkı maliye politikasına devam edilmesi, program sonuna kadar milli hasılanın %6,5'i kadar faiz dışı fazla verilmesi,
- e) Gelir Vergisi reformu yapılması, vergiye tabi gelir dilimi sayısı azaltılarak, sağlık, eğitim harcamalarının da vergi matrahından düşürülmesi, program süresince KDV oranları ve kapsamının değiştirilmemesi, Kurumlar Vergisi oranlarının basitleştirilerek vergi tabanının genişletilmesi, maktu vergiler ve KİT fiyatlarının enflasyon oranında arttırılması,
- f) İl özel idareler ve belediyelerin borçlanmasının kurala bağlanarak sınırlandırılması,
- g) Sosyal güvenlik kurumu açıklarının milli gelirin %4,5'i aşmaması, prim tabanının değiştirilmesi ve emeklilik yaşının yeniden düzenlenmesi,
- h) Türk Telekom'un özelleştirme programına alınması, TÜPRAŞ'ın kalan %51'lik hissesi ve Erdemir'in %46'lık hissesinin blok satış yöntemiyle özelleştirilmesi,
- i) Kamu bankalarının yeniden yapılandırılması ve her kamu bankası için, özelleştirme stratejisi belirlenmesi (Erdinç, 2007: 11).

IMF programları, 2002 yılı sonrasında güçlü tek parti iktidarı ile kararlı bir şekilde uygulanıp, enflasyon, bütçe açığı gibi bazı makro değişkenlerde iyileşmeler sağlanmıştır.

Programın sağladığı istikrar ve özelleştirmelere, uygulamaları ile yoğun sermaye girişleri başlamıştır. Enflasyondaki düşüş eğilimi, kurdaki değerlenme eğilimi ve kısa vadeli getirilerin yüksek olması, yabancı sermaye için çok kârlı bir ortam ortaya çıkarmıştır. Ulusal paranın değerlendirilmesi, ithalatın ucuzlaşmasına ve enflasyonun düşüşüne katkı yaparken, üretim için gerekli ara malları ve yatırım malları da daha ucuza mal edilmeye başlanmıştır. Ayrıca 2005 yılında AB'ye katılım müzakerelerinin başlaması, ekonomiyeye de olumlu yansımıştır. Büyümede de uzun dönemli büyüme trendi aşılmıştır. Diğer taraftan, reel kurdaki değerlendirme, ithalatta patlamaya yol açmış, cari denge hızla bozulmuştur. Küresel likiditenin bol olması ve diğer temel göstergelerde iyileşme sağlanması, cari açığın finansmanını kolaylaştırmış ve bunun yanında rezervlerde artışa da yol açmıştır. Ancak, sermaye akımları ve yurtiçi kredi genişlemesi sonucu, ekonomi borçla büyümeye başlamış, ithalata ve dış finansmana bağımlılık artmıştır. Birçok makro değişkende istikrar sağlanmasına ve işlerin iyi gitmesine rağmen, arka planda sorunlar birikmeye başlamıştır.

2004-2011 döneminde yoğun sermaye girişleri, Türkiye'de reel kurda değerlendirilmeye ve görece fiyatların, ticarete konu olmayan sektörlerin lehine değişmesine yol açmıştır. Sanayinin üretimdeki payı bir miktar gerileyip durağanlaşırken, inşaat ve hizmet sektörünün payı artmıştır. Verimliliği düşük sektörlerin payının artması sonucu, sürdürülebilir bir büyüme yakalanamamıştır. Nitekim, ticarete konu olmayan sektörlerin, konjonktürel hareketlere ve finansmana aşırı duyarlı yapısı, 2008-2009 küresel krizinde etkisini göstermiş, Türkiye hızlı bir daralma yaşamıştır. Küresel likiditenin tekrar bollaşması ve ekonominin dinamik yapısı ile birlikte krizin etkileri çabuk atlatılmıştır. Düşük faiz ortamında yurtiçi kredilerde patlama olmuş, ekonomi iç taleple hızlı büyürken, cari açık rekor seviyelere ulaşmıştır. 2014 yılından sonra, küresel likidite azalmaya başlayıp oynak bir yapıya bürününce, Türkiye'nin büyüme eğilimi de olumsuz etkilenmiştir. Ekonominin durgunluğa girmemesi için genişleyici politikalar sık sık kullanılmıştır. Kredi Garanti Fonu, Varlık Fonu gibi yapılarla yurtiçi krediler ve iç talep desteklenmiştir. Bu politikaların etkileri ve sermayenin çıkışıyla, ulusal parada değer kaybetme eğilimi başlamıştır. Biriken sorunlar, Ağustos 2018'deki kur şoku ile kendini göstermiş, büyüme hızı düşerken, enflasyon da tekrar çift hanelere çıkarak sorun olmaya başlamıştır. Bu sarsıntının etkileri, kamu kaynakları yoğun bir şekilde kullanılarak, çabuk atlatılmış, para politikası hızlı bir şekilde gevşetilmiştir. 2020 yılındaki küresel pandemi ve Rusya-Ukrayna savaşı, bu sefer arz tarafından büyümeyi ve enflasyonu olumsuz etkilemiştir. Ayrıca, 2020 yılında pandemi önlemlerinin gevşetilmesi sonrasında gerçekleştirilen kontrolsüz kredi büyümesi, talep şokuna sebep olarak döviz kuru ve enflasyon üzerinde yukarı yönlü harekete yol açmıştır. Merkez Bankası rezervlerindeki hızlı erime de bu hareketi hızlandırmıştır.

Türkiye, 2021 yılının son çeyreğinden itibaren, alışılmışın dışında bir para politikası uygulamaya geçmiştir. Enflasyon %20 seviyelerinde iken Merkez Bankası, politika faizini hızla tek hanelere doğru düşürmeye başlamıştır. Bu uygulama, döviz kurunda ani bir zıplamaya yol açmış, ulusal para kısa bir süre içinde hızla değer kaybetmiştir. Politika yapımcılar, düşük faiz ile yatırımlar ve büyümenin artacağını, arzın artması ile enflasyonun

düşeceğini, ulusal paranın değer kaybetmesi ile cari fazla verileceğini ve döviz bolluğu ile dış finansmana ihtiyacın azalacağını, kurun istikrar kazanacağını ifade etmişlerdir. Ancak Türkiye’de 2022 yılında cari açık, daha da kötüleşmiş, politika faizindeki düşüş, piyasa faizlerine yansımamıştır. Ayrıca, bütçeden yapılan faiz giderlerinde, önceki yıllara göre artış olmuştur. Döviz kuru kanalı ve beklentilerin bozulması ile bir yıl içinde enflasyonda daha önce hiç görülmemiş bir artış olmuş, TÜFE %85’lere çıkarken ÜFE %157 seviyelerine kadar yükselmiştir. İki enflasyon göstergesi arasındaki makas, açıklanamayan bir şekilde, ilk kez bu kadar fazla açılmıştır. Döviz kurundaki artışı frenlemek için, 1960 ve 1970’lerde uygulanan, dövize çevrilebilir mevduat benzeri bir uygulama olan, kur korumalı mevduat uygulamasına geçilmiştir. Bu uygulama ile mevduatlar döviz kuruna endekslenirken, kur riskini mevduat sahipleri adına Hazine ve Merkez Bankası üstlenmektedir. Ayrıca döviz talebini kısıtlamak için, yüksek tutarlı döviz alım işlemlerine sıkı takip getirilmiştir. 2022 yılında ihracatçıların döviz gelirlerinin %40’ını Merkez Bankası’na satması zorunluluğu ve diğer ülke merkez bankaları ile yapılan para takası anlaşmaları ile de döviz arzının karşılanması amaçlanmıştır. 1 doların TL karşılığı 2021 yılı başında 7 TL seviyesindeyken, 2022 yılı sonunda 18,5 TL seviyelerine ulaşmış, alınan sıkı önlemlerle döviz kuru 2022 son çeyreğinde bu seviyede yatay seyretmeye başlamıştır. Politika faizlerindeki düşüş, devletin borçlanma faizlerine yansımayınca, bankaları daha fazla tahvil alımına zorlayacak düzenlemelerle tahvil faizleri de düşürülmüştür. Ancak, mevduat faizleri ve kredi faizleri, politika faizlerindeki düşüşü izlememiştir. Özel bankalar, düşük faizle Merkez Bankası’ndan kaynak sağlarken, yüksek enflasyon ortamında, düşük faizden kredi vermek istememiştir. Büyümeyi desteklemek için kamu bankaları kanalı ile özel sektöre düşük faizli yüksek hacimde kredi kullanılması, yeni yatırımları desteklemekten çok, duran varlık alımına yol açarken, firmalar kredilerin bir kısmı ile de döviz talep ederek dış borçlarını azaltmaya çalışmışlardır. Reel faizlerin negatif olduğu bir ortamda, döviz talebi kısıtlanınca varlık fiyatlarının yükselmesi kaçınılmaz olmuştur. Türkiye, yeni politikalarını uyguladığı 2022 yılında %5,6 büyürken, yüksek enflasyon ve kötüleşen cari açık, büyümenin sürdürülemeyeceği endişesini doğurmaktadır. Ayrıca geçmiş örnekler, döviz kurunun enflasyondaki değişimi yansıtmayıp baskılandığı dönemlerin ileride daha büyük sorunlara yol açtığını göstermektedir. Yeni politikaların, gelir gruplarına etkisi çok farklı olmuştur. Şirketlerin çoğu, düşük faizle kredi alabildikleri sürece, enflasyondan şikâyet etmeden varlıklarını arttırırken, ihracatçılar ilk başta döviz kurunun oynaklığından, sonra döviz kurunun bastırılmasından şikâyetçi olmuşlardır. Gelirlerde TÜFE kadar enflasyon düzenlemesi yapılmasına rağmen, hane halkının büyük bir kısmı hayat pahalılığından şikâyet etmektedir. Gelir dağılımına bakıldığında ise, son yıllarda ücretli kesimin toplam gelirden aldığı pay düşerken, şirketlerin gelirden aldığı pay artmaktadır. Sonuç olarak, yeni politikalar, planlı bir üretim hamlesiyle desteklenmeden; enflasyon, ithalata bağımlılık ve dış borcun yüksek olduğu ekonomide, faiz indirimlerinin döviz kurunda yol açacağı oynaklık, iyice düşünülmeden hayata geçirildiği için açmazlarla karşılaşmıştır. Faizlerin piyasa sistemi dışında indirilmesi, sürekli yeni müdahaleleri doğurmuştur. 2023 yılı başındaki acı deprem felaketleriyle büyük can kayıpları yaşanarak yüzüncü yıla olumsuz bir havada girilmiştir.

2002-2022 döneminde ortalama bütçe açığı %3, ortalama enflasyon %15, ortalama büyüme %5,5 olarak gerçekleşmiştir. Büyüme ortalaması, uzun dönemli eğilimin biraz üstünde kalırken, bütçe açığında ve enflasyonda 1980-2001 dönemine göre önemli bir iyileşme sağlanmıştır. Kişi başına gelir, 2002 yılında 3.608 dolar iken 2022 yılında 10.655 seviyesine yükselmiştir. Diğer taraftan büyümenin, yoğun bir şekilde dış finansmana ve yurtdışı kredilere bağlı olduğu dikkat çekmektedir. 2002 sonunda 130 milyar dolar olan toplam dış borç stoku, 2022 yılı sonunda 443 milyar dolara çıkarken; kısa vadeli dış borç stoku, 18,7 milyar dolardan 145,6 milyar dolara yükselmiştir. Özelleştirme ile köklü kuruluşların satılması sonucu, 2002-2022 arasında 63 milyar dolar kaynak sağlanmıştır. Bu dönemde para arzının yıllık ortama artışı %23, yurtdışı kredilerin yıllık ortama büyümesi %30 olurken, ulusal para yıllık ortalama %15 değer kaybetmiştir. Dönemin zayıf yanlarından birisi cari açık olmuş, dönem ortalamasında cari açık, %4 olarak gerçekleşmiştir.

Özetle, 2002-2022 dönemi; Türkiye’de büyüme ve enflasyonda çoğunlukla işlerin yolunda olduğu, bütçe açıklarının kontrollü gittiği bir dönem olmuştur. Diğer taraftan, yüksek cari açık, dış finansmana ve yurtdışı kredilere bağımlılık ise, borçlanarak büyüyen ve ürettiğinden çok tüketen bir ekonomik yapıya işaret etmektedir. Büyümede oynaklığın artması ve son dönemlerde ortalama büyüme eğiliminin azalmaya başlamasında, verimliliği düşük ticarete konu olmayan sektörlerin ekonomide artan payının etkili olduğu düşünülmektedir. Kurdaş (2003) da Türkiye’de bu eğilimin 1980 sonrası başladığına işaret ederken, içeride ve dışarıda çok fazla borçlanan, sahip olduğu öz kaynaklarının çok üzerinde harcama yapan bir ekonominin doğduğunu belirtmektedir. Ayrıca harcamaların çoğunluğunun üretken alanlara gitmediğini, toplumda lüks ve israfın hızla artmasıyla hem ekonomik yapının hem ahlaki yapının olumsuz etkilendiğini ifade etmektedir.

2. Makroekonomik Verilerle Değerlendirme

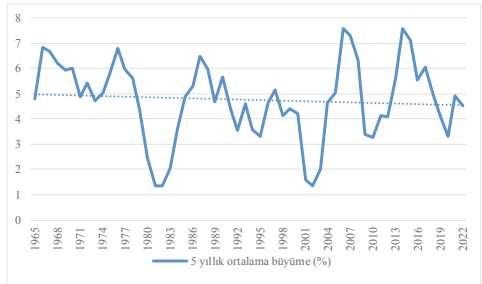
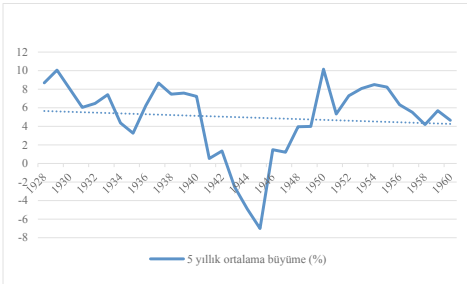
Bu bölümde temel makro değişkenlerle, Türkiye ekonomisinin gelişimi resmedilecektir. Verilerin büyük bir kısmı Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir. Veri eksikliği sebebiyle birçok değişkende uzun seriler oluşturulamadığından, genellikle 1960 sonrası gelişmeler, bütüncül olarak analiz edilebilmiştir. Diğer taraftan, büyüme, kişi başı gelir, bütçe açığı gibi değişkenlerde analiz, 1923-2022 arasındaki 100 yıllık dönem için gerçekleştirilebilmiştir.

2.1. Büyüme, Kişi Başına Gelir, Cari Denge ve İşsizlik

Makroekonomik göstergelerin en önemlilerinden birisi, büyüme oranıdır. Türkiye’nin Cumhuriyetin kurulduğu yıldan günümüze kadar olan bir asırlık dönemdeki GSYİH büyümesi incelendiğinde, istikrarsız bir tablo ortaya çıkmaktadır. Grafik 1, GSYİH büyümesindeki oynaklığı yumuşatmak ve daha anlamlı bir resim ortaya koymak adına 5 yıllık ortalamaları göstermektedir. 100 yıllık ortalama büyüme yaklaşık %5 olup, Türkiye’nin uzun dönem büyüme oranı olarak kabul edilebilir. Kuruluş döneminde, ağır bir savaştan çıkmış ülkenin, yeniden inşa edilmesi seferberliğiyle birlikte, yüksek bir büyüme oranı yakalanmıştır. Ancak küresel bir kriz olan 1929 Büyük Buhranı, liberal

politikalar uygulayan Türkiye'yi de olumsuz etkilenmiş ve büyüme oranı önemli ölçüde düşürmüştür. Dünyadaki eğilime paralel olarak ekonominin içe kapandığı ve devletçi politikaların izlendiği 1930'lu yılların ortalarında, yeniden bir büyüme ivmesi yakalanarak tekrar %5'lik ortalamanın üzerine çıkmıştır. Bu defa II. Dünya Savaşı, ekonomide ağır bir hasara yol açmış ve Türkiye 1940-1945 arasında keskin bir daralma yaşamıştır. Liberal politikalara dönüşün görüldüğü 1950-1960 arası dönemde ekonomi, yeniden uzun dönem ortalamasının üzerinde büyüyebilmiştir. Askeri darbe ile duran ekonomi, 1961-1979 döneminde kamu ve özel sektör iş birliğiyle ithal ikameci kalkınma modelini uygulayarak, yeniden yüksek bir büyüme oranı yakalayabilmiştir. 1970'li yıllardaki petrol krizinin dünyada yüksek enflasyon ve işsizliğe yol açması, planlı dönemin sonlarına doğru artan döviz kıtlığı ve 1980 askeri darbesi ile Türkiye, tekrar büyüme ivmesini kaybedip daralmıştır. 1980 sonrasında Türkiye, ekonomide kökten bir değişim yaşayarak neoliberal iktisat politikalarını uygulamaya koymuştur. Ancak iktisat politikalarındaki bu değişim, ekonomiyi kısa dönemde ateşlerken, uzun dönemde büyüme oynaklığını önemli ölçüde artırmıştır. Özellikle 1990'lı yıllarda büyümede önemli dalgalanmalar görülmüş, 1994 krizi, 1998 Asya Krizi ve 1999 Marmara depremi ile dönemin büyüme ortalaması, uzun dönem ortalamasının altına inmiştir. Finansal alanda gerekli düzenlemeler yapılmadan, hızlı bir şekilde ortaya çıkan serbestleşme politikaları, sorunları biriktiren Türkiye'yi 2001 yılında derin bir krize sokmuştur. Daha sonra dalgalı kura geçilmesi, bankacılık sektöründe önemli reformların yapılması, Merkez Bankası'nın bağımsızlığının benimsenmesi ve siyasi istikrarın sağlanması ile Türkiye, yeniden hızlı büyüme dönemine kavuşurken, bu defa 2008-2009 Küresel Finans Krizi ekonomide küçülmeye yol açmıştır. Krizin etkisini çabuk atlatan ekonominin, büyümede tekrar bir sıçrama yakalamasına rağmen, özellikle küresel likiditenin azalması ve oynaklığının artmasıyla, 2013 sonrası dönemde büyüme ivmesi düşmeye başlamıştır. 2018 yılının ortasında patlak veren kur şoku ve 2020 pandemi dönemiyle birlikte büyüme oynaklığı da önemli ölçüde artmıştır. Sonuç olarak, 100 yıllık dönemde büyümede ateşlemenin hızlı yapılabildiği ancak gerek yurtdışı şartlar gerekse yurtiçi politikalar ve koşullar sebebiyle istikrarlı bir büyümenin sağlanamadığı söylenebilir.

Grafik 1. GSYİH Büyümesi

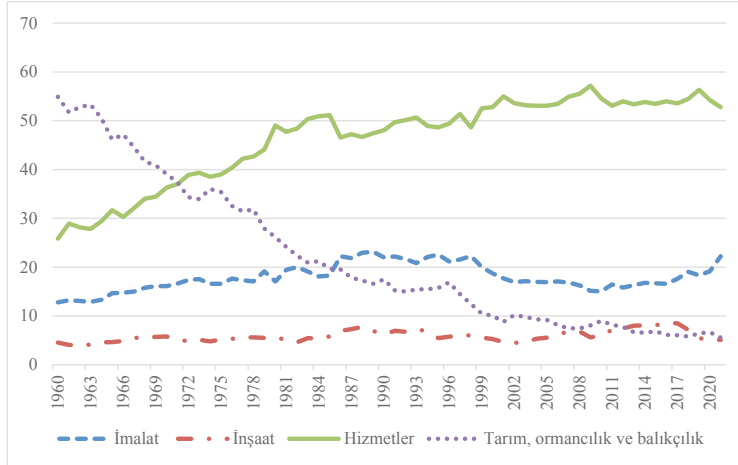

Kaynak: TÜİK, Dünya Bankası.

Sektörlerin sağladıkları katma değer gelişimi, Grafik 2'de ele alınmaktadır. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde ve 1950'li yıllarda tarım, ekonominin en büyük katma

değer üreten sektörü iken; ithal ikameci sanayileşme döneminden 2000'li yılların başına kadar bu sektörün GSYİH içindeki payı hızla düşerken hizmetler, imalat sanayi ve inşaat sektörlerinin payı artmaktadır. Kalkınma yolunda, tarım sektörünün yerini büyük ölçüde imalat sanayinin alması beklenirken, Türkiye'de hizmetler sektörünün hızlı yükselişi, büyümede neden istikrarın sağlanamadığı konusunda ipuçları vermektedir. İmalat sanayinin GSYİH içindeki payı, 1961-1979 planlı kalkınma döneminde ve 1980'lerin ikinci yarısında önemli artış göstermesine rağmen, 2000'li yılların başından itibaren, ulusal paranın değerlenme eğilimi, talep şokları ve göreceli fiyatların inşaat ve hizmet sektörlerini daha çok desteklemesinin etkisiyle, duraklama ve gerileme dönemine girmiştir. İmalat sanayi, diğer sektörler için genel olarak daha verimlidir ve birçok ülkede sürdürülebilir büyümenin ve kalkınmanın temel belirleyicisidir (Ahrend ve diğerleri, 2006). Ayrıca imalat sektörü; rekabetin yüksek olduğu, yeniliklere ve bilgi transferine daha açık, diğer sektörler için teknoloji gibi pozitif dışsallıklar yayan ve uluslararası ticarete konu bir sektördür (WB, 2019). Ancak gelişmekte olan birçok ülke gibi Türkiye de, sanayisini olgunlaştırmadan ve yüksek teknolojili ürünlerin üretimine geçmeden, üretimini hizmetler sektörüne ve diğer alanlara kaydırmıştır. Bu sektörler, genişleyici politikalara daha hızlı cevap vermeleri ve istihdamı daha çabuk artırmaları sebebiyle tercih edilmiş olsalar da verimliliklerinin genellikle düşük olması sebebiyle, sürdürülebilir bir büyüme ve kalkınma için doğru bir tercih olmamışlardır. Birçok hizmet ve inşaat sektörleri; ticarete konu olmayan, finansmana bağımlılığı yüksek, konjonktürel gelişmelere çok duyarlı ve üretkenliğin düşük olduğu sektörler oldukları için cari dengenin bozulmasında, büyüme oynaklığının artmasında ve borçlanma yükselmesinde belirleyici olmaktadır (Sach ve Larrain, 1993; Braun ve Larrain, 2005; Dell'Ariccia vd., 2020).

Grafik 2. Sektörel Katma Değerin GSYİH İçindeki Payı (%)

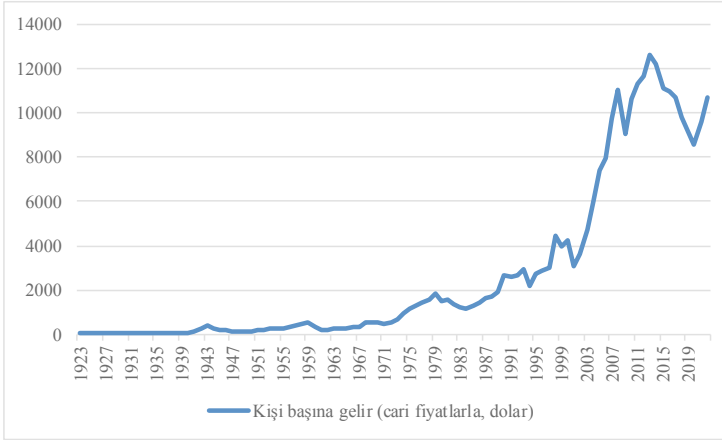

Kaynak: Dünya Bankası, TÜİK.

Kişi başına gelirin, cari dolar cinsinden gelişimi incelendiğinde, GSYİH büyümesine benzer bir resim ortaya çıkmaktadır (Grafik 3). Tarım ağırlıklı büyüme ve liberal

politikaların egemen olduğu 1950li yıllar, planlı karma ekonomi modelinin uygulandığı 1970'li yıllar, neoliberal politikaların uygulandığı 1980 sonrası dönemde kişi başına gelirden önemli sıçramalar dikkat çekmektedir. Ayrıca 1980 sonrası dönemde kişi başı gelirden hızlı bir artış eğilimi olmasına rağmen oynaklığının da arttığı görülmektedir. Dalgalı kura geçildiği 2001 sonrası dönemde, küresel likiditenin bol olması ve TL'nin değerlenmesinin de etkisiyle, kişi başı gelirden Cumhuriyet tarihinin en büyük artışı görülürken, 2013 sonrası dönemde kişi başı gelir azalış eğilimine girmiştir. Kişi başına gelirden bu tablo, Türkiye'nin orta gelir tuzağına düşüp düşmediği tartışmalarını da doğurmuştur. Ülkeler orta gelir grubuna yaklaştıkça, üretimdeki yüksek kârlar düşme eğilimine girmekte, teknolojileri eskimekte ve büyüme hızları yavaşlamaktadır. Ülkelerin büyüme ve kişi başına düşen gelirden artırmak için karşılaştıkları zorluklar, orta gelir tuzağı olarak adlandırılmaktadır. Bu durumda, potansiyel büyüme hızını artırmak ve sürdürülebilir bir büyümeye sahip olmak için üretim faktörlerinin artırılmasının yanı sıra verimlilik, araştırma-geliştirme harcamalarının artırılması ve beşerî sermayenin geliştirilmesi ön plana çıkmaya başlamaktadır (Yeldan vd., 2012). 1955'ten 2005'e kadar alt-orta gelir grubunda kalan Türkiye, 2005'ten itibaren orta-üst gelir grubuna geçmiştir. Ancak, Türkiye 50 yılı aşkın bir süredir orta gelir grubunda yer almakta ve üst gelir grubuna çıkamamaktadır. Dünyada Bulgaristan, Kosta Rika ve Türkiye, uzun süre orta gelir grubunda kalan ülkelerdir. Bu durum, Türkiye'nin orta gelir tuzağında olabileceği tartışmasını tetiklemektedir (Abdon vd., 2012).

Grafik 3. Kişi Başına Gelirin Gelişimi

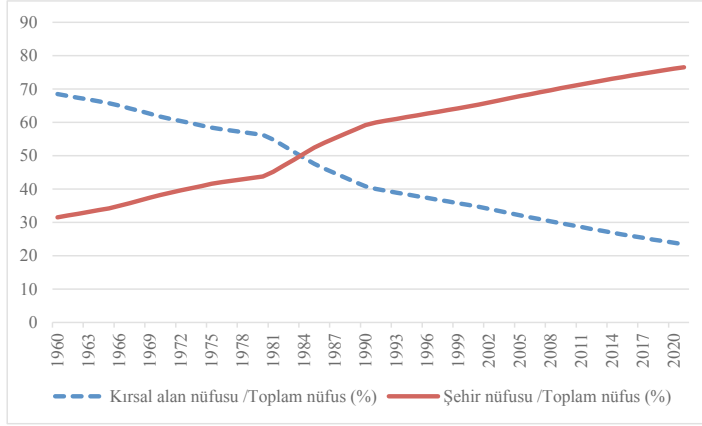

Kaynak: TÜİK

Türkiye'nin üretim yapısındaki değişim, nüfusun kırsal ve kentsel alanlarda dağılımında da belirleyici olmuştur. 1960'lı yıllardan itibaren tarım sektörünün üretimdeki payının azalmasına paralel olarak, kırsal nüfus hızla şehirlere göç etmeye başlamış, bu eğilim 1980'lerin başında daha çok ivme kazanarak devam etmiştir (Grafik 4). Ancak, kentsel alanlara göç eden insan gücü, sanayiden çok hizmet ve inşaat gibi sektörlerde istihdam edilmiştir. Artan şehirleşme ile hane başına düşen gelirden hızlı artış olurken, gerçek anlamda üretmenin disiplininden uzaklaşan, ürettiğinden fazla tüketen, lüks

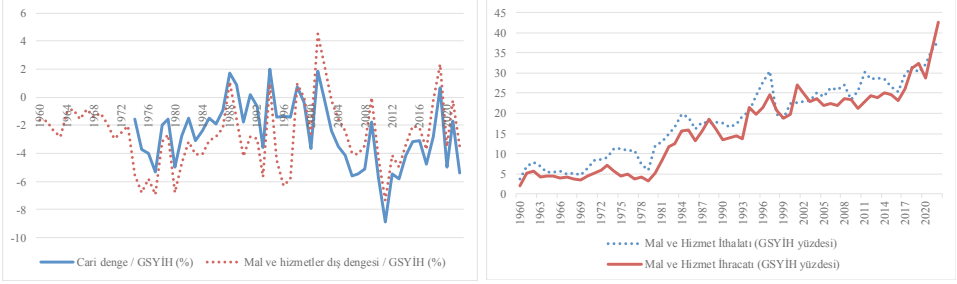
ve israfın arttığı bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır. Şehirleşme eğilimi 1980 sonrası serbestleşme politikalarıyla birleşince, bireysel çıkarları ön planda tutan ve toplumsal değerlerden uzaklaşan bir insan tipi ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durum, Avrupa'nın üretim kalıplarından çok, tüketim kalıplarının taklit edilerek modernleşme hareketine girişilmesinin bir sonucu olarak yorumlanabilir.

Grafik 4. Nüfusun Dağılımı (%)

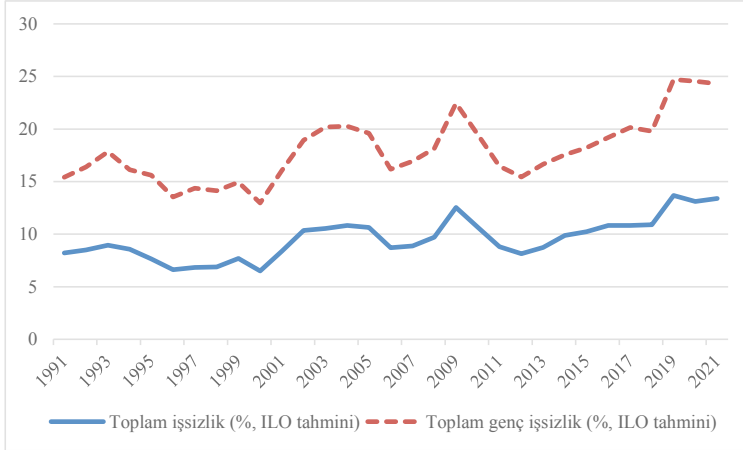
Kaynak: Dünya Bankası

Cari dengenin gelişimi de özellikle 1970 sonrasında ülkede tüketimin arttığını, tasarrufun azaldığını göstermektedir (Grafik 5). Mevcut verilere göre 1960 sonrası dönemin çok büyük bir kısmında ithalatın ihracattan fazla olduğu ve bazı dönemlerde bu makasın iyice açıldığı görülmektedir. Planlı karma ekonomi modelinin uygulandığı 1970'li yıllardaki dış açık, çoğunlukla sanayileşme için gerekli sermaye malı ithalatından kaynaklanırken, dış ticarete serbestleşmenin yaşandığı 1980 sonrası dönemde tüketim mallarının ithalatı da dış açık üzerinde etkili olmuştur. 1980'deki 24 Ocak kararları ile ihracat odaklı büyümeye geçilmesi, Cumhuriyet tarihindeki ihracatta en hızlı artış eğilimini ortaya çıkarmıştır. Ancak ihracatın ara malı ve sermaye malı ithalatına bağlı olması, dış dengede beklenen iyileşmeyi sağlayamamıştır. 1970 sonrası dönemde, genelde kriz dönemlerinde ekonominin küçülmesiyle cari fazla verilirken, diğer dönemlerdeki yüksek cari açık dikkat çekmektedir. Dalgalı kura geçilen 2001 sonrası dönemde ise, ilk önce ulusal paranın değerlenmesi, ithalatı arttırarak cari dengeyi kötüleştirmiştir. 2008 Küresel Finans Krizi sonrası dönemde, genişleyici yurtiçi politikalar ve artan yurtiçi talep ile cari açıkta Cumhuriyet tarihinin rekoru kırılmıştır. 2012 yılından itibaren alınan önlemlerle cari açıkta biraz azalma görülmüş, 2018 kur şoku sonrası kısa bir süre dış denge düzeltilmiş ancak istikrar sağlanamamıştır. Son olarak 2022 yılında TL'nin yüksek değer kaybına rağmen cari denge tekrar bozulmaya başlamıştır.

Grafik 5. Cari Denge, İthalat ve İhracatın Gelişimi

Kaynak: Dünya Bankası

Diğer önemli bir makroekonomik göstergesi de işsizlik oranıdır. İşsizlik oranına ilişkin 1990 sonrasının verilerine ulaşılabilmektedir. 1990'lı yıllarda popülist politikalar ve büyük bütçe açıkları sonucu, kriz dönemleri hariç, işsizlikte aşağı yönlü bir eğilim sağlanmıştır (Grafik 6). Ekonomide biriken sorunların 2001 kriziyle patlak vermesi, işsizlikte de ağır bir tablo ortaya çıkarmıştır. 2000'li yılların başında işsizlik oranı, çift hanelerde yatay seyrederken, 2005 yılında başlayan iyileşme eğilimi, küresel krizle sekteye uğramıştır. Devamında genişleyici politikalar ve artan yurtiçi talep ile kısa bir süre işsizlikte azalma sağlanırken, 2013 yılından sonra işsizlik tekrar artış eğilimine girmiştir. Diğer taraftan genç işsizlikteki tablo, daha karamsardır. Toplam işsizlik de benzer eğilimlere sahip olsa da genç işsizlik oranı, son dönemlerde %25'lere kadar çıkmıştır. Ortalama eğitim yılı ve üniversite mezunlarının sayısındaki hızla artışa rağmen ortaya çıkan tablo, eğitimin niteliğini tartışmaya açmaktadır (WB, 2019).

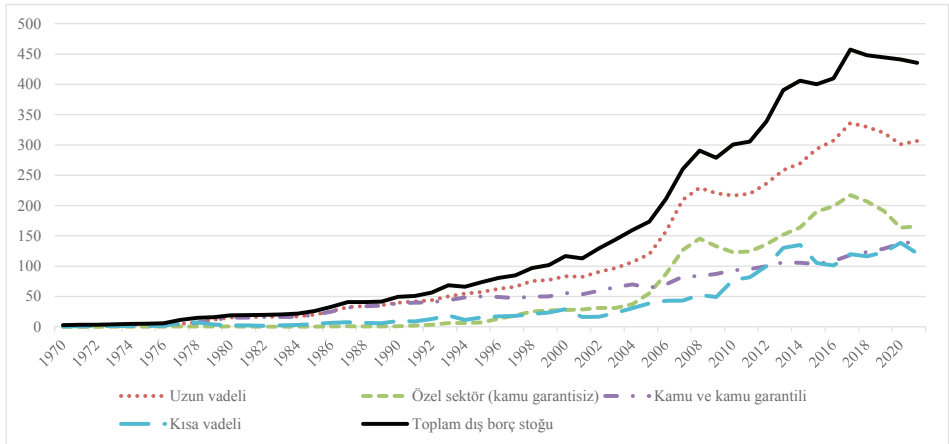
Grafik 6. İşsizlik Oranının Gelişimi

Kaynak: Dünya Bankası

2.2. Dış Finansman Kaynakları, Rezervler ve Kredi

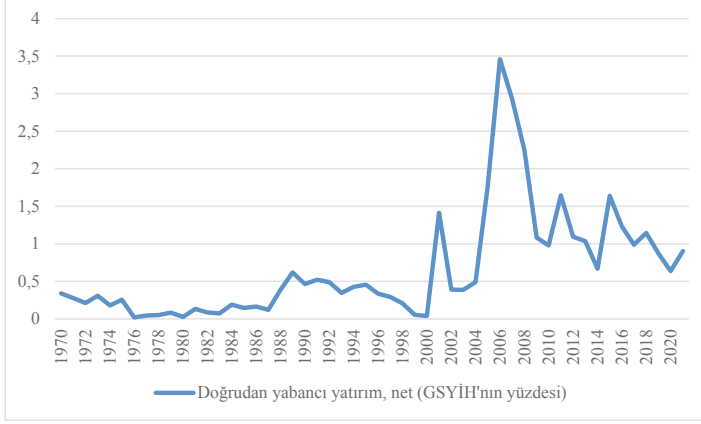
En önemli dış finansman kanalı olan dış borç stoğunun gelişimi, Grafik 7’de gösterilmektedir. Dış borcun, 1970’lerin ikinci yarısından itibaren artmaya başladığı, 1980 ve 1990’ların ikinci yarısından sonra artış hızında ivmelenme olduğu, son olarak küresel likiditenin dünyada bolladığı 2000’li yılların başından itibaren daha önce görülmemiş bir hızda arttığını söylemek mümkündür. Dış borçlanmanın kompozisyonu incelendiğinde; 1990’ların ikinci yarısına kadar dış borcun büyük bir kısmı, kamu ve kamu garantili borçlardan kaynaklanırken, bu dönemden itibaren özel sektör borçlanmasının artmaya başladığı görülmektedir. Döviz kurunun istikrar kazanmasına ve ulusal paranın değerlenme eğilimine bağlı olarak, 2000’li yılların başından itibaren özel sektörün dış borçlanmasının oldukça hızlandığı dikkat çekmektedir. 2008 krizi ve özellikle 2018 kur krizi sonrasındaki dönemde döviz kurundaki istikrarsız yapı; özel sektörü, dış borçlarını azaltmaya zorlamıştır. Öne çıkan diğer bir husus ise, son 5 yıllık dönemde kamu ve kamu garantili dış borçlanmanın tekrar hızlanmasıdır. Bu durum, kamu kesiminin artan döviz ihtiyacı ile açıklanabilir.

Grafik 7. Dış Borç Stoğu (Milyar, ABD Doları)

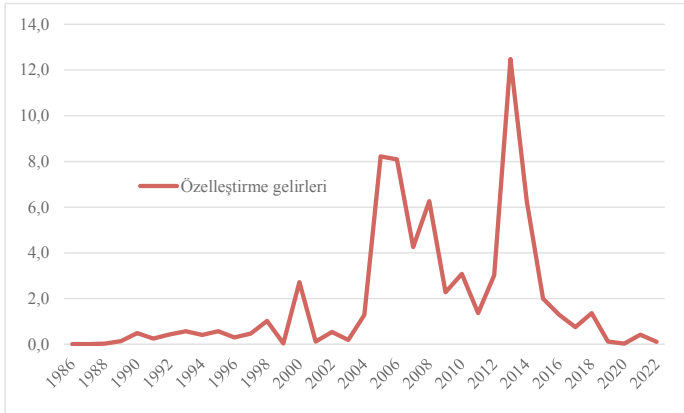
Kaynak: Dünya Bankası

Dış finansmanın en sağlıklı yöntemi olan doğrudan yabancı yatırımların gelişimi, Grafik 8’de gösterilmektedir. Doğrudan yatırımlar, yeni bir üretim tesisi kurma ya da ortaklık şeklinde olduğunda teknoloji transferi ile ülkeye pozitif dışsallıklar sağlamaktadır. Ancak mevcut tesisleri satın alma şeklinde olduğunda etkileri sınırlı kalmaktadır. Neoliberal politikaların benimsendiği 1980’li yılların ikinci yarısından sonra, doğrudan yabancı yatırımlarda önemli bir kıpırdanma görülmektedir. Ancak 1990’lı yılların istikrarsız yapısı, yabancı sermayenin çıkmasına yol açmıştır. Dalgalı kur rejimi ve IMF programının uygulandığı 2006 ve 2007’de, özelleştirmeler sonucu, Cumhuriyet tarihinin doğrudan yabancı yatırım rekoru kırılmıştır. İzleyen yıllarda, doğrudan yatırımlardaki artış, istikrarlı bir seviyede olmamış, son yıllarda da azalış eğilimine girmiştir.

Grafik 8. Doğrudan Yabancı Yatırımlar / GSYİH (%)

Kaynak: Dünya Bankası

2001 Şubat krizinden sonra yapılan köklü reformlar, enflasyonun düşmesi ve döviz kurunun istikrar kazanması, dış sermayenin ülkeye yönelmesine ve özelleştirmelerin hızlanmasına yol açmıştır (Acemoğlu ve Üçer, 2015). Türkiye’de özelleştirme geliri, 1986-2001 arası 7,5 milyar dolar seviyesinde olurken, 2002-2022 arasında 63 milyar dolar olmuştur (Grafik 9). Özelleştirme gelirindeki bu hızlı artışta Türk Telekom, Tüpraş, Petkim, Petrol Ofisi, Erdemir, Tekel ve bazı enerji dağıtım şirketleri ve santralleri gibi köklü kuruluşların satılması etkili olmuştur. Bu kaynaklar, bütçe dengesini iyileştirirken bir defalık gelir olmaları açısından eleştirilmektedir. Ayrıca, IMF anlaşmalarının geçerli olduğu 2000’li yılların başında özelleştirmelerin blok satış şeklinde olduğu, 2009 sonrası dönemde ise, özelleştirmede parçalara bölerek satış ve halka arz yöntemleri kullanılarak daha fazla gelir elde edildiği görülmektedir.

Grafik 9. Özelleştirme Gelirleri (Milyar Dolar)

Kaynak: TCMB

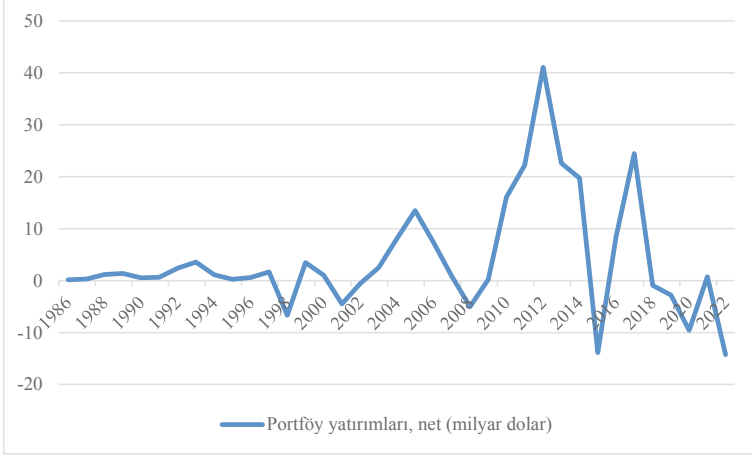
Türkiye'nin dış finansman sağlamasında IMF ile yapılan yakın izleme anlaşmaları da önemli bir role sahiptir. Ülkenin IMF ile yakın izleme anlaşması 1961'de başlamış, 2008 yılında bitmiştir. 1960 ve 1970'li yıllarda kısa süreli anlaşmalarla düşük miktarda kaynak sağlanırken, 1980 sonrası, 1984-1994 dönemi hariç, ilişkilerin boyutu derinleşmiş ve 1999, 2002 ve 2002 yıllarında uzun süreli anlaşmalarla yüksek miktarda dış finansman sağlanmıştır (Tablo 1). Türkiye'nin IMF'ye olan borcu 2013 yılında kapatılmıştır. IMF ile 19 yakın izleme anlaşması yapan Türkiye, Uruguay ve Filipinler'le beraber en çok anlaşma imzalayan üç ülkeden biri olmuştur.

Tablo 1. Türkiye-IMF Anlaşmalarının Tarihi Gelişimi

Anlaşma No	Yıl	Süre (ay)	Tahsis (Milyon USD)	Kullanım (Milyon USD)
1	1961	12	57	24
2	1962	9	47	23
3	1963	11	33	33
4	1964	11	33	29
5	1965	12	33	-
6	1966	12	33	33
7	1967	11	41	41
8	1968	9	41	41
9	1969	12	41	15
10	1970	12	136	136
11	1978	24	453	136
12	1979	12	378	347
13	1980	36	1.888	1.888
14	1983	12	340	85
15	1984	12	340	255
16	1994	14	923	696
17	1999	36	22.707	17.726
18	2002	36	19.360	17.990
19	2005	36	10.060	10.060
Toplam			56.942	49.557

Kaynak: Eğilmez, 2019.

Yabancı sermayenin fazla tercih edilmeyen yöntemi, portföy yatırımlardır. Söz konusu yatırımlarda yabancı fonlar, getiriler yüksek olduğu sürece tahvil ve hisse senetlerine yatırım yapmakta, istedikleri geliri elde ettiklerinde ya da ülkede belirsizlik ve kriz ortamı gördüklerinden hızlı bir şekilde çıkmaktadırlar. Portföy yatırımlarının giriş ve çıkışları döviz kurunda oynaklığı artırarak finansal istikrarı bozmaktadır. Türkiye'de portföy yatırımlarının gelişimi, Grafik 10'da ele alınmaktadır. Faizin yüksek olduğu ve ulusal paranın değerlenme eğiliminde olduğu 2000'li yılların başında portföy yatırımlarında önemli bir sıçrama olmuştur. 2008 küresel finans krizinden sonraki dönemde, küresel likiditenin bollaşması ile portföy yatırımlarının girişinde rekor düzeylere ulaşılmış ancak bu dönemde portföy yatırımlarının oynaklığının çok yüksek olduğu görülmüştür. 2018 kur şokundan sonra portföy yatırımlarının çıkışları, girişlerden daha fazla olmaya başlamıştır.

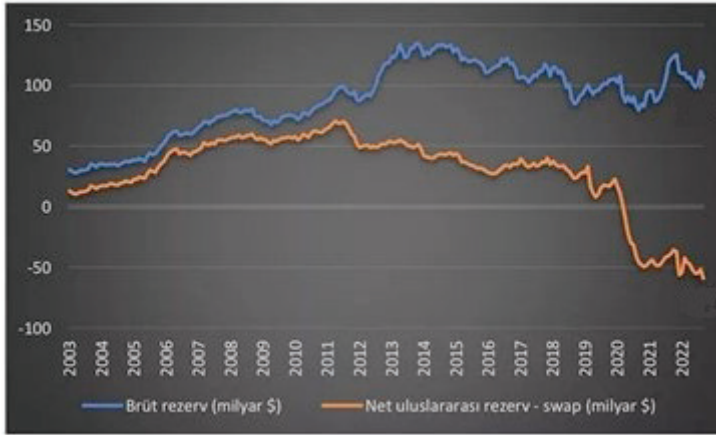
Grafik 10. Portföy Yatırımları (Milyar, ABD Doları)

Kaynak: Dünya Bankası

2001 krizinden sonra ekonominin IMF destekli program ile hızla toparlanması, döviz kurundaki istikrar ve kısa vadeli getirilerin yüksek olması sonucu sermaye akımlarında artış olmuş, dış borçlanma hızla artmış, özelleştirme uygulamaları hızlandırılmıştır. IMF'den de 28 milyar dolar kredi sağlanmıştır. Bu durum, cari açığın finansmanı için gerekli olan tutardan daha fazla dövizin ülkeye girmesine yol açmıştır. Ulusal paradaki aşırı değerlenme eğiliminin önüne geçmek için Merkez Bankası, piyasadan döviz olarak rezervlerini arttırmaya başlamıştır. 1990'lı yıllarda ortalama 13 milyar dolar seviyesinde olan toplam rezervler, 2000'li yılların başında 20 milyar dolar seviyesine ulaşmış, 2012'de ise 100 milyar dolar eşliğini aşmıştır (Grafik 11). Rezervlerdeki bu artışa rağmen ulusal para, uzun süre değerli seyretmiştir. IMF ile yapılan anlaşmaların parasal hedefler içermesinin, rezervlerin daha fazla arttırılmasını engellediği ileri sürülebilir. Ayrıca, enflasyonun hızla düşürülmesinde de değerli ulusal paradan faydalandığı ve bu durumun rezervlerde ilave artışı engellediği değerlendirilmektedir. 2011 yılına kadar brüt rezervler ile net rezervler arasındaki makas dar iken, bu tarihten sonra Merkez Bankası'nın TL cinsinden zorunlu karşılıkları, döviz ve altın cinsinden tutmaya imkân sağlayan ROM mekanizması ile brüt rezervler, 130 milyar dolar seviyelerine kadar çıkarken, net rezervler uzun süre yatay seyretmiştir. 2014 sonrası dönemde küresel likiditenin azalması, sermaye çıkışları ve döviz kurundaki oynaklık, rezervlerde azalış eğilimine yol açmıştır. Ağustos 2018 kur şokundan sonra ve 2020 başındaki pandemi döneminde döviz kuruna istikrar kazandırmak ve faizleri düşük tutmak için rezervler yoğun olarak kullanılmıştır. Bu durum swap hariç net rezervlerin 2020 yılı başında ilk kez negatife dönmesine, daha sonra -60 milyar dolar seviyesine kadar gerilemesine yol açmıştır. 2022 yılı sonunda altın dahil brüt rezervler tekrar 120 milyar dolar seviyelerini aşarken, swap hariç net rezervler -50 milyar dolar seviyesinde seyretmektedir. Brüt ve net rezervler arasındaki farkın bu kadar çok açılmasında, diğer ülke merkez bankalarından swap kanalı ile alınan emanet dövizler etkili olmuştur. Sonuç olarak, Merkez Bankası'nın kasasında rezerv varlığı olmasına rağmen, borçlarının varlıklarından çok olduğu görülmektedir. Bankaların,

Merkez Bankası'nda tuttuğu döviz ve altın cinsinden zorunlu karşılıklar ve diğer ülkeler ile yapılan swap anlaşmaları sonucu yüksek miktarda döviz yükümlülüğü bulunmaktadır. İhracatçılara kullanılan reeskont kredileri karşılığında elde edilen dövizler ve 2022 yılında getirilen, ihracatçılara elde ettikleri dövizin %40'ını zorunlu olarak Merkez Bankası'na satması uygulaması ile hem net hem de brüt rezerv varlıkları arttırılmaya çalışılmaktadır. Rezerv yeterliliği ölçütleri açısından değerlendirildiğinde, brüt rezervler 4 aylık ithalatı karşılayabilecek seviyede iken, kısa vadeli dış borcu karşılamak için yeterli değildir. Bu durum ekonominin kırılganlığını arttırmaktadır.

Grafik 11. Merkez Bankası Rezervleri (Milyar Dolar)

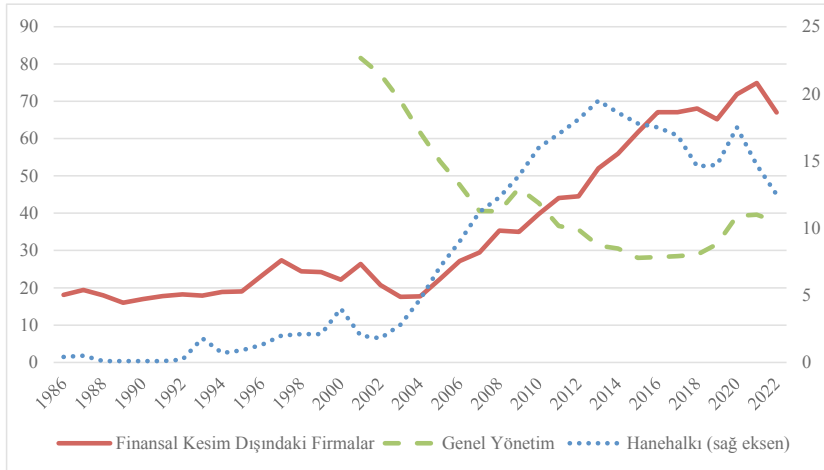

Kaynak: Bloomberg

Ekonomik aktörlerin diğer bir önemli finansman kaynağı, finansal kuruluşlardan sağlanan kredilerdir. Kredilerin, özel sektör, hane halkı ve hükümet arasında dağılımının sonuçları farklı olabilmektedir. Özel sektörlere sağlanan kredilerin, büyüme ve gelir eşitsizliğinin azaltılmasında güçlü bir etkiye sahip olduğu kabul edilmektedir. Ancak, literatürdeki çalışmalar, merkezi hükümete ve hane halkına verilen kredilerin büyüme üzerindeki rolünün önemsiz veya belirsiz olduğunu ileri sürmektedir (Beck vd., 2012). Ayrıca, bireysel kredilerdeki artış, satın alma gücünü ve ithal edilen malları artırarak cari açığı kötüleştirmektedir. Hane halkına verilen krediler, tüketimi finanse ederken, özel sektöre verilen krediler, büyümeyi finanse etmekte, küçük ve orta ölçekli firmaların likidite ihtiyacını karşılamaktadır. Özel sektöre sağlanan krediler, kısa dönemde ara malı ve sermaye malı ithalatını artırarak cari dengeyi bozabilirken, uzun vadede ihracatı destekleyerek cari dengeye olumlu katkı verebilmektedir (Büyükkarabacak ve Valev, 2010; Işık, Kılınç ve Yılmaz, 2017). Büyümedeki önemli fonksiyonuna rağmen kontrolsüz kredi genişlemesi; aşırı borçlanma, iç talepte hızlı artış, reel döviz kurunun değerlenmesi, rekabet gücünün azalması ve cari işlemler açığının artmasına yol açarak finansal istikrarı bozabilmektedir. Öte yandan, kredi/GSYİH oranı, finansal derinleşmenin bir göstergesi olarak da kabul edilebilmektedir. Söz konusu oranın belli bir seviyeye kadar artması ve sonrasında trende yakın hareket etmesi, finansal gelişme olarak adlandırılabilir. Ancak bunun ötesindeki hızlı kredi büyümesi, aşırı borçlanma, finansal istikrarsızlık ve gelecekteki krizler için bir sinyal olabilir.

Türkiye’de kredilerin seyri incelendiğinde, 1990’ların başına kadar bireysel kredilerin ihmal edilebilecek kadar düşük seviyelerde ve bu tarihten sonra hane halkına ve özel sektöre sağlanan kredilerde artış eğilimi olduğu görülmektedir (Grafik 12). 2001 krizi şokunun atlatılması, ekonominin istikrara kavuşması ve yoğun sermaye girişleri sonucu, 2004 sonrası dönemde, bireysel ve özel sektör kredilerinde adeta patlama olmuştur. Bireysel kredilerdeki hızlı artış, hane halkının ev ve araba sahibi olmasını sağlayarak refahı artırırken, özel tasarrufları düşürmüştür, tüketimi azdırarak cari dengeyi bozmuş ve ekonominin kırılganlığını artırmıştır. Bu gelişmeler üzerine, bireysel kredilerdeki büyüme, 2013 yılı itibarıyla makro ihtiyati tedbirle sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Tüketici kredileri ve bireysel kredi kartlarında vade ve taksit kısıtlamaları, bireysel kredi kartlarında gelir düzeyi dikkate alınarak borç sınırlaması, konut ve taşıt kredilerinde kredi/değer oranının sıkılaştırılması, uygulamaya konulmuştur. (Eroğlu ve Kılıç, 2018). Bu önlemlerle 2013 yılından sonra hane halkı kredilerinin GSYİH’ye oranı düşüş eğilimine girmiştir. Özel sektöre verilen kredilerdeki artış eğilimi ise, 2018 kur şokuna kadar devam etmiş, daha sonra duraksamıştır. 2020 yılında pandemi koşullarının gevşetilmesiyle beraber kontrolsüz bir kredi büyümesine gidilmesi, kısa bir sıçramaya yol açsa da bu tarihten sonra özel sektör ve hane halkı kredileri, tekrar gerilemeye devam etmiştir. Türkiye’de son 20 yılda kredilerdeki hızlı büyüme, bir birimlik kredinin GSYH’ye katkısının hızla azaldığına ve kredi kullanımında verimsizlik olabileceğine işaret etmektedir. Verimsizliğin kaynağını anlamak için, özel sektöre verilen kredilerin sektörel dağılımına bakıldığında, 2000’li yılların başından itibaren ticarete konu sanayi gibi sektörlerin kredi içindeki payı gerilerken, ticarete konu olmayan, verimliliği düşük hizmetler ve inşaat gibi sektörlerin payının arttığı görülmektedir. Son olarak, 2000’li yılların başında toplam kredilerin büyük kısmına sahip olan genel yönetimin, bu tarihten itibaren kredi kullanımını hızla azalttığı görülmektedir. Genel yönetimin kullandığı kredilerde 2018 kur şoku sonrasında, özel sektördeki düşüşün aksine artış eğilimi olduğu dikkat çekmektedir.

Grafik 12. Toplam Kredi/ GSYİH (%) Gelişimi

Kaynak: TCMB, BIS

2.3. Enflasyon, Kur, Faiz ve Bütçe Dengesi

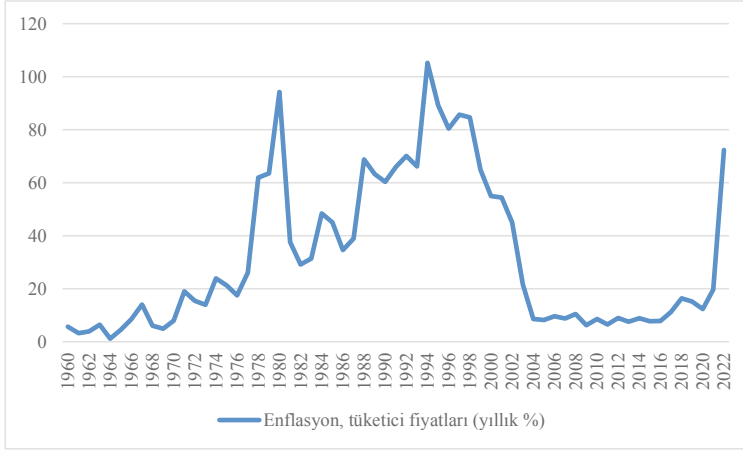
Enflasyon, bir asırlık ekonominin en büyük sorunlarından biri olmuştur. Sorunun büyüklüğüne istinaden, bu bölümde önce enflasyona sebep olan faktörler ve dünyadaki gelişmeler ele alınacak, daha sonra Türkiye'deki enflasyonun gelişimi değerlendirilecektir. Enflasyon, fiyatlar genel seviyesinin sürekli olarak artışı olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir deyişle para biriminin mal ve hizmetler karşısında alım gücünün azalmasıdır. Enflasyon; faiz, döviz kuru, ücretler, kiralalar, görece fiyatlar gibi birçok fiyatlamaların ve piyasanın işleyişinin bozulmasına yol açmaktadır. Kontrol edilemediğinde ekonomik krize kadar gitmektedir (Kurdaş, 2003: 333). Enflasyon, temelde arz/talep koşullarındaki dengesizlikten ve beklentilerin bozulmasından kaynaklanmaktadır. Üretimde kullanılan girdilerin maliyetindeki artış, mevsim şartlarındaki değişimler ile tarımsal üretimin düşmesi, kur şokları ile ithal malların fiyatlarının artması, tedarik zincirinin bozulması gibi faktörler, arz yönlü enflasyona yol açmaktadır. Hızlı kredi genişlemesi ve yurtiçi politikalarla oluşturulan talep şokları da talep kanalıyla fiyatlar genel seviyesinin artmasına yol açmaktadır. Ayrıca, uygulanan politikalar, ekonominin içinde olduğu koşullar ve geçmiş enflasyon oranı, enflasyona ilişkin beklentileri bozabilmekte, bu durum enflasyonda katılığa yol açabilmektedir. Literatürde yüksek enflasyonun, çoğunlukla parasal bir olgu olduğu kabul edilmektedir. Para arzının, mal ve hizmet üretiminin üzerinde büyümesi ve gevşek kredi politikaları; talep, arz ve beklentiler kanalıyla enflasyona yol açmaktadır.

XIX. yüzyılın başlarından I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar uygulanan altın para sisteminin ortadan kalkması ve merkez bankalarının para politikasını itibari para sistemi içinde yürütmeye başlaması sonucu, piyasa ekonomilerinde enflasyon, ciddi anlamda ilk kez kendini göstermeye başlamıştır. XX. yüzyılın ilk yarısı, çatışmalar ve krizlerle geçtikten sonra, II. Dünya Savaşı'nı takiben, dünya ekonomisine istikrar getirmek için Bretton Woods sistemi uygulamaya konulmuştur. Bu sistem ile ülkeler, ulusal paralarını ABD dolarına endekslerken, ABD de kendi parasını altına endeksleyerek dolar getiren ülkelere altın karşılığını vereceğini vaat etmiştir. Bretton Woods sistemi, dünyada 20-25 yıl süreyle başarıyla uygulanmış, büyüme oranları artarken enflasyon, dünyada sorun olmaktan çıkmıştır (Kurdaş, 2003: 331). 1971'de ABD'nin, doları altına endekslemekten vazgeçtiğini ilan etmesiyle sistem sona ermiştir. Para sistemini düzenleyen uluslararası bir sistem olmayınca ülkeler, serbestçe kâğıt para basmaya başlamışlar, enflasyonlar ve devalüasyonlar çok sık yaşanmaya başlamıştır (Aysan, 2018). Bretton Woods sisteminin çökmesi, Vietnam Savaşı, bütçe açıkları, kontrolsüz parasal genişleme, petrol krizi ve tarımsal ürünlerin arzındaki düşüş ile 1970'lerin ikinci yarısında enflasyon, küresel bir sorun haline gelmiştir. Gelişmiş ülkeler, sorunun temelinde kontrolsüz parasal büyüme olduğunu düşünerek, merkez bankalarını güçlendirmiş, parasal büyümeyi kontrol etmeyi ve fiyat istikrarını sağlamayı hedeflemişlerdir. 1980'lerin ilk yıllarından sonra enflasyon, birçok gelişmiş ülkede düşüş eğilimine girerek sorun olmaktan çıkmaya başlamıştır. 1990'lı yılların başında, gelişmiş ülkelerin önemli bir kısmı, örtülü veya açık enflasyon hedeflemesine geçerek fiyat istikrarını sağlamayı başarmıştır (Tatlıyer, 2016: 2). Diğer taraftan, gelişmekte olan ülkelerin çoğu hâlâ yüksek enflasyon ile mücadele etmektedir.

Türkiye’de enflasyonun seyri incelendiğinde, 1970’li yılların başından itibaren, dünyadaki eğilime de paralel olarak, ülkenin yüksek enflasyon ile tanışmaya başladığı söylenebilir (Grafik 13). Petrol krizi ve 1974’te Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında Türkiye’ye uygulanan ambargolar, sancılı bir dönem ortaya çıkarmıştır. Devlet, büyüme hızının düşmemesi ve ekonomik kriz yaşanmaması için kamu yatırımlarını ciddi oranda arttırmıştır. Ayrıca, sermaye malları yurtiçinde üretilemediğinden büyük ölçüde ithalat yoluyla karşılanmıştır. 1977’ye kadar yüksek büyüme, bütçe açıkları, Merkez Bankası’ndan kullanılan avanslar, rezervlerin tüketilmesi ve dış borçlanmanın artırılması ile sağlanabilmiştir. Bu gelişmeler sonucu enflasyon, artış eğiliminde olmuştur. 1977’den sonra ise dış borçlanmanın tıkanması ve petrol krizinin geciken etkileri, döviz kıtlığına ve enflasyondaki yükselişin hızlanmasına yol açmıştır (Tatlıyer, 2016: 14). Bu dönemde, ithal ikameci sanayileşme ile önce yurt içi için üretimin artırılması, sonra ihracatın artırılarak kalkınmanın sağlanması planlanmışken Türkiye, ihracat aşamasına geçmeden döviz kıtlığı ve yüksek enflasyon sorunu yaşamıştır. 1980 sonrası, dünyadaki değişime ayak uydurarak, Türkiye de neoliberal politikaları benimsemiş, yurtiçi tüketimi kısırarak, döviz ihtiyacını karşılamak için üretimi ihracata yönlendirmeyi amaçlamıştır. 1980 İstikrar Programı ile bütçe açıklarının Merkez Bankası kaynaklarından finanse edilmesi, önemli ölüde kısıtlanmıştır (Takım, 2011: 159). Bu gelişmeler 1980’li yılların başında enflasyonda bir miktar gerilemeye yol açmıştır. Ancak Türkiye, sanayileşmesini olgunlaştırılmadan ve finans piyasalarını hazırlamadan, önce mal ve hizmetlerin dış ticaretini serbestleştirmiş sonra da finansal serbestliğe izin vermiştir. Bu durum, bütçe açığı, cari açık ve dış borcun artmasına yol açarak 1980’lerin sonunda ve 1990’lı yıllarda krizlere yol açmıştır (Bağcı ve Tekin 2020). Bütçe açıklarının finansmanı için, özellikle 1990’lı yıllarda yeniden Merkez Bankası kaynaklarına başvurulması, para arzını artırarak enflasyonu kontrolden çıkarmıştır. İzlenen popülist politikalarla artan yurtiçi talep ve döviz kurundaki yükselişler, enflasyonun temel belirleyicileri olmuştur. Enflasyonu kontrol etmek için Hazine, 1997 yılından itibaren Merkez Bankası’ndan nakit avans kullanımını bırakmıştır. Devamında Türkiye’de enflasyonda en büyük düşüş eğilimi başlamıştır. 2001 krizi sonrası Merkez Bankası’nın bağımsız bir yapıya kavuşması, Hazine’nin Merkez Bankası’ndan doğrudan borçlanmasının yolunun tamamen kapatılması, daha sonra 2002-2005 yılları arasında örtük enflasyon hedeflemesi, 2006 yılından itibaren ise, açık enflasyon hedeflemesi ile enflasyon tek haneye düşürülmüştür (Tatlıyer, 2016). Türkiye’de 1970-2005 döneminde yıllık ortalama enflasyon %50 civarında olurken, 1990-1999 döneminin ortalaması %77 olmuştur. Türkiye’de 2004-2016 arasında enflasyon, tek haneli rakamlarda seyretmiş ve fiyat istikrarının sağlanması yolunda çok büyük bir adım atılmıştır. 2000’li yılların başında enflasyonda daha önce hiç görülmemiş ölçüde bir düşüş yaşanmıştır. Bu gelişmede, enflasyon hedefleme uygulaması ve yoğun sermaye girişleri sonucu, değerlendirilen döviz kurunun ithalatı ucuzlatması etkili olmuştur. Küresel likiditenin azalmaya başlaması ve yurtiçi genişleyici politikalar üzerine yükselen döviz kuru, 2017 yılından itibaren enflasyonda tekrar çift hanelerin görülmesine yol açmıştır. 2018 kur şoku döviz kanalıyla, 2020 pandemi koşulları arz zincirinin bozulmasıyla, enflasyonda yukarı yönlü hareketi arttırmıştır. 2021 son çeyreğinden itibaren Türkiye’nin yeni bir politika izleyeceğini ilan etmesi ve %20 seviyelerindeki enflasyona rağmen Merkez Bankası’nın politika faizini hızlı bir şekilde tek haneye indirmesi, döviz kurunu kontrolden çıkartmıştır. Beklentilerin

bozulması ve döviz kurunun fırlaması ile ithalata bağımlılığı yüksek olan ekonomide, enflasyon 1 yıl içinde Cumhuriyet tarihinde görülmemiş bir hızla yükselmiştir. 100 yıllık Cumhuriyet tarihinde, enflasyonun en büyük belirleyicisinin parasal değişkenler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ampirik çalışmalar da enflasyon beklentileri ve döviz kuru hareketlerinin Türkiye’de enflasyonun temel faktörü olduğunu ve bu değişkenlerin etkileşiminin, enflasyonu daha da ivmelendirdiğinin ortaya koymaktadır (Koç vd., 2021). Ayrıca, enflasyon beklentilerinin başarılı bir şekilde çıpılanmadığı, beklentilerin geçmiş enflasyona ve döviz kuruna olan duyarlılığının yüksek olduğu görülmektedir (Togay ve Bulut, 2021).

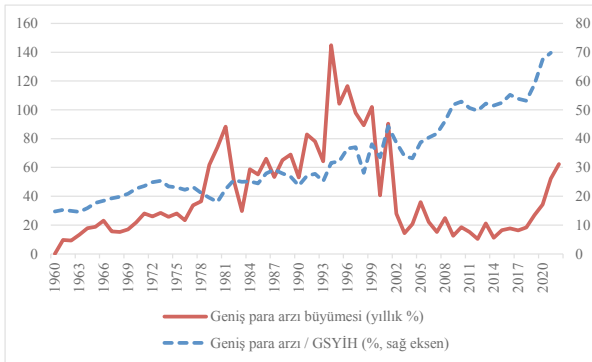
Grafik 13. Enflasyonun Gelişimi (%)

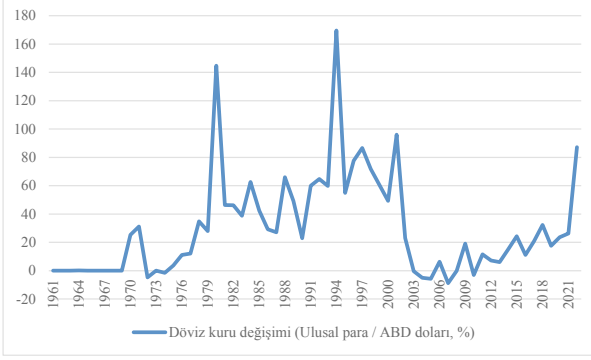

Kaynak: Dünya Bankası, TCMB

Türkiye’deki enflasyonun büyük ölçüde parasal bir olgu olduğunu, para arzının ve döviz kurunun yıllık değişimini gösteren Grafik 14 ortaya koymaktadır. Grafik 13’te yer alan 1960 sonrası enflasyondaki yıllık değişim ile Grafik 14’te yer alan geniş para arzının yıllık büyümesinin ve döviz kurunun yıllık değişiminin çok benzer eğilimlere sahip olduğu dikkat çekmektedir. Ulusal para arzındaki hızlı artış hem talebi tetikleyerek hem de ulusal paranın değer kaybetmesine yol açarak enflasyonu arttırmaktadır.

Grafik 14. Para Arzı ve Döviz Kurunun Gelişimi

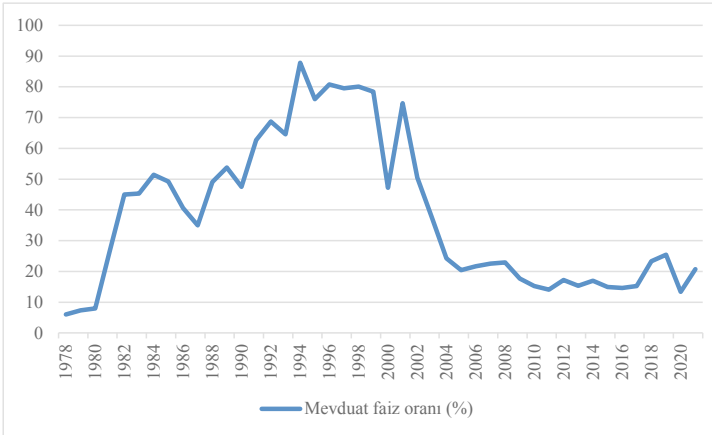

Kaynak: Dünya Bankası, TCMB

Kısa vadeli piyasa faizlerinin bir göstergesi olarak mevduat faizinin gelişimine Grafik 15'te yer verilmektedir. Enflasyonun yüksek seyrettiği dönemlerde faizler yükseliş eğiliminde olurken, 1980'lerden 2000'li yılların başına kadar faizlerin genelde artış eğilimi içinde olduğu ve yüksek seviyelerde seyrettiği görülmektedir. 2000 yılı başlarından itibaren küresel likiditenin bollaşması ve Türkiye'deki istikrarlı ortam ile yoğun sermaye girişleri yaşanmış, enflasyondaki düşüğe paralel olarak faizler de hızla düşmüştür. 2017 yılından itibaren, küresel likidite koşullarının tersine dönmesi ve enflasyonun çift hanelere çıkması sonucu, faizler bir miktar yükseliş göstermiştir. 2020 pandemi ortamında, dünyadaki eğilime paralel olarak, piyasayı desteklemek için faizler düşürülmüştür. Devamında, dünyadaki enflasyonist ortam, birçok ülkeyi kısa vadeli faizleri arttırmaya zorlarken, 2021 yılı son çeyreğinde, Türkiye'deki %20 seviyelerindeki enflasyona rağmen Merkez Bankası, politika değişikliğine giderek politika faizini, hızla tek haneye indirmiştir. Politika faizlerindeki hızlı düşüş, piyasa faizlerine yansımamış hem mevduat hem de kredi faizlerinde ibre yukarı yönlü olmuştur.

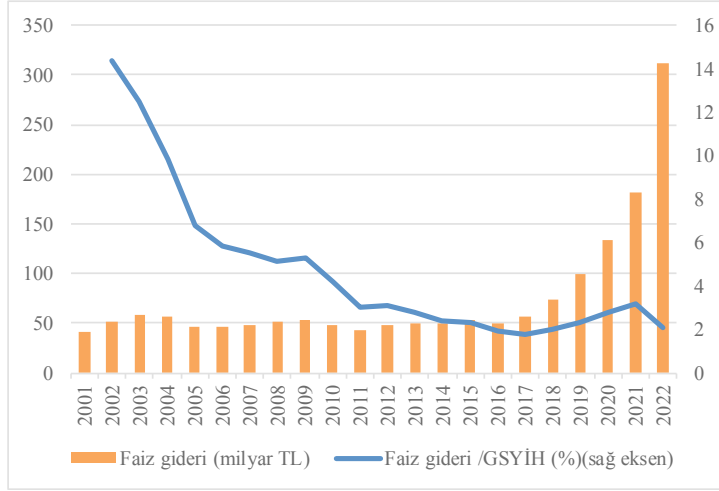
Grafik 15. Mevduat Faizinin Gelişimi (%)

Kaynak: Dünya Bankası

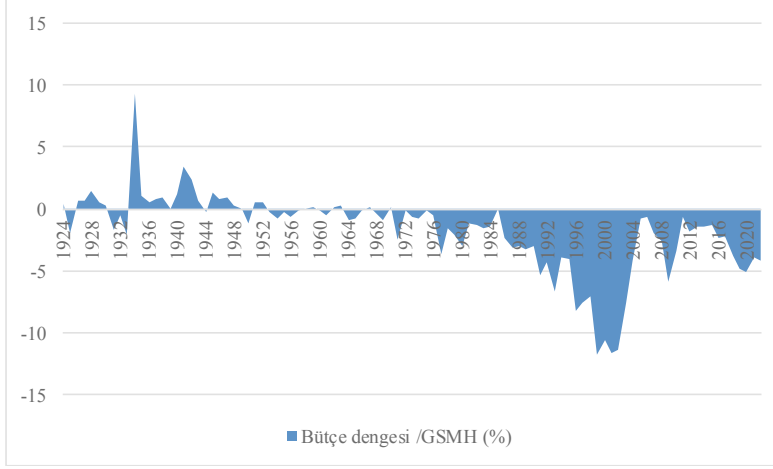
Türkiye'nin bütçede yapmış olduğu faiz giderlerinin yıllık tutarı, 2000-2017 arası düşük seviyelerde kalırken, faiz giderinin GSYİH'ye oranı da hızla gerilemiştir (Grafik 16). Bu gelişme, bütçeden yatırımlar ve diğer harcamalar için daha fazla kaynak ayrılmasına ve bütçe açıklarının azalmasına katkıda bulunmuştur. Ancak enflasyonun yeniden artış eğiliminde olduğu 2017 sonrası dönemde her iki değişken de artmaya başlamıştır. Türkiye'nin düşük politika faizini tercih ettiği 2021 sonrası dönemde, bütçeden yapılan faiz giderleri hızla artmıştır.

Grafik 16. Faiz Giderlerinin Gelişimi

Kaynak: Hazine

Bütçe açıkları ve onun finansman şekli, enflasyonist ortamın oluşmasında önemli bir role sahiptir. Bir asırlık bütçe açığının gelişimi incelendiğinde, kuruluş döneminden 1970'li yılların ikinci yarısına kadar, kriz dönemleri hariç, denk bütçe politikasının gözetildiği görülmektedir (Grafik 17). Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bütçe fazlaları da dikkat çekicidir. Diğer taraftan, 1970'li yılların ikinci yarısındaki, 1980'lerin ikinci yarısındaki ve özellikle 1990'lu yılların büyük kısmındaki yüksek bütçe açıklarının, talep şoklarını arttırdığı ve Merkez Bankası kaynaklarından finanse edildiği zaman enflasyonun kontrolden çıkmasına yol açtığı değerlendirilmektedir. 2001 kriz sonrası yapısal dönüşüm ile 2004 yılından itibaren bütçe açıkları düşük seviyelere gerilerken, 2008 küresel kriz şartları ve özellikle 2017 sonrası ekonomiyi canlandırmak için yapılan genişleyici harcamalar, bütçe disiplini tekrar bozmaya başlamıştır.

Grafik 17. Bütçe Açığının Gelişimi (%)

Kaynak: Dünya Bankası, Hazine. Not: 2000 sonrası veriler GSYİH'ye oranı göstermektedir.

3. Türkiye Neden Gelişmiş Ülkeler Ligine Yükselmedi?

Türkiye'nin 100 yıllık ekonomi karnesi incelendiğinde, kişi başına gelirden dolayı refakta bir artış olduğu gerçektir. Ancak bir asırlık dönemde ülkenin sanayileşmesini tamamlayamadığı ve gelişmiş ülkeler sınıfına yükselmediği görülmektedir. Dünyadaki örnekler bakıldığında, Almanya, Japonya gibi savaş sonrasında ekonomileri yok olmuş ülkeler ve başlangıçta Türkiye'den daha geri durumda olan Güney Kore ile Çekya gibi ülkelerin bugün gelişmiş ülkeler arasında olması dikkat çekicidir. Bu bölümde, Türkiye'nin neden büyüme ve kalkınmada istenilen seviyeye ulaşamadığı tartışılacaktır.

Bir asırlık ekonomi politikaları incelendiğinde, büyümede ilk ateşlemenin kolay yapıldığı ancak büyümenin sürdürülemediği ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmede yurtiçi ve yurtdışı faktörler etkili olur. Fakat, en önemli neden olarak ekonomiye kısa vadeli bakış açısı ve popülist politikalar gösterilebilir. Günün kurtarmaya yönelik adımlar, yurtiçi genişleyici politikalar ve kontrolsüz kredi genişlemeleri, kısa süreli talep şoklarına ve büyümede ivmelenmelere yol açsa da devamında ülke ekonomisi önemli sorunlar yaşamıştır. Bu çerçevede, sürdürülebilir bir büyüme ve kalkınma için, ekonomi politikasının mümkün olduğu kadar siyaset üstünde tutulması, bağımsız kurumların güçlendirilerek uzun vadeli bir bakışın ortaya konması gerekmektedir. Sanayi ve ticaret odaları, çalışanların temsilcileri ve akademisyenler gibi aktörlerin geniş katılımıyla, ülkenin kendine özgü yapısını dikkate alan, uzun vadeli kalkınma programları belirlenmeli, siyasetten ve popülist yaklaşımlardan bağımsız olarak disiplinli bir şekilde hayata geçirilmelidir. IMF programı gibi standart reçetelerin, ekonomide çıpa olarak kullanılması yerine, ulusal dinamikleri dikkate alan, toplumun her kesimi ve piyasa tarafından benimsenecek, tutarlı, rasyonel ve beklentileri yönetilecek bir program kalkınma için daha faydalı olacaktır.

Ülkenin ekonomide ihtiyaç duyduğu diğer bir adım, yapısal reformlardır. 1980 sonrası serbestleşme döneminde yapısal reformların sık sık dillendirilmesine rağmen bu konuda önemli hamleler yapılamamıştır. Özellikle 1989'da yurtiçi finansal piyasalar yeterince gelişmeden ve gerekli düzenlemeler yapılmadan sermaye akımlarının ölçsüz bir şekilde serbestleştirilmesi, hâlâ finansal piyasalarda önemli çalkantılara yol açmakta, dış borcu kontrolsüz olarak yükseltmekte ve büyüme oynaklığını arttırmaktadır. 2002 ekonomik krizi, ilk defa ülkeyi önemli yapısal reformlara zorlamış, kriz sonrası bankacılık sisteminin yeniden yapılandırılması, Merkez Bankası'nın bağımsızlığı ve fiyat istikrarı ile görevlendirilmesi, BDDK'nın kurulması, sonraki yıllarda ortaya çıkan çalkantıların finansal sistem üzerindeki etkisini zayıflatmıştır. Ancak yapısal reformların devamı gelmemiştir. Vergi sisteminin yeniden ele alınmasına, dolaylı vergilerin azaltılarak vergi tabanının genişletilmesine acilen ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca, kayıt dışı ekonomi payının azaltılmasına ve işgücü piyasasının daha esnek bir yapıya kavuşturulmasına ihtiyaç vardır. Tasarruf oranlarının artırılarak verimli yatırımlarda kullanılması diğer bir gerekliliktir. Diğer taraftan, Türkiye'de yastık altında tutulan milyarlarca dolar altın bulunmaktadır. Bu birikimlerin finansal sisteme dahil edilebilmesi için 2011 sonrası bazı adımlar atılsa da yeterli olmamıştır. Söz konusu birikimlerin ekonomiye katkı sağlayabilmesi için alternatif yatırım araçlarının geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Tasarruflar ve yatırımların artırılması durumunda, dış finansmana olan ihtiyaç da azalacaktır.

İbn Haldun, adalet ve liyakatin kalkınma için gerekli en önemli faktörler olduğunu söylemektedir (Çamur, 2020). Sürdürülebilir bir büyüme ve kalkınma için kurumsal kalitenin ve liyakatli insan kaynağının itici bir güç olarak kullanılması gerekmektedir. Bu çerçevede, başta düzenleyici ve denetleyici kurumlar ve yargı olmak üzere kurumsal yapıların güçlendirilmesi gerekmektedir. Güçlü kurumlar, dış şoklara direnci artırıp büyüme oynaklığını azaltmaktadır (Rodrik, 2009). Beşerî sermaye kalitesinin artırılması için, eğitim sisteminde de reformlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Popülist politikaların da katkılarıyla, Cumhuriyet tarihinde en önemli ekonomik sorun olarak enflasyon, cari açık ve döviz kıtlığı kendini göstermektedir. Bu çerçevede enflasyonun her seviyesine karşı çıkılmalı, büyümede kısa vadeli kazanımlar için fiyat istikrarından vazgeçilmemelidir. Türkiye'de enflasyonun çoğunlukla parasal faktörler sonucu kontrolden çıktığı görülmektedir. Ayrıca, enflasyon ve döviz kuru arasındaki çift yönlü güçlü bir etkileşim bulunmaktadır. Bu çerçevede, Merkez Bankası'nın bağımsızlığı korunmalı, para politikası araçları güçlendirilmelidir. Gerekmesi durumunda enflasyon hedeflemesi rejiminde revizyonlar yapılarak, büyüme ve enflasyonun birlikte hedeflenmesi ya da reel kur hedeflemesi gibi seçenekler değerlendirilmelidir. Cari açık, temel olarak ülkenin ürettiğinden fazlasını tüketmesinden ortaya çıkmaktadır. Özellikle 1980 sonrası dönemde tüketimin ve büyümenin ithalata bağımlılığı hızla artmıştır. Sanayinin olgunlaştırılması, ara malı ve yatırım mallarının ülke içinde üretilmesi için, devlet ve özel sektör iş birliği ile adımlar atılmalıdır. Savunma sanayiinde elde edilen başarılarından ilham alınarak, sanayide stratejik alt sektörler belirlenmeli ve uzun yıllar kararlılıkla desteklenmelidir. Ayrıca, lüks tüketim mallarının ithalatı kısıtlanmalıdır. Yurtiçi tasarruflar artırılarak, verimli yatırımlara kanalize edilmelidir. Tarım da sanayii gibi stratejik bir sektör olarak görülmeli, ithalata bağımlılık azaltılarak, tarımın ihracat

potansiyelinden faydalanılmalıdır. Türkiye'nin kullandığı enerjinin, yüzde 75'ini ithal ettiği göz önüne alındığında, ithalata bağımlılıkta enerji de önemli bir paya sahiptir. Yurtiçinde, yenilenebilir enerji, nükleer enerji gibi alternatif enerji kaynaklarını geliştirmeye yönelik adımların güçlendirilmesi faydalı olacaktır. Ülkenin ithalata bağımlılığının azalması, cari dengeyi iyileştirerek döviz talebini azaltacak, arz şoklarının ve döviz kuru kanalının enflasyon üzerindeki olumsuz etkilerini sınırlandıracaktır. Bunların yanı sıra, bilişim, yazılım gibi dışsalığı fazla ve ihracat potansiyeli yüksek sektörlerin desteklenmesi de uzun dönem büyümeyi attıracaktır. Ayrıca, cari dengenin iyileştirilmesi için önemli döviz geliri sağlayan turizm sektöründeki teşviklerin artırılması ve sağlık turizmüne daha çok odaklanması yerinde olacaktır.

Ekonominin yüksek cari açık ve yurtiçi talep ağırlıklı büyümesi, likidite sağlamayı en önemli meselelerinden biri haline getirmiştir. 1989 öncesi büyüme ve talep genişlemesi, cari açığı arttırarak dış finansman ihtiyacı doğururken, bu tarihten sonra özellikle 2000'li yılların başından itibaren yoğun sermaye girişi, kredi genişlemesini, büyümeyi ve talebi attırarak cari dengeyi bozmaktadır (Boratav, 2007). Bu çerçevede, dış finansmana ve yurtiçi kredilere, yani borçlanmaya yoğun bir biçimde bağlı olan büyüme modelinin değiştirilmesi gerekmektedir. Yurtiçi kredi büyümesinin kurala bağlanılarak, kontrolsüz kredi büyümesinin önüne geçilmesi düşünülebilir. Ayrıca, kredi kullandırmada seçici davranılması, krediyi en verimli kullanacak sektörler öncelik verilmesi yerinde olacaktır. Bu sayede özel sektör borç sarmalından kurtarılabilir. Türkiye'de kredi kullandırmada, 2018 kur şoku sonrasında bir süre seçici davranılmış ama gününbirlik kaygılarla bu konuda ısrarcı olunamamıştır.

Ekonominin sağlıklı bir yapıya kavuşması için, bir süre sancılı dönemlerden geçilmesi kaçınılmazdır. Politika yapıcılar, bu bölümde ela alınan sorunların farkında olmakla birlikte, bazen kısa vadeli bakışla çözüm üretememekte bazen de yanlış reçetelerle sorunları daha da derinleştirmektedirler. Faiz konusundaki politikalar, buna örnek gösterilebilir. Son dönemde, sıcak paraya bağımlılığı azaltmak, üretimi arttırıp cari fazla vermek için politika faizlerinin düşürülmesi, istenilen sonucu vermemiştir. Yüksek miktarda dış borcu olan, ithalata bağımlılığı yüksek, sermaye akımlarının serbest olduğu bir piyasa ekonomisinde, rezerv seviyesi düşük ve enflasyon yüksek bir seviyede iken faizleri piyasa mekanizması dışında indirmek, döviz kurunu fırlatarak büyük sorunlara yol açmıştır. Faizlerin düşürülmesi, şirketlerin finansman maliyetlerini azaltarak büyümeye katkı sağlayabilir. Ancak faizlerin etkilediği, döviz kuru, enflasyon, tasarruflar, ithalat, sermaye akımları, beklentiler gibi birçok değişken bulunmaktadır. Bir değişkene müdahale etmek, yeni müdahaleler doğurmakta, bu durum piyasa mekanizmasını işlemez hale getirmektedir. Bu doğrultuda, Kurdaş (2003) özellikle yüksek enflasyon ortamında piyasa işleyişine müdahale etmenin, ekonomiye ağır faturalar çıkaracağını belirtmektedir. Faiz, haksız kazanç olması ve gelir dağılımındaki eşitsizliği arttırması bakımından ilk çağlardan itibaren birçok filozof tarafından eleştirilmiş ve hak dinler tarafından da yasaklanmıştır. Ancak dünyanın büyük bir kısmında uygulanmakta olan serbest piyasa ekonomisinde bazı durumlarda faiz önemli bir fonksiyona sahip olabilmektedir. Sermaye birikimini tamamlamış ve temel makro değişkenlerde istikrarı sağlamış birçok gelişmiş ülkede faizler, genelde çok düşük seviyelerde olduğu için, faiz çoğunlukla tartışma konusu

olmaktan çıkmıştır. Türkiye’de ise sürekli sıcak bir tartışma konusudur. Faizleri piyasa mekanizması dışında indirme çabalarının ülkeye maliyeti çok yüksek olmuştur. Geçmiş uygulamalarda, zamanında yapılmayan küçük faiz artışlarının ileri de daha büyük artışları zorunlu kıldığı görülürken, bazen de ekonomiye kısa süreli şok vermek için yapılan faiz artışlarının, zamanından önce, hızlı bir şekilde indirilmesinin önceki artışları boşa çıkardığı ve sorunları daha çok derinleştirdiği görülmektedir. Ayrıca, Türkiye’de faizlerin düşük olduğu dönemler, etkili kullanılamamıştır. Özellikle küresel likiditenin ve sermaye akımlarının bol olduğu dönemlerde, yatırımlar daha çok verimli sektörlerle yönlendirilip, yapısal reformlar hayata geçirilebilseydi faizlerin yükselmesine daha az ihtiyaç duyulabilirdi. Ancak bu devirlerde ülke, sermaye zengini bir ülke gibi davranarak ekonomide gerekli dönüşümü yapamamıştır. Özetle faiz konusunda, dünyada yaygın olan sistemin alternatifi bulunup geliştirilemediği sürece, oyunun kurallarını değiştirmek mümkün görünmemektedir. Türkiye’de faizsiz finans alanında son zamanlarda gelişmeler olmasına rağmen, İslam ülkeleri arasındaki yaklaşım farklılıkları ve bu ülkelerin, alternatif bir sistem için gerekli çaba içinde olmaması ilerlemeyi yavaşlatmaktadır.

Karşılaştırmalı üstünlüklere, uzmanlaşmaya ve odaklanıp küresel sistemin bir parçası olmak ya da daha önce diğer ülkelerce üretilmiş ürünleri üretmeye başlamak, hızlı kalkınma için yeterli olmamaktadır. Girişimcilik, keşifler, yenilikler desteklenirse, katma değeri daha yüksek üretim yapılıp ürün çeşitliliği arttırılabilecektir (Rodrik, 2009). Diğer taraftan sürdürülebilir ve yüksek bir büyüme oranı için Türkiye’de verimliliğin büyümeye katkısının artırılması gerekmektedir. Verimliliğin katkısı, bazı dönemlerde yükselse de genellikle azdır. Büyümede emek ve sermaye belirleyici olurken, 2000’lerin ikinci yarısından sonra, emeğin katkısındaki artış dikkat çekicidir (WB, 2019). Bu çerçevede, ARGE harcamalarının yükseltilmesi ve verimli ticarete konu sektörlerin üretimdeki payının artırılması faydalı olacaktır.

Türkiye’nin 100 yıllık tarihinde enerjisinin önemli bir kısmını; kısır tartışmalara harcadığı, kutuplaşmalar sonucu ekonomik ve sosyal ortamın olumsuz etkilendiği görülmektedir. Örneğin, yakın zamana kadar ülkenin gündemini uzun süre meşgul eden başörtüsü meselesinin, bugün neredeyse tüm siyasi partilerce bir özgürlük kabul edilip desteklenmesi, ülkenin anlamsız tartışmalarla uzun yıllarını kaybetmesine ve kalkınma, gelir dağılımının iyileştirilmesi gibi gerçek gündeminden sapmasına yol açmıştır.

Ekonominin yeterince kalkınamamasında, yurtiçi faktörlerin yanı sıra küresel faktörlerin de etkili olduğu yadsınamaz. Küresel ekonominin kuralları, gelişmekte olan ülkelerin; gelişmiş ülkelerle arasındaki farkı kapatmasını zorlaştırmaktadır. Bretton Woods sisteminin, 1970’lerin başında çöküşüne kadar, ABD para birimini altına endekslemişti. Diğer ülkeler de kendi ulusal paralarını dolara endekslemişler ve bu sayede küresel para sistemine bir disiplin gelmişti. Ancak bu sistemin çökmesinden sonra, kendi paraları rezerv para gibi kabul gören, başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkeler, hızlı parasal büyüme ile açıklarını finanse edebilirken, gelişmiş ülkeler bu yöntemle başvurduklarında yüksek enflasyon ile karşı karşıya kalmışlardır. Uluslararası birçok işlem dolar/Euro cinsinden yapıldığı için gelişmekte olan ülkelerin döviz talebi ve rezerv biriktirme eğilimi zorunlu olarak artmaktadır. Ayrıca, gelişmekte olan ülkeler, kendi para birimi

cinsinden uluslararası piyasalarda borçlanma zorluğu yaşadıkları için, çoğunlukla dolar/ Euro cinsinden borçlanabilmektedirler. Bunların yanı sıra, IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kuruluşlarda, gelişmiş ülkeler belirleyici olmaktadır. Dünya Ticaret Örgütü, üye ülkeleri dış ticarete tam bir serbestleşmeye doğru götürmeye çalışmaktadır. Ancak, bir tarafta sanayileşme sürecini tamamlamış, yeterli sermaye birikimine ulaşmış, güçlü finansal piyasalara sahip gelişmiş ülkeler; diğer tarafta bu alanlarda henüz olgunlaşmamış, gelişmekte olan ülkeler bulunmaktadır. Dünya Ticaret Örgütü'nün dış ticarete ayrımcılığı engelleme ilkesi, gümrük birliği ve serbest ticaret anlaşmaları ile aşılabilmekte ve bu uygulamalar, çoğunlukta gelişmiş ülkelere şekillendirilmektedir. Bu şartlar altında dış ticaret serbestleşmesinin, gelişmekte olan ülkeler aleyhine olacağı aşikardır. Rodrik (2009), dış ticaret ve sermaye akımlarının, serbestliğin büyümeyi hızlandırdığı tezinin tartışmalı olduğunu; serbestleşmenin, büyümenin ön koşulu değil, sonucu olduğunu ileri sürmektedir. Ülkelerin, zenginleştikçe dış ticarete engelleri kaldırdıkları görülmektedir. Dünya Ticaret Örgütü, mevcut yapısıyla, hızlı bir şekilde dış ticarete engellerin kaldırılmasına ve bütünleşmeye odaklanırken, ülkelerin kalkınmasını ikinci plana atmaktadır. Ülkelerin kendi dinamikleri dikkate alınmamakta ve ulusal politikalar için alan bırakılmamaktadır. Ayrıca, dünyada sermayenin serbest dolaşımı desteklenirken, işgücünün serbest dolaşımına izin verilmemektedir. Bu durum, tek yönlü küreselleşmeye yol açmakta, sermaye sahiplerinin faydasına olurken, emeğin bol olduğu gelişmekte olan ülkeler aleyhine olmaktadır. Bunların yanında, dış finansman sıkıntısı çeken ülkelere IMF, ulusal dinamikleri dikkate almadan standart bir reçete dayatmaktadır. Türkiye'de, 2000-2001 yıllarında yaşanan krizlerde, uygulanmakta olan IMF programının da katkısı olduğu düşünülmektedir. Küresel sistemin, adil olmayan kurallarına rağmen, gelişmiş ülke sınıfına yükselebilen ülkeler vardır ancak birçok gelişmekte olan ülke, gelişmiş ülkelerle arasındaki uçurumu kapatamamaktadır. Türkiye'nin, sermaye akımlarının tamamen serbest olduğu, dış ticaret politikalarının çoğunlukla liberal olduğu şartlarda, sanayileşmesini tamamlayabilmesi ve rekabet gücü kazanabilmesi pek mümkün görünmemektedir.

Coğrafyanın ve sahip olunan doğal kaynakların da ülkelerin kalkınmasında rolü bulunmaktadır. Türkiye, stratejik bir konumda olmasına rağmen, bulunduğu coğrafyada savaşlar, çatışmalar, iç karışıklıklar eksik olmamaktadır. Bu şartlar altında, ülkenin komşularıyla ekonomik ilişkilerini üst seviyelere çıkarması ve bütünleşmesi kolay görünmemektedir.

Sonuç

100 yıllık Cumhuriyet döneminde, ekonomi politikalarının, çoğunlukla dünyadaki genel eğilime paralel olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Türkiye, 1929 Küresel Depresyon ile II. Dünya Savaşı arasında içe kapalı ve devletçi bir sanayileşme modeli uygularken, II. Dünya Savaşı sonrasında, liberal iktisat politikalarını tekrar hayata geçirerek küresel sisteme entegre olmaya çalışmıştır. 1961-1979 arasında, içe kapanarak korumacı politikaları uygulayan ülke, bu sefer uzun vadeli planlar ışığında, özel sektör-kamu iş birliği ile ithal ikameci sanayileşme modelini uygulanmıştır. 1980 sonrasında, sanayileşme süreci tamamlanmadan, ilk denemeleri 1946-53 döneminde yapıldığı gibi,

hızlı bir şekilde önce dış ticaret politikaları serbestleştirilmiş, daha sonra bir adım daha ileri gidilerek sermayenin serbest dolaşımına izin verilmiştir. Finansal piyasalar yeterince gelişmeden ve gerekli düzenlemeler yapılmadan atılan bu adımlar, Türkiye’de krizlerin yaşanma sıklığını ve büyüme oynaklığını arttırmıştır. Ayrıca bu dönemden sonra, cari açık ve ekonominin dış finansmana bağımlılığı kronik hale gelmeye başlamıştır. Popülist politikaların yükselmesiyle de parasal disiplin bozulurken, bütçe açığı ve enflasyon artmıştır.

Türkiye’nin, yurtiçi ve yurtdışı kaynaklı yaşamış olduğu krizler ve günü kurtarmaya yönelik müdahaleler ile uzun dönemli kalkınma perspektifini kaybettiği görülmektedir. Genişleyici politikalar ile oluşturulan talep şokları ve kredi patlamaları ile kısa vadeli kazanımlar elde edilirken, ekonominin sorunları birikerek derinleşmiştir. Enflasyon, 1970’lerin ikinci yarısında itibaren ülke için çok büyük sorun olmuştur. Bu gelişmede, çoğunlukla parasal ve talep yanlı faktörler ve bunların sonucunda döviz kurunda ortaya çıkan hızlı artışlar etkili olurken, bazı dönemlerde de arz şokları belirleyici olmuştur. Ticarete konu olmayan sektörlerin desteklenmesine yönelik politikalar, talep kanalıyla ve cari dengenin bozulup döviz kurunu yükseltmesi yoluyla enflasyonun yükselmesine yol açmıştır. Birçok dönemde uygulanan iktisat politikaları, ekonomide sorunların birikmesine yol açarken, politika yapıcılar sorunun farkında olsalar bile, kısa vadeli bakış açısını ve popülizmi tercih ederek yapısal reformlara girişmemişlerdir. İktidarların, ideolojilerden bağımsız olarak, ekonomide çoğunlukla aynı hataların tekrarlandığı ve standart reçetelere başvurduğu görülmektedir. Türkiye, dış finansman ihtiyacı sebebiyle birçok kez IMF ile anlaşma yapmak zorunda kalırken, ekonomide çıpa olabilecek ulusal bir program, ithal ikameci dönem hariç, hazırlanamamıştır.

Sürdürülebilir bir büyüme ve kalkınma için, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarındaki bütçe disiplinine ve öz kaynaklarla büyüme motivasyonuna, 1950-60 döneminin tarıma verdiği öneme, planlı karma ekonomi döneminin, sanayi ve üretim odaklı uzun vadeli bakış açısına ve girişimciyi desteklemek için 1980 sonrasının liberal yaklaşımına ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer taraftan, sanayisi olgunlaşmamış ve ithalata bağımlılığı yüksek olan bir ülke için, sermaye akımlarının tam serbestliği ve dış ticaret politikalarındaki liberal yaklaşım, doğru bir tercih olarak görünmemektedir.

Kaynakça

- Abdon, A., Felipe, J., & Utsav, K. (2012). Tracking the Middle-income Trap: What is it, Who is in it, and Why? Levy Economics Institute Working Paper, 715.
- Acemoğlu, D., & Üçer, M. (2015). The Ups and Downs of Turkish Growth, 2002-2015. NBER, WP:21608.
- Ahrend, R., Rosa, D., & Tompson, W. (2006). Russian Manufacturing and the Threat of Dutch Disease: A Comparison of Competitiveness Developments in Russian and Ukrainian Industry. OECD Economics Department Working Papers, 540.
- Akyıldız, H., & Eroğlu, D. (2004). Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 43-62.
- Akyüz, Y., & Boratav, K. (2002). Türkiye’de finansal krizin oluşumu. *İktisat İşletme ve Finans*, 17(197), 14-46.
- Aysan, A. M. (2018). Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Enflasyon. *Accounting and Financial History Research Journal*, 14, 92-123
- Bağcı, E., & Tekin, Ü. E. (2020). Türkiye İktisat Politikalarının Tarihsel Gelişimi ve Günümüze Yansımaları, *R&S-Research Studies Anatolia Journal*, 3, 175-188.

- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu – BDDK (2023). Aylık Bülten: <https://www.bddk.org.tr/>, 10.01.2023.
- BDDK. (2010). *Krizden İstikrara Türkiye Tecrübesi*. BDDK Çalışma Tebliği. Üçüncü Baskı, Ankara.
- Beck, T., Büyükkarabacak, B., Rioja, K.F., & Valev, T.N. (2012). Who gets the credit? And does it matter? Household vs. firm lending across countries, *The BE Journal of Macroeconomics*, 12(1).
- Boratav, K. (2007). *Türkiye İktisat Tarihi*. İmge Kitabevi. 11. Baskı. Ankara.
- Braun, M., & Larrain, B. (2005). Finance and the Business Cycle: International, Inter-Industry Evidence. *Journal of Finance*, 15 (3): 1097-128.
- Büyükkarabacak, B., Valev, N.T. (2010). The Role of Household and Business Credit In Banking Crisis. *Journal of Banking & Finance*, 34, (6), 1247-1256.
- Cinel, E. (2018). Türkiye Ekonomisinin Kırılgan Yapısı. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (23), 57-66. DOI: 10.20875/makusobed.397302.
- Çamur, Ö. (2020). Kamu Yönetiminde Liyakatin Önemi: Adalet Temelinde Bir Değerlendirme. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(2), 459-474.
- Çörtük, O. (2006). *Türkiye-IMF İlişkileri ve İlişkilerin Hesap Bazında İşleyişi*, TCMB Uzmanlık Yeterlik Tezi, Ankara.
- Dell’Ariccia, G., Ebrahimi, E., Igan, D., & Puy, D. (2020). Discerning Good from Bad Credit Booms: The Role of Construction. IMF Staff Discussion Note, SDN/20/02: <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2020/02/10/Discerning-Good-from-Bad-Credit-Booms-The-Role-of-Construction-48616>, 20.01.2023.
- Devlet Planlama Teşkilatı – DPT. (1963). Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963–1967: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Kalkinma_Plani_Birinci_Bes_Yillik_1963-1967.pdf, 15.02.2023.
- Devlet Planlama Teşkilatı – DPT. (1968). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968–1972: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/ikinci_Bes_Kalkinma_Plani-1968-1972.pdf, 15.02.2023.
- Devlet Planlama Teşkilatı – DPT. (1973). Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973 – 1977: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Yeni-Strateji-ve-Kalkinma-Plani_Ucuncu-Bes-Yil_1973-1977.pdf, 15.02.2023.
- Devlet Planlama Teşkilatı – DPT. (1979). Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979 – 1983: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Dorduncu-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani_1979_1983.pdf, 15.02.2023.
- Eğilmez, M. (2018). *Değişim Sürecinde Türkiye: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme*. Remzi Kitabevi. İstanbul.
- Eğilmez, M. (2019). IMF ve Türkiye. <https://www.mahfigilmez.com/2019/09/imf-ve-turkiye.html>.12.01.2023.
- Erdinç, Z. (2007). Uluslararası Para Fonu -Türkiye İlişkilerinin Gelişimi ve 19. Stand-By Anlaşması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 1-19.
- Eroğlu, E., & Kılıç, Y. (2018). Hanehalkı Borçluluk Seviyesine Karşılaştırmalı Bir Bakış. Merkezin Güncesi: <https://tcmbblog.org/wps/wcm/connect/blog/tr/main%20menu/analizler/hanehalki-borcluluk-seviyesine-karsilastirmali-bir-bakis>, 10.01.2023.
- Eroğlu, N. (2007). Atatürk Dönemi İktisat Politikaları. *Marmara Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 23(2), 63-73.
- Genç, M. (2020). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. Ötügen Yayınları. İstanbul.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2023). İstatistikler: <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>, 10.01.2023.
- Işık, N., Kılınc, E.C., & Yılmaz, S.S. (2017). The Relationship between Current Account Balance and Types of Credits: An Application on Selected OECD Countries. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2): 105-126.

- Karaçor, Z., & Atabey, A. (2014). Türkiye Ekonomisinde Uygulanan İstikrar Politikalarının Tarihsel Süreç İçerisinde Analizi ve Bu Süreç İçerisinde Karar Birimlerinin Rolü. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 4 (1), 117-148.
- Kaya, Y. (2011). *Bankacılık ve Finans Politikaları. 2000 Sonrası Türkiye İktisadının Değişimi* (151-207). İstanbul Ticaret Odası, İstanbul.
- Kepenek, Y., & Yentürk, N. (2011). *Türkiye Ekonomisi*. Remzi Kitabevi. 24. Basım, İstanbul.
- Kesbiç, C. Y., Çınar, S., & Durmaz, S. (2014). Son 20 Yıldaki Kriz Maratonu ve Türk Bankacılık Sektörünün Rekabet Analizi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 597, 31-44.
- Koç, Ü., Ögünç, F., & Özmen, M.U. (2021). Türkiye'de Enflasyon Sürecinde Beklentilerin Rolü: Dinamikler Son Dönemde Değişti mi? TCMB WP, No:21/02.
- Krugman, P., Obstfeld, M., & Melitz, M. (2018). *Uluslararası İktisat: Teori ve Politika*. Palme Yayıncılık.
- Kurdaş, K. (2003). *Bitmeyen Gaflet ve Türkiye Ekonomisinin Çöküşü*. ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, Ankara.
- Pamuk, Ş. (2013). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Seçme Eserler I*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 4. Baskı. İstanbul.
- Pamuk, Ş. (2016). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. Türkiye İş Bankası Yayınları. 6. Baskı. İstanbul.
- Parasız, İ. (2004). *Türkiye Ekonomisi*. Ezgi Kitabevi. Bursa.
- Rodrik, D. (1990). *Premature Liberalization, Incomplete Stabilization: The Özal Decade in Turkey*. NBER Working Paper, No: 3300.
- Rodrik, D. (2009). *Tek Ekonomi Çok Reçete*. Efil Yayınevi.
- Sachs, J., & Larrain, F. (1993). *Macroeconomics in Global Economy*. Prentice Hall.
- Salep, M. (2017). Türk İktisat Tarihi Açısından Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967). *Turkish Studies*, 12, 209-230.
- Takım, A. (2011). Türkiye'de 1960-1980 Yılları Arasında Uygulanan Kalkınma Planlarında Maliye Politikaları. *Maliye Dergisi*, 160, 154-176.
- Tatlıyer, M. (2016). Enflasyon Neden Yükselir, Nasıl Düşer? Türkiye Örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 30, 1-20.
- Togay, S., & Bulut, U. (2021). Anchoring of Inflation Expectations: The Case of Turkey. *Journal for Economic Forecasting, Institute for Economic Forecasting*, 0(3), 5-19.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası - TCMB. (2023). EVDS: <https://evds2.tcmb.gov.tr/>, 5.01.2023.
- Türkiye İstatistik Kurumu - TÜİK. (2023). İstatistikler: <https://www.tuik.gov.tr/>, 13.01.2023.
- WB Data. (2023). Countries Türkiye: <https://data.worldbank.org/country/turkiye?view=chart>, 10.01.2023.
- WB. (2019). Firm Productivity and Economic Growth in Turkey, Turkey Productivity Report. Country Economic Memorandum: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/31931>, 23.01.2023.
- Yeldan, E., Taşçı, K., Voyvoda, E., & Özsan, M.E. (2012). *Orta Gelir Tuzağından Çıkış: Hangi Türkiye*. İstanbul, Türkonfed.

Modern Donanmalar Çağının Başlangıcında İki Önemli Kavram: Jeostrateji ve Lojistik

*Two Important Concepts at the Beginning of the Modern Naval Age:
Geostrategy and Logistics*

Funda Songur*¹

Öz

Jeostrateji ve lojistik kavramları, 19. yüzyılda çağdaş stratejistlerin de etkisiyle devletlerin askerî güçleri için hayati olarak değerlendirilmiştir. Deniz kuvvetlerinin özellikle stratejik noktalara konuşlanıp lojistik faaliyetlerini hangi yöntemlerle yürütmüş olduğu ise, uluslararası askerî denizcilik tarihinde dikkate değer bir husustur. Bu minvalde denizaşırı bölgelerde aktif olarak söz sahibi olmak isteyen devletlerin ileri üs kurma, buradaki yerel halk ve yönetim ile ilişki kurma ya da ulusal gemilerini sevk etme gibi lojistik stratejileri olmuştur. Bahsi geçen yöntemlerle gerçekleştirdikleri tedarik, uzak sularda güçlü kalma gayesiyle yapılmaktaydı. Bu çalışmada, modern donanmalar tarafından Osmanlı Devleti sınırlarında gerçekleştirilen lojistik faaliyetlerin nasıl yerine getirildiği sorusu cevaplanmaya çalışılmış ve ortaya çıkarılan sonuçlar Birinci Dünya Savaşı öncesinde deniz lojistiğinin jeostrateji çerçevesinde açıklanabilmesini sağlamıştır. Zira coğrafi olarak stratejik noktalarda konumlanan deniz kuvvetlerinin bu sularda mevcudiyetini korumaya yetkin olması gerekiyordu. Bu çalışmayla Osmanlı Devleti'ne ait suların jeostratejik önemi modern donanmalar çağının erken dönemlerinde bir kez daha kanıtlanmış, sularında bulunan yabancı donanma unsurlarının sayısı arttıkça Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi ve ekonomik baskıların ağırlaştığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Lojistik, jeostrateji, denizcilik, deniz üssü, Osmanlı bahriyesi, donanma, ikmal, yabancı donanmalar

Abstract

In the 19th century, the concepts of geostrategy and logistics were considered vital for the military forces of the states and especially naval forces paid great attention to the terms with the specific influence of contemporary strategists. Thus, the efforts to establish forward naval bases, the necessity of establishing relations with the local people and the rulers where the navy was located, or the supply methods with the support of the national auxiliary ships were conceived with the aim of keeping the states strong in distant waters. In particular, the methods and how the naval forces carried out their logistics activities in distant strategic waters are significant issues in the field of international naval history. In this study, the question of how the logistics efforts were carried out by the early modern navies in the waters of the Ottoman Empire before the First World War was tried to be answered. The results of this study presented a new method for explaining naval logistics with the concept of geostrategy. The geostrategic importance of the Ottoman waters

* Dr. Öğr. Üyesi, Piri Reis Üniversitesi, Denizcilik Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Lojistik Programı, fsongur@pirireis.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4887-6506.

1 Bu çalışma, "Osmanlı Bahriyesinde Lojistik İmkân ve Kabiliyetler ve Üslerin Durumu (1867-1914)" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

during the early modern naval age was proven once again, and that as the number of foreign navy vessels in these waters increased, as did the political and economic pressures on the Ottoman Empire.

Keywords: *Logistics, geostrategy, naval power, seafaring, naval bases, Ottoman navy, supply, foreign navies*

Extended Summary

The starting point of the modern navy era is the period that steam engines integrated with ships and the time logistics appeared as vital for navies. This study aims to reveal logistics issue of the modern navy era within the constraint of Ottoman waters through archival documents and secondary sources. Since the modern navy studies in logistics are very few and incomplete, this study concentrates to fill the need for such research. The concept of modernization in maritime is related to machinery, technology, and supplies. Logistics activity areas include supplies for instance coal, water, food, sailing equipment, ammunition along with support personnel and workforce, maintenance and repair, health services and supplies, transfer and transportation, infrastructure, and construction. Therefore, studies dealing with logistics completely expose both historical and economic aspects from diverse perspectives at national and international level.

It is known that modernised navies sailed out of the state waters for several reasons. Except for ships' own carrying capacity, an ongoing purchase or owning bases had to be sustained to operate smoothly in distance waters. The success of powerful states in logistics methods created a living space for their own navies while supporting the political power of those states in the international field. The great powers were significantly separated from other countries and began to strengthen their power in overseas waters with logistical skills. Among those states, the United Kingdom was at the forefront with a systematic supply network. The strongest position would end in the last quarter of the 19th century with the determination of rival states to intervene in the maritime ability race to have strong naval forces, a strong base structure and logistics network. The states that demanded to be strong in the seas tried to conquer or gain bases especially in the waters where they existed. Otherwise, neither the management nor the navigational capability of the navy elements, which modernized but at the same time became fragile and depended on logistics, could be consistent.

Regardless of the methods by which bases were obtained, maintenance of strategic bases and the development of the logistics facilities and capabilities have been one of the most important elements in the maritime history. In the mid of the 19th century and in the first quarter of the 20th century, when colonialism and hegemony instruments were highly effective in international relations, distant lands with their seas were the geostrategic target and were intertwined with the policies of the states. The reference to the concept of logistics by the most influential strategists of the period introduced a dynamic organization in naval logistics as a strategic step as of the 19th century. As a result of the use of navy elements as a geopolitical power, the race of states to show the flag in the world's seas has increased.

Although the Ottoman Empire, which was very valuable in terms of its geopolitical position, tried to follow the maritime technology and try to embrace modernization, those efforts could not raise the state to the status of great modern maritime states. As a result of its economic situation and the maritime policies of the period, the Ottoman navy mostly tried to perform the task of guarding its own coasts. However, if practices of modernised navies were intersected with aspirations of the Ottoman Empire, the Ottoman administration faced each state in the Mediterranean, the Red Sea, and the Persian Gulf.

This study focuses on logistics activities of great maritime states within Ottoman geography. Logistics activities of the UK, Austria, Germany, France, Spain, Italy, Greece, Dutch, Russian, and Japanese navies were exemplified based on archival documents. Especially after the ships were completely converted to the steam system, it was understood that even the most powerful navies could not survive without coal, repair services, and the logistics materials. For this reason, it was crucial for strong navies to enrich their logistics methods and techniques by deploying the strategic points, and with the awareness of this issue, they tried to control geostrategic regions.

The Ottoman seas had ships belonging to many different states. Further comprehensive studies on the logistics activities of ships sailing in these waters can be carried out by scanning of those states' archives. It is thought that similar studies can enrich the comparative analysis of the logistics capabilities of both the Ottoman and foreign navies in the context of interstate relations by revealing the mobility of the fleets in Ottoman waters. For this reason, naval logistics studies to be carried out based on states will contribute to the maritime and economic history together with the impact of international relations.

Giriş

Modern donanmalar çağının esası, gemilerle bütünleşmiş olan buharlı makineler olmuştur. Böylece inşa edilen gemilerin başarısı ve hareket kabiliyeti, kömüre, kömür depolarına ve bu kömürün ihtiyaç duyulan yere ulaştırılma becerisine bağlı kalmıştır (Gray, 2017: 94). Kömür depolarına duyulan ihtiyacın artması nedeniyle, bir taraftan bu depolar sayıca arttırılırken diğer taraftan her birinin kapasitesine ilişkin yöntemler geliştirilmiştir. Kömürün geminin bulunduğu yere iletilmesi ve varsa o bölgede kurulu depolarda stoklanması ise çok yönlü bir organizasyonu, mali yeterliliği ve yetkin personel mevcudiyetini gerektirmiştir. Her ne kadar denizcilikte modernizasyon kavramı makina teknolojisi ile ilgili olsa da ikmal malzemeleri yalnızca kömürle sınırlı değildir. Kömür; su ve yiyecek, giyecek, yedek parça, teçhizat, yelken, yağ, silah aksamı ve mühimmattan oluşan ikmal malzemelerinden yalnızca biridir. Lojistik faaliyet alanları ise ikmal malzemeleriyle birlikte, destek personel ve işgücü, bakım-onarım faaliyetleri, sağlık hizmetleri ve sağlık malzemeleri, intikal ve ulaştırma ile altyapı ve inşaat alanlarını içerir (Songur, 2022: 242). Söz konusu her malzeme ve hizmetin ihtiyaç duyulan yere zamanında ve uygun koşullarda iletilmesi modern donanmalar çağında daha fazla önem kazanmaya başlamıştı. Göreve gönderilen gemilerde yeterli seviyede levazım bulunmalıydı; fakat gemilerde depolama olanakları sınırsız değildi. Bu nedenle gemilerde sistem olarak belirli bir süreyi kapsayacak karadan bağımsız seyir kabiliyeti yaratılmaya çalışılıyordu. Örneğin ambar hacimleri düşünülerek inşa edilen İngiliz gemileri ihtiyaç duyduğu gıda ve suyu gemide taşıyacak depo sistemine sahipti ve gemi dengesi için tüketilen ikmal malzemelerinin yerine ne konulacağı dahi planlanmıştı (Lavery, 2010: 162).

Gemilerin kendi taşıma kapasitesi haricinde uğrak limanlarında hariçten tedarik etme yöntemiyle alımlar yapılabilmekteydi. Mahalli satın almalar dışında ayrıca yabancı ülkelerde konuşlandırılan üslerden ve depolardan faydalanılır, malzemeler buradan gemilere ulaştırılır veya civarda bulunan diğer millî gemilerden veya müttefik devletlere ait gemilerden tedarik ile ikmal sağlanırdı (Hattendorf, 2007: 670). Bu yöntemlere ek olarak ihtisaslaşmış özel nakliye gemileri kullanılır veya denizaşırı tedarikçilerle anlaşmalar yapılırdı. İhtisaslaşmış nakliye gemileri sayesinde gemiler arasındaki aktarma

işi operasyonel olarak kolaylaşmış ve denizde ikmal yöntemleri ortaya çıkmıştı (Gray, 2014: 212, 221). Bu yöntemlerde yeterli ilerleme sağlanana kadar rıhtım içi taşımacılık için mavna tipi gemiler önemini korumaya devam etti. Kapsamlı lojistik başarı ve deniz aşırı topraklarda tedarik gücü, bir bakıma gelişmiş devlet olmakla ilgiliydi. Zira güçlü devletlerin lojistik yöntemlerdeki başarısı kendi donanmalarına yaşam alanı yaratırken o devletlerin uluslararası arenada da siyasi güçlerini desteklemekteydi.

Modernleşen deniz kuvvetlerinin içerisinde Birleşik Krallık kuvvetlerinin ayrı bir yeri vardı. Yüzyıllardır koruduğu başarısı yakın bir zamanda sarsılacak olsa da 19. yüzyılın son çeyreğinin başlarında hala dünyanın en güçlü deniz kuvvetlerinden birisiydi. Birleşik Krallık Deniz Kuvvetleri'nin ardından Fransa, uzak mesafeden Rusya, Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ve İtalya sayısal olarak belirli bir deniz gücüne sahip devletler sıralamasında başı çekiyorlardı (Dal, 2016: 246). Birleşik Krallık'ın Süveyş ve Mısır'daki varlığı ile Rusların sıcak denizlere inmesini engelleyebilecek deniz gücü ve dinamik telgraf iletişimi sayesinde sahip olduğu başarı, Akdeniz'deki ticari ve askerî gücünün en önemli nedenleriydi (Lambert, 2019: 244). 1914 yılına gelindiğinde ise yalnızca Akdeniz filoları içerisindeki sıralamada, 288.061 ton ile Fransa, 129.711 ton ile Avusturya Macaristan İmparatorluğu, 116.881 ton ile İtalya ve 79.620 ton kapasite ile Birleşik Krallık ilk dört ülke içerisinde kalma özelliğine sahipti (Hendrickson, 2014: 116). Türk Donanması ise Yunanistan, İspanya ve Portekiz gibi Avrupa devletleri, Baltık ülkeleri, bazı Güney Amerika ülkeleri ve Çin ile aynı kategoride yer almaktaydı (Chesneau ve Kolesnik, 1979: 360-410).

Büyük devletler bahsi geçen kategorideki ülkelerden önemli ölçüde ayrılmış ve deniz aşırı sulardaki gücünü lojistik beceriyle kuvvetlendirmeye başlamıştı. Bu devletlerin içerisinde sistemli bir ikmal ağı bulunan devletlerin başında Birleşik Krallık gelmekteydi. Maden işletmeleri kömürü çıkarıyor, ticari acenteler farklı coğrafyalarda konumlandırılan kömür depolarına dağıtmak üzere anlaşmalar yapıyor ve düzensiz hat taşıyıcıları ise nakliyesini gerçekleştiriyordu. Özel girişimciler tarafından yürütülen bu sistem, Birleşik Krallık'ın deniz kuvvetleri için 18. yüzyıldan itibaren uygulanagelmekteydi ve Britanya Amirallığı tüm süreçlerde sadece bir gözlemci statüsündeydi (Gray, 2017: 95). Tedarik sisteminde tecrübe sahibi olan Birleşik Krallık'ın (Hampden, 2010: 288) ayrıca dünyanın en kaliteli kömürünü içeren maden yataklarına ve en işlek limanlarına sahip olduğu unutulmamalıdır. Galler bölgesinden çıkarılan kömür, 1870 ile 1914 yılları arasında dünyanın en iyi kömürü olarak biliniyordu. Bu nedenle Cardiff, Newport ve Swansea limanları kömür ticaretinin en yoğun olduğu limanlardı (Gray, 2014: 156, 169). Dünya genelinde kullanım alanı bulan bu kömürün sistemli bir ağ üzerinden nakliyesiyle birlikte satış ağının kurulması zorunluluk arz ediyor ve tecrübe de bu suretle kazanılıyordu. Birçok ulusun gemileri için önemli olan bu kömür, Osmanlı Devleti tarafından da ithal ediliyordu (Songur, 2022: 285). Birleşik Krallık Deniz Kuvvetlerine ait yüzer unsurlar, kendi topraklarında çıkarılan kömürün yanı sıra seyir istikametlerinde bulunan kömürleri de kalite anlamında test etmekte ve uygun olanları kendi gemilerinde kullanmaktaydı (Gray, 2014: 159). Böylece yerel kaynaklardan ihtiyaçları ölçüsünde ve her lojistik faaliyet alanı kapsamında yararlanmaya devam ettiğini ifade etmek mümkündür.

Modernleşen denizciliğin lideri olan Birleşik Krallık, büyük devletler içinde en güçlü denizci devlet olarak dünyanın her bölgesinde bulunan yüzer unsurları ve tesisleri ile lojistik alanındaki gücünü göstermişti. Bunu korumak üzere aldığı politik kararlar ve çıkardığı kanunlar sayesinde kendisini uzunca süre en yakın rakibinden farklılaştırmaya devam ederken (Simkins, Jukes, Hickey, 2003: 22), kurduğu dünya deniz imparatorluğunun lojistik altyapısını yaşatmak üzere onu koruyacak tedbirler almayı ihmal etmedi. Deniz kuvvetleri için planladığı bütçeler ve yaptığı harcamalar anlamında dönemin diğer güçlü devletleri ile kıyaslandığında oldukça büyük bir farkla öndeydi (*Naval Expenditure*, 1901: 2-4). Birleşik Krallık'ın bu güçlü durumu, 19. yüzyılın son çeyreğinde rakip devletlerin yarışa müdahil olma azmiyle kırılmaya başladı (French, 2008: 167). 1887 yılı, Almanya, Japonya ve ABD'nin dünyanın yeni deniz güçleri arasında sayılmaya başlamasına şahit olmuştu (Mahan, 1911: 111). Artık devletler için güçlü deniz kuvvetleri, güçlü bir üs yapısı ve lojistik ağa sahip olma ihtiyacını beraberinde getirdiği için yarış bu alana da aksetmişti.

Önce İtalya'nın, ardından Almanya'nın siyasi birliğini sağlamasıyla birlikte rekabet arttıkça denizlerde güçlü olmayı arzulayan devletler, özellikle varlık göstermeye çalıştığı sularda üs elde etmeye çalıştı. Aksi halde modernleşen ama aynı zamanda kırılğanlaşan ve lojistik bağımlılığı artan donanma unsurlarının ne yönetimi ne de seyir kabiliyeti tutarlı olabilirdi. O nedenle Birleşik Krallık'ta görülen lojistik güç diğer büyük devletler için de önemli olduğundan, lojistik sahada kullanılan sistem ve yöntemler çeşitlenmek üzereydi. Böylece oluşturulan denizasıırı tesisler başta askerî hedefler olmak üzere ekonomik amaçlara da hizmet etmek üzere inşa edildi. Bu denizasıırı tesisleri kuran büyük devletlerin bahsi geçen alanları savaşarak, bir bedel ya da anlaşma karşılığı bir taviz unsuru olarak veya yerel yönetimlerin topraklarının belirli kısmını gönüllü olarak devretmesi usulüyle elde etmesi gibi birbirinden farklı yöntemler izlediği görülmektedir (Harkavy, 1999: 951). 93 Harbi sonrasında Osmanlı'ya sunduğu yardım tekliflerine karşılık bir taviz olarak Kıbrıs'ta üslenmesi (Steele, 2014: 49), Mısır kuvvetleriyle savaşarak İskenderiye'de güç elde etmesi veya Kuveyt'in yerel güçleriyle ilişkisini geliştirerek bölgede kazanç elde etme çabası örneklerinde görüldüğü üzere bu yöntemlerin tamamı Birleşik Krallık tarafından kullanılmıştır. Hangi yöntemle elde edildiğine bakılmaksızın stratejik üslerin elde tutulması ve buralarda sunulan lojistik imkân ve kabiliyetlerin geliştirilmesi, askerî denizcilik tarihindeki en önemli unsurlardan biri olmuştur. Örneğin değişen yakıt teknoloji nedeniyle tersanelere yakıt depoları inşa edilmesi veya tropik sular dâhil dünyanın her yerinde bulunan gemilerin kekamozlardan arındırılarak hızlı seyirlerini temin için bakım-onarım yöntem ve araçlarının iyileştirilmesi, teknik kabiliyetlerin geliştirilmesiydi (Lavery, 2010: 141, 248). Dönüşen deniz teknolojisi nedeniyle yelken dönemine nazaran hassaslaşan yapıya sahip modern gemilerin bakım-tutum faaliyetleri önem kazanmış ve dünyaya yayılmış olan modern üs yapılanmalarında bu konuya cevap verecek uygulamaların inşasına başlanmıştır (Songur, 2022: 336-337).

Kavram Olarak Lojistik ve Jeostrateji

Birçok bilim dalında kullanılan bir kavram olan strateji, devletler için ulusların barış ve savaş durumu gözetilmeksizin başta askerî ve politik olmak üzere ulusal güçlerini kullanma becerisi olarak ifade edilebilir. Bu kavramın coğrafya boyutunu içererek genişletilmesi

suretiyle jeostrateji kavramına ulaşılır. Böylece barış ve savaş zamanlarında takip edilen politikalara uygun olarak deniz kuvvetlerinin coğrafya temelinde idare edilme sanatı, deniz gücü ekseninde jeostratejiyi verir. Devletlerin coğrafyasından kaynaklanan üsleri, boğazları ve adaları gibi tüm özel unsurları, politikalarının bir uzantısı olur ve “Sevkuiceş ve tâbiye askerî harekâtın idaresi için şemayı temin eder[ken] lojistik buna göre vasıtaları sağlar” (*Lojistiğin Temel Esasları*, 1951: 3). Diğer bir ifadeyle birbiriyle ilişkilendirilen bu kavramlardan strateji askerî harekâtın ana temasını belirlerken lojistik bu temaya uygun araçları ulaşılabilir kılar.

Sömürgeciliğin ve hegemonya araçlarının uluslararası ilişkilerde yüksek oranda etkili olduğu 19. yüzyıl ortası ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde uzak topraklar denizleriyle birlikte jeostratejik hedefi ve bu anlayış güçlü devletlerin politikalarıyla iç içeydi. Devletlerin ileri üslerde nasıl konumlandığı ve denize ilişkin politikaları nasıl yönlendirdiği, 19. yüzyıl teorisyenleri sayesinde yöntem bulmuş ve anlam kazanmıştır (Songur, 2022: 444-445). Lojistik kavramını ilk kez ortaya atan Antoine Henri Jomini (1779-1869), deniz egemenliğinin etkili hususlarının altını çizen Carl von Clausewitz (1780-1831) ve dönemin en etkili denizcilik fikirlerini üreten Alfred Thayer Mahan (1840-1914) bu teorisyenlerdendir. Öyle ki, Clausewitz ile Jomini'nin fikirleri, 19. yüzyılda kendi devletlerine ait askerî kuvvetlerin biçimlendirilmesinde etkili olmuştur (Prebilic, 2006: 161).

Jomini, sistem mantığını içeren modern askerî teoriler devrini başlatırken (The Editors of Encyclopaedia Britannica, 2021), Carl von Clausewitz (1918) eserinde, savaş alanında başarı için kaynak bolluğuna atıfta bulunmuş ve lojistik kavramı üzerine yaptığı katkılarla lojistik süreçlerin önemini göstermiştir. Bir deniz subayı ve stratejist olan Mahan'ın (2011) anlayışında deniz gücü, devletin deniz ticareti, donanması ve üslerinden oluşmaktaydı ve özellikle deniz kuvvetleri ile üs yapılanmaları devletlerin savaşma gücünü biçimlendirirken lojistik gerekliliklerini ön plana çıkarmaktaydı. Ona göre denizlerde hâkimiyet için lojistik başarı kilit unsurdur ve üretim becerisi sayesinde güçlü bir savaş ekonomisini geliştirmek mümkündür. Dönemin en etkili stratejistlerinin lojistik kavramına bu şekilde atıfta bulunması, 19. yüzyıl itibarıyla deniz kuvvetleri lojistiğinde dinamik bir teşkilatlanmayı stratejik bir adım olarak tanıtmış oldu. Takip eden stratejistlerin yeni teorileriyle birlikte lojistik kavramı gelişmeye devam etmekte olan bir alan olarak literatüre yerleşmiş oldu. Örneğin Corbett (1854-1922), deniz kuvvetlerinin rolü üzerine odaklanan denizcilik ve filonun hareketleriyle ilgilenen donanma stratejilerine ayrı gözlerle bakmış ve stratejiyle ilgili çalışmalarda seviye farklılıklarından bahsetmiştir (Vego, 2009: 6). Castex (1878-1968) ise orduya atfettiği önem neticesinde onu stratejinin kraliçesi olarak görmüş ve donanmanın ordunun hedefleri için var olduğunu belirtmiştir. Ordunun önemli bir desteği olan deniz gücünün genel başarıdaki önemine değinmiştir (Vego, 2009: 12). Güncel teorisyenlerden Modelski ve Thompson, deniz gücünü yeniden işleyen önemli bilim insanlarıdır. Onlara göre büyük muharebe gemilerinde sayıca üstünlük sağlayan ve geniş coğrafi alandaki varlıklarıyla üsleri olan devletler, politik alanda güçlü olan devletlerdir (Harkavy, 1999: 944, 952). Bu fikirler devletlerin hareketlerine yön verecek kadar güç kazanmış ve dönemin yönetici subaylarının fikirlerini zenginleştirmiştir.

İleri Üslerin Önemi

17. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla denizle buluşmayan veya denizle ilişkisi olmayan bir iktidar mücadelesi olmamıştı (Parker, 2006). Böylece modern olgular kazanan deniz kuvvetleri, devletler arası ilişkilerde politik bir güç konumuna yükselmiş ve istisna olarak kalmamış, çoğu devletin politikalarında kendini belli etmeye başlamıştı. Örneğin Jeune École, küçük ve hızlı gemilerden oluşan donanma anlayışı olarak 1880 yılı sonrasında manevra kabiliyeti görece zayıf olan büyük gemilerden oluşan politikalara karşı başarılı bir mücadele verdi. Bu yaklaşım sayesinde birçok devlet strateji değiştirdi; 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar küçük ve seri gemilere ilgi oldukça yüksek oldu. Böylece operasyonel faaliyetler için ihtiyaç duyulan üsler artarken trafiği yüksek limanlar korunaklı hale getirilmek için yeniden donatıldı. Ancak Mahan sayesinde büyük gemilerin yeniden politikaların merkezinde olduğu bir dönüşüm kısa sürede yeniden başladı (Harding, 2015: 22). Anlaşıldığı kadarıyla deniz gücüne sahip büyük devletlerin deniz politikaları, dönem teorisyenlerinin ortaya attığı denizcilik yaklaşımları etrafında şekillenmeye devam etti.

Donanma unsurlarının jeopolitik güç olarak kullanılması neticesinde devletlerin dünya denizlerinde bayrak gösterme yarışı yükselişe geçti. Bu konuda lider olan Birleşik Krallık, dünya denizlerindeki üstünlüğünü birçok stratejik bölgede üs kurarak devam ettirdi (Lavery, 2010: 228; Hattendorf, 2007: 671). Dünya ölçüsünde ortaya çıkan ilk deniz imparatorluğu olan Portekiz'den daha kapsamlı üsler sahip olarak, Osmanlı Devleti topraklarında ve sınırlarında Girit, Kıbrıs, Süveyş, İskenderiye, Aden ve Basra başta olmak üzere etkinlik gösterdi (Harkavy, 1999: 948).

Henüz modern donanmalar çağının çok başında Süveyş ile Bombay arasında kömür depoları inşa edilmesine yönelik bir araştırmaya başlandığında, Aden bu lojistik merkezlerden biri olarak düşünüldü. Jeostratejik konumu nedeniyle Aden, 1839 yılında Birleşik Krallık tarafından ele geçirildi ve devam eden uzun yıllar boyunca bölgeyi elinde tutma gayretlerini Osmanlı Devleti'ne de yansıttı (BL, IOR/R/20/A/1, 1839). Rada Osmanlı Kaymakamı 1905 yılında Aden'e kuvvet göndererek bölgeyi etkilemeye çalıştıysa da Birleşik Krallık Osmanlı Devleti'nin bu politik açılımını geri püskürttü (TNA, FO 371/145/52, 18/1/1906). Aden ile Süveyş'te bulunan kömür depoları, Osmanlı ile ilişkisinde önemli olmaya devam etti (Beeler, 2007: 422). Aynı yıllarda bu sulara seyir halinde bulunan gemilerine seyir kolaylığı sağlamak için deniz ölçüm, haritalandırma ve şamandıra çalışmalarına da girişen Birleşik Krallık, bu çalışmaları sürdüren ülkelerin en önemlilerinden biri oldu (BL, IOR/L/PS/10/169, 1911). Dünya ölçüsünde deniz gücü haline gelen Birleşik Krallık dışında Batılı birçok devlet aynı amaçlarla dünya denizlerinde hâkim pozisyon elde etmeye çalıştı. Böylece emperyalist devletler ve emperyalizmin gelişimi için mühim araçlar olan buharlı gemiler ve telgraf, Avrupalıları uzak denizlere götürmüştü (Headrick, 2010: 370).

Jeopolitik konumu itibarıyla çok değerli olan Osmanlı Devleti, her ne kadar deniz teknolojisini takip etmeye çalışıp modernizasyonu yakalamaya çabaladıysa da ithalata dayalı bu çabaları onu büyük modern denizci devletler statüsüne yükseltmedi. Uzun zamandır devam edegeldiği denge siyaseti ve kendi coğrafyasında bir güç olarak kalma

çabası, ana politikası olmaya devam etti. Bahriye Nezâreti raporlarında, ceridelerde ve bahriye salnamelerinde görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti komşu ülkelerdeki gelişmeleri takip ederek teknolojik hareketliliği yakından izledi (Songur, 2022: 447). Deniz kuvvetleri devletin ekonomik durumu ve dönemin denizcilik politikaları neticesinde sahil muhafaza görevini icra etmeye çalıştı. Mali durumu çerçevesinde daha ziyade ucuz olan küçük gemiler satın alarak kıyılarını koruma gayesi, devletin jeostratejik gücü olan coğrafi konumunu elde tutma amacını da taşıyordu. 17. ve 18. yüzyıllarda devletler arası ilişkilerde Osmanlı Devleti'ni etkili bir devlet olarak gören Mahan, 19. yüzyılda bağımsız varlığını kaybeden bir devlet konumuna gerilediğini ifade etmişti. Akdeniz'deki stratejik topraklarını kaybettiğinde bölgedeki gücünü kaybetmesi bu durumunun en ciddi nedeniydi. Kıbrıs'ı Osmanlı-Rus Harbi sonrasında 'Hasta Adam' Osmanlı'yı paylaşma anlaşmalarına eklenen Birleşik Krallık yönetimine devretmiş ve 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı'yla oldukça önemli konuma gelen Mısır'daki devlet gücünü kaybetmişti. Öyle ki, kanalda kurulan memurluk tarafından gemi geçişlerinde geçerli olacak nizamnamenin Osmanlı Devleti'ne ait gemiler için de geçerli olduğu uluslararası siyasî alanda özellikle dillendirilmişti (DTA, Şu.B. 124/39A, 7/10/1878).

Birleşik Krallık'ın yukarıda bahsi geçen adımları Avrupa devletleri için önemli birer örnekti: Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel Fransa, İspanya, İtalya ve Almanya da stratejik noktalar ele geçirmek üzere çeşitli politikalar geliştirdi. Bu kapsamdaki uygulamaları Osmanlı Devleti ile keşiştiğinde Osmanlı yönetimi, her bir devletle Akdeniz'de, Kızıldeniz'de ve Basra Körfezi'nde karşı karşıya geldi. 19. yüzyılda deniz teknolojisinin dinamik doğasıyla siyasî birliğini kuran devletlerin yarışa dâhil olma azmi, Osmanlı coğrafyasının çekiciliğini daha da arttırmıştı. Oldukça zayıflamış olan Osmanlı Devleti'nin bir Şark Meselesine dönüşmesi, sadece kararlarında değil denizlerinde ve deniz kıyısı bölgelerinde de bu iştahı körüklemişti. Osmanlı coğrafyasında yabancı donanmalar tarafından gerçekleştirilen faaliyetler, bunun en önemli göstergesidir.

Büyük devletler saldırgan tavırlarla, anlaşma yöntemleriyle ya da yerel güçlerden alınan tavizlerle deniz üsleri kurarak bölgede konuşlanabildi. Kendi amaçlarını uygulamak isteyen bu devletler özgün yöntemleriyle yerel müttefik elde etme gayesini Osmanlı'ya komşu topraklarda da sürdürdü. Üs elde etme gayretlerine ek olarak denizlerin ölçülmesi ve haritalandırılması kapsamında Osmanlı sularındaki mesaha çalışmaları başta Birleşik Krallık olmak üzere özellikle Rusya ve Avusturya gemileri tarafından gerçekleştirildi. Denizde seyir güvenliğini temel alan bu çalışmaların başında gerekli yerlere fener ve şamandıra tesis edilmesi gelmekteydi (DTA, L. 9/44, 9/34, 1-9/1872). Bu güvenlik çalışmalarına ek olarak korsan saldırılarından korunmak için çeşitli çabalara da girişerek (DTA, Şu.B. 149/13A, 15/7/1880) aktif oldukları sularda kendi seyir güvenliklerini tesis etmekte gecikmediler. Seyir ve üs güvenliği bağlamında gerçekleştirilen tüm bu çabalar, lojistik faaliyetlerin kolay sürdürülmesi için de gerekli görülmüştü.

Yabancı Donanmaların Osmanlı Sınırlarındaki Lojistik Faaliyetleri

İkmal malzemeleri, destek personel ve işgücü, bakım-onarım faaliyetleri, sağlık hizmetleri ve sağlık malzemeleri, intikal ve ulaştırma ile altyapı ve inşaat unsurlarından oluşan lojistik faaliyet alanları (Songur, 2022: 242), deniz kuvvetlerinin kendi sularında olduğu

kadar yabancı sulara ayakta kalabilmesi için ihtiyaç duyduğu unsurlardır. Bu unsurları modern dönemlerde elde etmek adına ulusların deniz kuvvetleri, seyir alanlarında bulunan sulara üs temin etme çabalarına girişmiştir.

Osmanlı coğrafyası, jeostratejik açıdan sahip olduğu önem sebebiyle pek çok güçlü donanmanın hedef bölgelerinden biri haline almıştı. Çeşitli amaçlarla Osmanlı sularında seyreden yabancı kuvvetlere ait gemiler, ayakta kalmak için lojistik yapılanmalarını kurmak ve ikmal yeteneklerini geliştirmek zorundaydı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti, dost amaçlarla kendi sularında bulunan yabancı deniz kuvvetlerine lojistik destek sağlıyor (Nutki, 1993: 126), yabancı gemilerle ilgili ilişkileri ve yardımlaşmayı nizamnameleriyle düzenliyordu (*Bahriye Nizamnâmesi (1849)*; *Bahriye Kanunnâme-i Hümayunu*, 1297). Bu hususa rağmen güçlü devletlerin bağımsız hareket kabiliyeti elde etme çabası baki kalmıştır. Örneğin, Osmanlı'nın II. Mahmud dönemindeki ilk dış borçlanma girişimleri, erken dönem deniz lojistiğine ilişkindir. Akdeniz'de bulunan Birleşik Krallık filosunun kereste, buğday ve bakır ihtiyacının karşılanması şartıyla İngiliz Devleti'nin önerdiği 1.000.000 sterlin tutarlı borç, Osmanlı Devleti'nin tedarik sürecine ilişkin araştırma safhası uzun sürünce iptal edilmişti (Gürsel, 1999: 389-399). Osmanlı'nın ilk dış borçlanmasının gerçekleştiği dönemde ise İngiltere ve Fransa Osmanlı'ya askerî anlamda destek olurken, İstanbul'da bulunan bahriyesinin lojistiği için ek taleplerde bulunmuştu (BOA, HR.SYS. 1351/53, 16/3/1855).

Osmanlı coğrafyasında aktif olan Birleşik Krallık özellikle Malta, Kıbrıs ve Mısır sayesinde Akdeniz'deki mevcudiyetini korurken Orta ve Uzak Doğu bağlantılarını sağlamlaştırmıştı (Ridolfi, 1997: 379). Hindistan güzergâhının güvenliğinin sağlanmasında değerli olan Kıbrıs ve Mısır için devlet uzvu benzetmesi dahi yapılmış (Corbett, 1920: 8) ve Kıbrıs, Doğu Akdeniz, Süveyş ve Hint yollarının güvenliği için elde tutulması gereken stratejik bir üs sayılmıştı (Tezel, 1973: 538). Anadolu, Suriye ve Mısır sahil şeridine yakın bir ada olan Kıbrıs'a 19. yüzyılın başlarından itibaren önem atfeden Birleşik Krallık Amirallığı, adanın önemli bir üs ve ikmal noktası olduğuna ilişkin stratejik önemine vurgu yapan raporlar tanzim etmişti (Akalın ve Çelik, 2012: 26). Birleşik Krallık'ın bölgede yer etme arzusu uzun bir dönem devam etmişti. 93 Harbi sonunda ise bir taraftan Rusların ilerlemesini engellerken diğer taraftan adayı kendi idarelerine alıp bölgedeki en önemli ikmal üssüne sahip olmayı başarmıştı (Gray, 2014: 15).

Kıbrıs, Birleşik Krallık'ın bölgedeki deniz stratejisinin yalnızca önemli bir uzantısıydı. Örneğin Osmanlı için oldukça önemli bölgelerden olan Basra kıyısı, Birinci Dünya Savaşı başlarında Birleşik Krallık tarafından işgal edilirken bölgeye yerleşen İngiliz güçlerinin de merkezi haline gelmişti (Masters, 2009: 79). İngilizlerin Körfez'de hâkimiyet çabaları aslında 19. yüzyıl sonlarında hızlanmıştı. Özellikle İstanbul Büyükelçisi tarafından ortaya atılan Kuveyt'te bir kömür ikmal deposu kurulması fikrinin oldukça benimsendiği ve yıllarca tartışıldığı görülmektedir: bir mevki araştırması, inşa için hangi amaçla izin alınabileceği ve yapının düzenine ilişkin hususlar çeşitli önerilere konu olmuş (BL, IOR/L/PS/10/49, 24/4/1905-7/2/1917), 'dikkatlice ve yavaşça' ilerlemenin önemi üzerinde durulmuştu (TNA, FO 371/145/44-45, 12-13/2/1906). Bu sırada Basra Körfezi'nde yer alan Buşehr ve Umman Körfezi ile Basra Körfezi arasında yer alan Hengam Adası, İngiliz

gemilerinin lojistik destek aldığı üsler olmuştu (BL, IOR/L/PS/11/64, 20/8/1913-26/9/1913).

İngilizlerin araştırma yapmak suretiyle dikkat çekici raporlar düzenlediği önemli bir başka bölge ise Bahreyn (DTA, Şu.B. 587/66A, 588/269A-B, 5-7/1900) başta olmak üzere Kuveyt ve Katar ile Basra Körfezi'nin Arap kıyılarıydı. Stratejik konumu sayesinde burayı donanma üslerine ekleme gayesi taşıyan Birleşik Krallık, bu kapsamda Osmanlı Devleti'ne karşı da birçok çabaya girişti ve bölgedeki Osmanlı etkinliğini kırma amacını taşıdı. Yerel güçlerle yaptıkları anlaşmalar neticesinde bu toprakların egemenliği üzerinde söz sahibi olarak bölgeyi kontrolleri altına aldılar (BL, IOR/L/PS/18/B151, 30/1/1905). Bu anlaşmanın benzerleri Maskat Sultanlığı ile yapılarak Arabistan'ın güney kıyıları da kontrol altına alınmış ve özellikle Maskat'ta İngiliz Donanması için bir kömür deposu inşa edilmişti (BL, IOR/L/PS/10/49, 24/4/1905-7/2/1917). Bölgede elde ettikleri güç neticesinde diğer devletlerin kendi operasyonlarında yararlanabileceği üslenme olanakları ortadan kalkıyordu. Girit'e 80 mil mesafesi olan Milo adası örneğinde olduğu gibi Birleşik Krallık ana kömür ikmal noktaları yanı sıra gerekli gördüğü ara noktalara da konuşlanmaya çaba gösterdi (DTA, Mkt. 565/60, 23/1/1889). Diğer taraftan Girit'in Suda Limanı yabancı filolar için önemli bir lojistik nokta olarak kalmaya devam etti. Bu liman özellikle Mısır işgali sırasında civar limanlara rağmen İngiliz ve Fransız donanmalarına ikmal noktası olarak lojistik fayda sağladı (RMG, SCL/3, 1872).

Osmanlı sularında sıklıkla adı geçen Birleşik Krallık dışında, arşiv belgelerinden hareketle, Avusturya, Almanya, Fransa, İspanya, İtalya, Yunanistan, Felemenk, Rusya ve Japonya donanmalarından da bahsetmek mümkündür (Songur, 2022: 424). Coğrafi yakınlığı nedeniyle bu ülkelerden özellikle Yunanistan ve İtalya'nın kendi lojistik sistemlerini kurmuş olduğunu belirtmek gerekir. Zira bağımsızlığını elde ettikten sonra Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelen Yunanistan, lojistik ihtiyaçlarını kendi topraklarında kurduğu lojistik sistem üzerinden karşılıyor ve kendi sahillerinde inşa ve altyapı çalışmalarını sürdürüyordu (BOA, BEO. 2444/183284, 7/11/1904). Ayrıca Osmanlı sularında ticaret amacıyla bulunan Yunan bandıralı ticaret gemileri ambarlarında mühimmat bulundurmaktaydı (DTA, Mkt. 496/15, 14/3/1886); DTA, Şu.B. 266/83A, 13/3/1886). Savaş veya isyan durumlarında ise Osmanlı'nın merkezî yasaklarına (DTA, L. 216/9, 21/3/1899) rağmen devlet topraklarında bulunan evlere ve kiliselere mühimmat yığıma faaliyetlerine ve burada yaşayan Rum tebaadan erzak, mühimmat ve asker gücü dâhil lojistik destek almaya devam etmekteydi (DTA, Muh.H.Müş. 16/145-6, 22/4/1913).

Kömür, su ve yiyecek, giyecek, yedek parça, teçhizat, yelken, yağ, silah aksamı ve mühimmattan oluşan ikmal malzemeleri modern donanmaların sorunsuz seyri için gerekliydi. 19. yüzyılın ortalarından başlamak suretiyle dünya sularında seyreden buharlı gemiler seyir sırasında ambarlarında bulunan kömürün tamamını çok kısa bir zaman içinde tüketmekteydi. Bu nedenle büyük devletlerin üs yapılanması oldukça hassas bir konuydu ve kendi sistemlerine ek olarak kömür gemileri kiralamak suretiyle tedarik faaliyetlerine devam ettiler. Örneğin 1908 yılında ikmal gemisi olmayan ABD donanması Birleşik Krallık'a ait ikmal gemilerini kiralamıştı (McMohan, 2018: 74).

Buharlı makinaların çalışması için ihtiyaç duyulan su, evaporatör² icadına kadar önemli ikmal malzemelerinden biri olarak varlığını korudu (McMohan, 2018: 73). Osmanlı sularında bulunan yabancı gemilerin su ihtiyaçları için sahillerde bulunan çeşmeler kullanılırdı ve burada yoğunluğun olmaması için personel görevlendirilirdi (*Babriye Nizamnâmesi* (1849), 1996: 37).

Osmanlı sularındaki yabancı bandıralı savaş gemileri, ikmal malzemelerine ilişkin ihtiyaçlarını buldukları bölgenin olanaklarıyla karşılamakta veya kendi tedarikçilerinden destek almaktaydı. Örneğin, 1894 yılında Bozcaada'da bulunan Birleşik Krallık donanması, et tedarikçilerinden Mösyö Rallis aracılığıyla et tedarikini yerel olanaklarla ve Osmanlı Devleti'ne vergi ödemek suretiyle tamamlamıştı (BOA, BEO. 474/35550, 31/12/1884). Osmanlı Devleti'nin zahire malzemeleri başta olmak üzere tüm lojistik sahalarda zaman zaman ihracat yasağı koyduğu durumlar olurdu. Fakat, bu yasaklara rağmen yabancı savaş gemilerine gizlice satış gerçekleştirilebiliyordu (Yıldız, 2006).

Osmanlı limanlarına lojistik amaçlı giriş yapan farklı milletlere ait gemiler vardı. Örneğin, 1887 yılında Selanik Limanına gelen vapurlardan biri geliş nedenini İngiliz subaylarına üniformalarını teslim etmek ve Edirne'den yola çıkan bir binbaşyı Selanik'e ulaştırmak olduğunu bildirmişti (Yiner, 2006: 82-85). Selanik Limanı değişik milletlerden olmak üzere yabancı bayraklı gemiler tarafından en fazla ziyaret edilen limanlardan biri olduğu için arşiv belgeleri açısından zengindir (Songur, 2022: 274; DTA, Kmd. 23/34, 14/101, 11/1902). Bu nedenle yabancı komutanların lojistik anlamda talepleri ve bölgede bulunma nedenlerini içeren devlet yazışmaları, Selanik'in Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı Balkan Harbi'ne kadar devam etmiştir.

Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Doğu Akdeniz başta olmak üzere Osmanlı sularında bulunan Almanya'nın, Birleşik Krallık ile girdiği teknik yarış dışında bahsi geçen bölgelerin hakimiyeti üzerinden de bir yarışa giriştiği söylenebilir. Almanya, Basra'da gemi şirketleri kurup bölgedeki yetkililerle ve Osmanlı Devleti ile görüşmeler yapmaya ve kömür depoları inşası için üsler tesis etmeye çalışıyordu (TNA, FO 371/153/69, 30/7/1906); TNA, FO 371/152/3, 12/6/1906). 1901 yılında ise Kızıldeniz'de bulunan Dehram Adası'nda (Farasan Adaları) izinsiz ve tavizsiz bir şekilde konuşlanmaya çalıştıkları görülmektedir. Cidde Komodorluğu tarafından gönderilen şifreli bir telgrafta Alman komutan ve askerlerinin adaya bir çadır kurduğu belirtiliyor, Bahr-i Ahmer Komodorluğu tarafından bildirildiği üzere adaya kömür çıkarıldığı ve kule yapıldığı bilgisi veriliyordu (BOA, Y.PRK.ASK. 169/2, 21/4/1901). Almanya'nın özellikle en mühim lojistik saha olan kömür dağıtımına ilişkin lojistik altyapıyı üsler kurmak suretiyle güçlendirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu durum, Mahan'ın Mısır ve Levant'ın kontrolünü elinde tutmak isteyen Birleşik Krallık ve Almanya'nın buradaki deniz gücünü arttırması gerektiğine (Fedorov, 2014: 234-235) olan inancının da kanıtıydı. O dönemlerde deniz teknolojisi yarışı içinde birbirlerini çok yakından takip edip yeni teknolojiler yaratan bu iki rakip devlet, Osmanlı sınırları için de benzer çabalar gösteriyordu.

2 Süleyman Nutki, *Kamûs-i Babri*, Haz. Mustafa Pultar, İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 113: "iveporeyter (ابوهپوریت) - İngilizce (evaporator)dan, kazanlara ihtiyat tatlı su yapmak için tertip olunmuş imbik esasında bir alet".

İngiliz donanmasıyla birlikte Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ne destek olduğu Kırım Harbi itibarıyla, Birleşik Krallık'ın bir taraftan müttefiki diğer taraftan deniz gücü rakibi olan Fransa da Osmanlı sularında bulunan gemileri için lojistik desteğe ihtiyaç duyuyordu (DTA, U.Ev. 11/43, 4/4/1855). Ayrıca deniz taşımacılığında aktif olan Mesajeri Maritim Kumpanyası, Osmanlı kıyılarında kurduğu tesislerle Birinci Dünya Savaşı'na kadar Fransız donanmasına yerel olanaklar sağlamaya devam etti (Uygun, 2015: 318-320). Bunun dışında İngilizlerin Kıbrıs işgalinin benzeri olarak Fransızlar da 1881'de Tunus'u işgal etmiş ve *rüşvet olarak* (Quatert, 2005: 59) idaresi altına almıştı.

Komşu devletlerden Rusya'nın sahip olduğu küçük tonajlı gemiler, kömür ikmal yapmadan bin mil mesafe ve 17 ilâ 18 knot süratle yol alabilmekteydi (Hampden, 2010: 256). Rusya-Osmanlı karşılaşması, Kırım Savaşı sonrasında Karadeniz için getirilen kısıtlayıcı kurallar sonrasında ilk kez 93 Harbi'nde gerçekleşti. Rusya küçük tonajlı gemileriyle Osmanlı donanmasına karşı zafer kazandı. Rusya donanması 93 Harbi'nden sonra gelişmeye ve güç kazanmaya devam etti. 19. yüzyılın son çeyreğinde denize indirilen zırhlılar, büyük bir kışla ve havuzun bulunduğu Sivastopol Limanında inşa edildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel Ruslar sahip oldukları filonun Türklere karşı yeterli bir düzeyde olduğuna inanmaktaydılar (Mozgfsky, 1935: 53-56). Diğer taraftan Boğazlar üzerinden sıcak denizlere inme amaçları asla geri planda kalmadı. Akdeniz'de bir üsse sahip olmadıkları için Osmanlı'ya karşı olası harekâtlarında ileri üsleri olmaması durumunda, Doğu Akdeniz'de güçlü kalamayacaklarını biliyorlardı. Bir deniz üssüne ihtiyaç duyan Rusya, Balkan Devletleri ile görüşmeler yapmış (Songur, 2022: 436) ve 1914 yılının başlarında İngiliz üslerini kullanabilmek için çaba sarf etmişti (Aslanova, 2008: 116). Devletlerin modernleşen filolarını beslemeye ilişkin gayretleri, onların siyasi ve ekonomik politikalarına yön vermeye devam ediyordu.

Osmanlı sularında bulunan bir diğer devlet olan Avusturya'ya ait filonun gemide istif olanakları bir yana, güçlü bir ağa sahip seyyar ikmal gemileri bulunmaktaydı (Hampden, 2010: 258). Diğer taraftan Avusturya, Osmanlı sularında çeşitli lojistik faaliyet alanlarına giren ihtiyaçlarını o bölgede bulunan konsolosları vasıtasıyla talepte bulunmak suretiyle de temin edebiliyordu (DTA, Muh. 572/25, 3/5/1865). Bu örnekten de anlaşıldığı üzere gemilerin teknik özellikleri ve çeşitliliği denizcilik politikaları için belirleyici olmaya devam etti.

Siyasi birliğini elde eder etmez devlet politikasını Akdeniz'de söz sahibi olmak üzerine kurgulayan İtalya ise özellikle Trablusgarp Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti için gemi siparişi verilen ve onarım hizmetleri alınan önemli tedarik ülkelerinden birisiydi. İtalya'nın sertleşen devlet politikaları onları Osmanlı Devleti ile de karşı karşıya getirmişti. İtalya'nın Akdeniz politikasına bağlı olarak güçlü bir donanması, yetkin ticari nakliye sistemi ve 120.000 ton kömür kapasitesine sahip 21 adet kömür gemisi bulunmaktaydı (Atmaca, 2015: 44). Böylece seyyar lojistik ağını kuran İtalya donanması, ele geçirdiği stratejik noktalarda da üslenerek kara bağlantısını kurma yolunda ilerledi. Güçlü mali yapısıyla, gemi inşa ve onarım kabiliyetiyle, yeterli cephanesiyle, Afrika kıyılarında bulunan adaları ele geçirmekte ve muhabere istasyonları kurmaktaydı. Aynı dönem içerisinde Birleşik Krallıktan kömür alırken Amerika'dan da akaryakıt satın almaya devam etti. Hali hazırda

güçlü bir ticaret filosu sayesinde devam eden deniz ulaştırması ve yeterli sağlık malzemesi ile hastane gemileri başarılı kolera mücadelesi yürütmesine yardımcı olarak etkin bir lojistik sistemi tesis etmiş oldu (*Türk Silahlı Kuvvetleri*, 1993: 123-125). Trablusgarp Savaşı sırasında coğrafi konumu ve seygar gemileri sayesinde savaşta lojistik yönetimini de başarıyla tamamlamıştı. İtalya bu savaştan sonra Osmanlı sularında karışıklıklar çıkarıp kendi amaçlarına ulaşmak üzere yerel isyanlara silah ve cephaneye gibi lojistik destek vermeye devam ederek üslerini genişletmek istemişti (BOA, BEO. 4036/302700, 7/5/1912).

Bahsi geçen ülkelere ek olarak İspanya da sahip olduğu modern gemiler için üs elde etme çabası içerisinde girmişti. Asya ticaretini gerçekleştiren gemileri için 1887 yılında kömür deposu inşa etmek üzere Somali bölgesinde bir körfez satın alan İspanya bununla yetinmeyip Hudeyde'de de bir üs kurmak istemişti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Yemen vilayeti ile iletişime geçip bölgeye asker göndererek bunu engelleyecek tedbirler almaya çalıştı (BOA, DK.MKT. 1428/24, 1465/120, 6-11/1887).

Üslerin lojistik kolaylıklar dışında bir diğer önemli vazifesi istihbarat toplamak olarak ifade edilmelidir (BOA, Y.MTV. 17/48, 18/3/1885). Diğer bir deyişle, Osmanlı nezaretlerine ulaşan ihbarların değerlendirilmesi ya da yabancı donanma unsurlarının bilgi toplama çabaları, üsler üzerinden de gerçekleşebilmekteydi. Örneğin 20. yüzyılın başlarında Bingazi'de işgal hazırlıkları dolayısıyla kömür depolayan İngilizlerin, aynı zamanda burada ikamet ettiği ve keşif yaptığı bu yöntemlerle öğrenilmişti (DTA, Şu.B. 647/285A, 11/5/1903).

Yabancı devletler, üsler dışında Osmanlı kurumlarıyla iletişime geçerek de tedarik sağlamaktaydı. Felemenk Devleti sefaret, Prenses Maria isimli harp gemisinin lojistik taleplerini Hariciye Nazırlığı vasıtasıyla Tersâne-i Âmireden temin etmiş (DTA, Er.H. 6/7, 18/4/1877), Ertuğrul Fırkateyni faciasından sonra İstanbul'u ziyaret eden Japon gemilerinin işe, yağ ve kömür talepleri de bu şekilde karşılanmıştı (DTA, Muh. 1263/48, 1/4/1891). Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmeden lojistik ihtiyaçların karşılanması da kurumlar arası iletişim üzerinden söz konusu olmuştu.

Birleşik Krallık, Avusturya, İtalya, Almanya ve Fransa devletlerine ait mesaha ve okul gemileri ile savaş gemilerinden oluşan mekanize filolar, 19. yüzyıl itibarıyla Osmanlı sularında ve limanlarında varlık göstermeye devam etti (DTA, Kmd. 5/74, 9/9/1900; DTA, Kmd. 14/93-99-105-106, 9-10/1902; DTA, Kmd. 23/18-51-52, 6-12/1904; DTA, Kmd. 25/14, 21/2/1905). Bu nedenle yabancı gemilerin seyir planlarında ortak lojistik noktalar bulunmaktaydı. Örneğin İyon Denizi'nde bulunan Korfu, özellikle İngiliz kömürünün satıldığı bir kıyı bölgesiydi (Gencer, 1986: 27). Limni Adası'nda bulunan Mondros Limanı, bölgede seyir halinde olan gemilerin ve özellikle tatbikat yapan yabancı donanmaların yaşayabileceği en canlı limanlardan biriydi (TNA, FO 371/145/42, 17/1/1906; Sannav, 2004: 78-79). Gemilerin ihtiyaç duyduğu kömür seygar gemiler vasıtasıyla elde edilebildiği gibi Pire'deki kömür depolarından satın alınırdı. Limni'de bulunan ve satılacak kömürün İstanbul'dan gönderildiği kömür deposu da önemli tedarik noktalarından birisiydi. İstanbul ile Limni arasında gerçekleştirilen kömür nakliyatında 1911 yılında dahi ucuz olduğu için tercih edilen

yöntem, yelkenli gemiler tarafından yapılan taşımacılığı (Sannav, 2004: 145). Korfu ve Mondros limanları gibi Girit Adası'nın kuzeyinde bulunan Suda Limanı da önemli kömür ikmal noktalarından ve Osmanlı gemileri yanında yabancı bandıralı gemilerin de yanaştığı işlek lojistik üslerinden birisiydi (Gencer, 1986: 25; Nutki, 2003: 105). Bu ambara ait kayıt defterlerinde görüldüğü üzere Ereğli maden kömürü dâhil çeşitli kalitelere kömür satılmaktaydı (DTA, Muh. 789/35, 9/9/1883). Aslında limanlarıyla birlikte Girit, yelken çağından bu yana Venedik başta olmak üzere filolar için hayati yerini koruyan bir üs olagelmisti. İngiliz Tristan Dannreuther 1891 yılında Adalar Denizi'ndeki limanlarda bulunan Inflexible isimli gemide görevli bir bahriye öğrencisiydi. Onun yazdığı mektuplar incelendiğinde, Girit'in düzenli posta taşımacılığı, kolay mürettebat değişimi gibi lojistik anlamda sağladığı kolaylıklar yanında İzmir'de gerçekleştirilen gemi yarışları, yüzme partileri, trenle yapılan turistik gezi imkânları, hediyelik eşyalar ve tarihi anıtlar gibi sosyal olanaklar ile gemi denetimleri gibi teknik detaylara ulaşılabilmektedir (RMG, DAN/74, 1896). Yabancı gemilere ait posta çantalarının gemiler arasında el değiştirmesine ilişkin kolaylıklar, Osmanlı arşivlerinde de izlenmektedir (DTA, Kom. 5/69, 26/8/1900). Bu anlamda bakıldığında yabancı sularda üs elde etme çabası ya da lojistik destek sağlamak üzere konumlanma gayesi tüm denizci devletler için önemli bir politika halini almıştı.

Sonuç

Uluslararası ilişkiler devletleri makro açıdan etkilemeye devam ederken, yabancı sularda bulunan donanma unsurları bu ilişkiler kapsamında kendi ihtiyaçlarını temin etmek zorundaydı. Zira yelkenli gemiler devriyle buharlı gemiler devri, deniz üslerinden faydalanma biçimi ve buradaki tedarik beklentileri açısından farklılıklara sahip olduğundan mekanize olan modern donanmalar için lojistiğin sürekliliği sağlanmadıkça verimlilik elde edilemezdi. Özellikle gemilerin tamamen buharlı sisteme evrilmesinden sonra yakıt olarak kömür olmadığında, gemilere onarım hizmeti sunulmadığında, ihtiyaç duyulan malzemeler kısa zamanda ulaştırılmadığında ya da kara tesisleri organize olamadığında en kudretli donanmaların dahi ayakta kalamayacağı anlaşılmıştı. Bu nedenle güçlü donanmaların stratejik noktalarda konuşularak lojistik yöntem ve tekniklerini zenginleştirmesi zorunluluk arz etmiş, bu hususun bilinciyle jeostratejik bölgeleri kontrol altına almaya çalışmışlardı.

Modern donanmalar çağının teknolojik yapısında ve dolayısıyla gemi tiplerinde sürekli bir değişim değişmeyen tek unsur olduğundan, devletlerin beceri ve olanakları durmaksızın dönüşmeye devam etti. En iyi deniz kuvvetlerine sahip devletler yıllar ilerledikçe değişmeye, devletlerin sahip oldukları gemi tipleri devlet stratejilerine göre etki kazanmaya başladı. Örneğin bazı devletler büyük savaş gemilerine yatırım yaptı bazıları ise küçük ve hızlı gemilere, bazı devletler denizaltı tipi savaş gemilerinin ilk prototiplerini oluştururken bazı devletler de silah ve mühimmat sistemlerine yatırımını tercih etti. Bu nedenle askerî denizcilik sahasında tecrübe edilen baş döndürücü teknik değişim güçlü devletlerin bir çekişme sahası haline gelirken, değişimin seyri ülkeden ülkeye farklılık gösterdi. Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen zaman diliminde devletlerin farklı sayılarda ve çeşitli tipte gemileri olmaya devam ederken her geminin denize elverişliliği ile hizmet

becerisi eşit seviyelerde değildi. Lojistik hizmetinde olan gemilerin nitelikleri değişiklik arz ettiğinden bazı devletlerin lojistik yapısı aşırı derecede limanlara bağımlı olabilirken bazıları uzun seferlere dayanıklılık yetkinliğine sahipti. Bu güç özellikle büyük devletlere ait bayrakların dalgalandığı buharlı makinalar taşıyan büyük gemilerde bulunmaktaydı.

Osmanlı'nın zengin coğrafyası, büyük devletlerin zorlayıcı stratejilerine maruz kalmasına neden oldu. Osmanlı sularında yabancı donanma gemileri ve hatta filoları hiç azalmadı ve bu sular her güçlü devletin ilgisinin merkezinde kaldı. Bu nedenle Osmanlı sularına ilgi duyan devletler kendi lojistik yapıları için bir sistem kurmak ve üs yapılanmasına girmek için seri adımlar atmaya başladı. Lojistik imkân ve kabiliyetlerin önemi, dönemin stratejistleri tarafından detaylı olarak söz konusu oldukça güçlü devletlerin politikalarına yön vermeye devam etti. Arşiv belgelerinde görüldüğü üzere, Birleşik Krallık gemileri Osmanlı sularında en yoğun bulunan gemilerdi. O nedenle Osmanlı sularının lojistik açısından stratejik durumunun incelendiği bu çalışmada bu devlete vurgu yapılmıştır. Diğer taraftan Osmanlı'nın yönetim merkezine uzak olan Basra Körfezi, Kızıldeniz ve Kuzey Afrika'da bulunan Osmanlı toprakları, yeni topraklar arzulayan ve lojistik üleri konuşlandırma amacı taşıyan güçlü devletler için önemli bir coğrafi uzantı konumunda kaldı.

Osmanlı sularında bulunan yabancı gemiler yerli ve yabancı tedarikçiler aracılığıyla tedarik sağlardı. Osmanlı Bahriye Nezaretinin taşrada bulunan kurumları yabancı gemilerin lojistik hareketlerini merkeze ya da bağılı oldukları komodorluklara bildirirlerdi. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin yabancı gemilerin her hareketini kontrol altında tuttuğu düşünülmemelidir. Zira Osmanlı kıyılarında gerçekleştirilen kaçakçılık faaliyetlerini ve silah yığıma operasyonlarındaki kesintisiz hareketleri günümüze aktaran oldukça fazla arşiv belgesi bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devleti kendi sularındaki gemilerin amaçları ve rotaları hakkında eksiksiz bilgi sahibi değildi. Ayrıca mali kısıtları nedeniyle depolarında kömür olmadığı durumlarda kıyı denetimleri yapılamıyordu. Yine de komodorluklara bağılı gemilerin vilayetlerle ve Bahriye Nezareti ile yazışmalarına bakılacak olursa karakol görevlerini icra etmeye çalıştıkları söylenmelidir.

Osmanlı coğrafyası birçok farklı devlete mensup gemilerin seyir yaptığı denizlere sahipti. Bu sulara seyreden gemilerin lojistik faaliyetleri üzerine kapsamlı çalışmalar, yabancı devlet arşivlerinin taranması suretiyle gerçekleştirilebilir. Bu çalışmalar, Osmanlı sularında bulunan filoların hareketliliğini etraflı bir şekilde ortaya çıkararak gerek Osmanlı gerek yabancı donanmaların lojistik kabiliyetlerinin karşılaştırmalı olarak analizini devletler arası ilişkiler bağlamında zenginleştirebileceği düşünülmektedir. Bu nedenle, devletler bazında yapılacak bahriye lojistiği çalışmaları bir yandan denizcilik tarihi ve iktisat tarihine katkı sağlarken diğer yandan uluslararası ilişkilerin tarih üzerindeki etkisini örneklendirebilecektir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- BL (British Library, Londra). Fon Kodu: IOR/L/PS/18/B151, "British interests", 30/1/1905.
- BL. Fon Kodu: IOR/R/20/A/1, "Original correspondence", Tarihi: 1839.
- BL. Fon Kodu: IOR/L/PS/10/169, "Persian Gulf", Tarihi: 1911.
- BL. Fon Kodu: IOR/L/PS/11/64, "Political Department", Tarihi: 20/8/1913-26/9/1913.
- BL. Fon Kodu: IOR/L/PS/10/49, "Koweit: Coal depot", Tarihi: 24/4/1905-7/2/1917.
- BOA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi). Fon Kodu: Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), Dosya No: 2444, Gömlek No: 183284, Tarihi: 7/11/1904.
- BOA. Fon Kodu: BEO., Dosya No: 4036, Gömlek No: 302700, Tarihi: 7/5/1912.
- BOA. Fon Kodu: BEO., Dosya No: 474, Gömlek No: 35550, Tarihi: 31/12/1884.
- BOA. Fon Kodu: Dahiliye Mektubi Kalem (DH.MKT.), Dosya No: 1428, Gömlek No: 24, Dosya No: 1465, Gömlek No: 120, Tarihi: 6-11/1887.
- BOA. Fon Kodu: Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.), Dosya No: 135, Gömlek No: 53, Tarihi: 16/3/1855.
- BOA. Fon Kodu: Yıldız Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), Dosya No: 169, Gömlek No: 2, Tarihi: 21/4/1901.
- BOA. Fon Kodu: Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.), Dosya No: 17, Gömlek No: 48, Tarihi: 18/3/1885.
- DTA (Eski Deniz Tarihi Arşivi). Fon Kodu: Erkan-ı Harbiye (Er.H.), Dosya No: 6, Sayfa No: 7, 18 Nisan 1877.
- DTA. Fon Kodu: Komodorluk (Kmd.), Dosya No: 23, Sayfa No: 34, Dosya No: 14, Sayfa No: 101, Tarihi: 11/1902.
- DTA. Fon Kodu: Kmd., Dosya No: 5, Sayfa No: 74, Tarihi: 9/9/1900.
- DTA. Fon Kodu: Kmd., Dosya No: 14, Sayfa No: 93-99-105-106, Tarihi: 9-10/1902.
- DTA. Fon Kodu: Kmd., Dosya No: 23, Sayfa No: 18-51-52, Tarihi: 6-12/1904.
- DTA. Fon Kodu: Kmd., Dosya No: 25, Sayfa No: 14, Tarihi: 21/2/1905.
- DTA. Fon Kodu: Kmd., Dosya No: 5, Sayfa No: 69, Tarihi: 26/8/1900.
- DTA. Fon Kodu: Limanlar (L.), Dosya No: 216, Sayfa No: 9, Tarihi: 21/3/1899.
- DTA. Fon Kodu: L., Dosya No: 9, Sayfa No 44, Dosya No: 9, Sayfa No: 34, Tarihi: 1-9/1872.
- DTA. Fon Kodu: Mektubi (Mkt.), Dosya No: 565, Sayfa No: 60, Tarihi: 23/1/1889.
- DTA. Fon Kodu: Mkt., Dosya No: 496, Sayfa No: 15, Tarihi: 14/3/1886.
- DTA. Fon Kodu: Muhakemat ve Hukuk Müşavirliği (Muh.H.Müş.), Dosya No: 16, Sayfa No: 145-6, Tarihi: 22/4/1913.
- DTA. Fon Kodu: Muhasebe (Muh.), Dosya No: 1263, Sayfa No: 48, Tarihi: 1/4/1891.
- DTA. Fon Kodu: Muh., Dosya No: 572, Sayfa No: 25, Tarihi: 3/5/1865.
- DTA. Fon Kodu: Muh., Dosya No: 789, Sayfa No: 35, Tarihi: 9/9/1883.
- DTA. Fon Kodu: Şura-yı Bahriye (Şu.B.), Dosya No: 124, Sayfa No: 39A, Tarihi: 7/10/1878.
- DTA. Fon Kodu: Şu.B., Dosya No: 149, Sayfa No: 13A, Tarihi: 15/7/1880.
- DTA. Fon Kodu: Şu.B., Dosya No: 587, Sayfa No: 66A, Dosya No: 588, Sayfa No: 269A-B, Tarihi: 5-7/1900.
- DTA. Fon Kodu: Şu.B., Dosya No: 266, Sayfa No: 83A, Tarihi: 13/3/1886.
- DTA. Fon Kodu: Şu.B., Dosya No: 647, Sayfa No: 285A, Tarihi: 11/5/1903.
- DTA. Fon Kodu: Umumi Evrak (U.Ev.), Dosya No: 11, Sayfa No: 43, Tarihi: 4/4/1855.
- RMG (Royal Museums Greenwich Collections, Londra). Fon Kodu: DAN/74, "Dannreuther", Tarihi: 1896.
- RMG. Fon Kodu: SCL/3, "Seymour", Tarihi: 1872.
- TNA (The National Archive, Londra). Fon Kodu: FO 371/145/52, "Transmits correspondence", Tarihi: 18/1/1906.

- TNA. Fon Kodu: FO 371/152/3, "Turkey Code 44-File 20094", Tarihi: 12/6/1906.
TNA. Fon Kodu: FO 371/145/42, "Turkey Code 44-File 2181", Tarihi: 17/1/1906.
TNA. Fon Kodu: FO 371/145/44-45, "Turkey Code 44-File 2201", Tarihi:12-13/2/1906.
TNA. Fon Kodu: FO 371/153/69, "Turkey Code 44-File 25855", Tarihi: 30/7/1906.

Kanunnâmeler, Hatıralar, Telif ve Tetkik Eserler

- Akalın, D. ve Çelik, C. (2012). XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/3, 21-45.
- Aslanova, S. (2008). 20. Yüzyıl Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atmaca, G. (2015). Barbaros Hayreddin Zırhlısı-Üç Savaş Bir Gemi. *Denizler Kitabevi*.
- Bahriye Kanunnâme-i Hümayunu. (1297). *Matbaa-i Bahriye*.
- Bahriye Nizamnâmesi 1849. (1996). (S. Öksüz, Çev.). *Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargah Basımevi*.
- Beeler, J. F. (2007). *Naval Coaling Stations*. J. B. Hattendorf (Ed.). *The Oxford Encyclopedia of Maritime History* (s. 422). Oxford University Press.
- Chesneau R. ve Kolesnik E. M. (Ed.). (1979). *Conway's All the World's Fighting Ships, 1860-1905*. Conway Maritime Press.
- Corbett, J. S. (1920). *History of the Great War-Based on Official Documents, Naval Operations*. Cilt I. Longmans, Green and Co.
- Dal, D. (2016). *The Modernization of the Ottoman Navy During the Reign of Sultan Abdülaziz (1861-1876)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Birmingham Üniversitesi Sanat ve Hukuk Fakültesi.
- Fedorov, N. (2014). *Admiral Alfred T. Mahan and His Views on the Naval History of Turkey*. D. Couto, F. Günergün, M.P. Pedani (Ed.). *Seapower, Technology and Trade Studies in Turkish Maritime History (231-235)*. *Denizler Kitabevi*.
- French, D. (2008). *The British Armed Forces 1900-1939*. C. Wrigley (Ed.). *A Companion To Early Twentieth-Century Britain (167-181)*. Wiley-Blackwell Publishers.
- Gencer, A. İ. (1986). *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*. Kırıl Matbaası.
- Gray, S. (2014). *Black Diamonds: Coal, the Royal Navy, and British Imperial Coaling Stations: circa 1870-1914*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Warwick Üniversitesi Tarih Bölümü.
- Gray, S. (2017). *Fuelling Mobility: Coal and Britain's Naval Power, c. 1870-1914*. *Journal of Historical Geography*, 58, 92-103.
- Gürsel, S. (1999). *Osmanlı Dış Borçları*. G. Eren (Ed.). *Osmanlılar (389-399)*. Cilt 3. Türkiye Yayınları.
- Hampden, C. H. (2010). *Hobart Paşa'nın Anıları*. (D. Türkömer, Çev.) (K. Şarman, Haz.). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Harding, R. (2015). *Modern Naval History: Debates and Prospects*. Bloomsbury Academic.
- Harkavy, R. E. (1999). *Long Cycle Theory and the Hegemonic Powers' Basing Networks*. *Political Geography*, 18/8, 941-972.
- Hattendorf, J. B. (2007). *Naval Logistics-to 1850*. J. B. Hattendorf (Ed.). *The Oxford Encyclopedia of Maritime History (671)*. Oxford University Press.
- Headrick, D. R. (2010). *Power Over Peoples: Technology, Environments, and Western Imperialism, 1400 to the Present*. Princeton University Press.
- Hendrickson, J. K. (2014). *Crisis in the Mediterranean: Naval Competition and Great Power Politics, 1904-1914*. Naval Institute Press.
- Lambert, A. (2019). *The British Navy in the Mediterranean: by John D. Grainger, Woodbridge, UK, Boydell & Brewer, 2017. Mediterranean Historical Review, 34/2, 242-245.*

- Lavery, B. (2010). *Empire of the Seas: How the Navy Forged the Modern World*. BBC.
- Lojistiğin Temel Esasları ve Veçheleri. (1951). (Z. Kırağlı, Çev.). *Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Donanma Dergisi*, Sayı: 395, Cilt: 62. Deniz Basımevi.
- Mahan, A. T. (1911). *Naval Strategy: Compared and Contrasted With the Principles and Practice of Military Operations On Land*. Little, Brown, and Co.
- Mahan, A. T. (2011). *Deniz Gücünün Tarih Üzerine Etkisi 1660-1773*. (A. T. Büyükonat, Çev.). Griffin Yayınları.
- Masters, B. (2009). Basra. G. Agoston ve B. Masters (Eds.). *Encyclopedia of the Ottoman Empire (78-79)*. Infobase Publishing.
- McMahon, C. (2018). The Great White Fleet Sails Today?. *Naval War College Review*, 71/4, 67-90.
- Mozgafsky (1935). *Rus Karadeniz Filosu Tarihi*. (F. Kurtoğlu, Der.). Deniz Matbaası.
- Naval Expenditure and Mercantile Marine (Great Britain): Return Showing Aggregate Naval Expenditure On Seagoing Force (1901)*. Britain Parliament, House of Commons.
- Nutki, S. (1993). *Osmanlı Deniz Savaşları (Muharebât-ı Bahriyye-i Osmâniyye)*. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi.
- Nutki, S. (2003). Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları. (N. Bal, Haz.). Deniz İkmal Grup Komutanlığı Basımevi.
- Nutki, S. (2011). *Kamûs-i Bahrî*. (M. Pultar, Haz.). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Parker, G. (2006). *Askeri Devrim 1500-1800*. (T. Zorlu, Çev.). Küre Yayınları.
- Prebilic, V. (2006). Theoretical Aspects Of Military Logistics. *Defense & Security Analysis*, 22/2, 159-177.
- Quataert, D. (2005). *The Ottoman Empire; 1700-1922*. Cambridge University Press.
- Ridolfi, G. (1997). Geostrategy and Naval Power in the Mediterranean: Changing Scenarios, Continuing Conflict. *Marine Policy*, 21/4, 377-390.
- Sannav, S. C. (2004). *Yakın Dönem Tarihimizde Limni Adası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Simkins, P., Jukes G., Hickey M. (2003). *The First World War, the War To End All Wars*. Osprey Publishing Limited.
- Songur, F. (2022). *Osmanlı Bahriyesinde Lojistik-İmkânlar, Kabiliyetler ve Üslerin Durumu (1867-1914)*. Timaş Akademi.
- Steele, D. (2014). Three British Prime Ministers and the Survival of the Ottoman Empire, 1855–1902. *Middle Eastern Studies*, 50/1, 43-60.
- Tezel, H. (1973). *Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi*. Deniz Basımevi.
- The Editors of *Encyclopaedia Britannica*. (2021). Henri, Baron de Jomini, <https://www.britannica.com/biography/Henri-baron-de-Jomini> [20.03.2021].
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi, 1912-1913, Osmanlı Deniz Harekâtı*. (1993). Cilt 7. Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı. Genelkurmay Basımevi.
- Uygun, S. (2015). *Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*. Kitap Yayınevi.
- Vego, M. (2009). *Naval Classical Thinkers and Operational Art*. Naval War College.
- von Clausewitz, C. (1918). *On War* (J.J. Graham, Çev.). Kegan Paul, Trench, Trubner Co. Ltd.
- Yıldız, H. (2006). *Haydi Osmanlı Seferi! Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yiner, A. (2006). *Müşir Recep Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1842-1908)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kitabiyat -

Türkiye'ye 100 tayar! Yahut Lozan'ın üfürükten tayareleri!

(Dönemin gazetelerinde Türkiye'nin dış ilişkileri üzerine)

D. Mehmet Doğan

“*Tahdid-i teslihat*” veya “*silahları sınırlama*”, sonraları “*silahsızlanma*” olarak ifade edilecek bir konferansın Avrupa devletleri arasında 1928'den beri hazırlık çalışmaları yapılmaktadır. Maksat, 1. Dünya Savaşı'ndan sonra andlaşmalarla ağır şartlar dayatılan ülkelerin bir intikam savaşını önlemek olmalıdır.

1.Dünya Harbi sonrasında İngiltere'nin sultası altında tesis edilen sözde “sürekli barış”, bir anlamda adaletsizliğin zorla tescili anlamına geliyordu. Gücün hükmünü yürüttüğü andlaşmalar savaşa son vermişti, fakat barışı tesis edememiş, yeni bir savaşın zeminini hazırlamıştı. Avrupa'nın doğusunda Sovyetler Birliği kapitalist Avrupa'nın düşmanı idi, Balkanlarda ve yakın şarkta yüzlerce yıllık istikrarı temsil eden Osmanlı Devleti ortadan kaldırılmıştı. Milletler Cemiyeti derde deva olmamıştı. İşte 1930'lardaki arayışı bu vasat besliyordu

Batının yalnızlaştırdığı Türkiye'ye Sovyetler Birliği'nin ilgisi

Türkiye Cumhuriyeti milletlerarası siyasete ancak bu “tahdid-i teslihat”/ silahsızlanma konferansının hazırlık komisyonu çalışmalarına davet edildikten sonra dahil olabilmıştır. Bu davet Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Litvinov'un ısrarı üzerine mümkün olmuştur. 1928'e kadar Türkiye Cumhuriyeti'ne tek bir ülkenin değil devlet başkanı, başbakanı, bakanı bile gelmemiştir. Komisyonunda Sovyetler Birliği bütün silahlanma faaliyetlerinin durdurulması tezini savunuyordu. Türkiye de bu tezin destekçisi idi.

1932 şubatında “*Tahdid-i teslihat*”/Silahsızlanma Konferansı toplandığında da Sovyetler Birliği tam silahsızlanma üzerinde ısrar eder ve bu tez sadece Türkiye tarafından desteklenir. Silahlanma için maddî imkânlarla sahip olmayan Türkiye'nin bu tezi desteklemesi, doğrusunu söylemek gerekirse mecburiyettir.

Aynı yıl savaşın millî siyaset aracı olarak kullanılmaması yönünde bir andlaşma olan Briand-Kellogg Paktı'na katılma konusunda da aynı süreç işlemiştir. Savaşı gayri meşru ilân eden bu Pakt'ın ilk imzasına davet edilmeyen Sovyetlerin itirazı üzerine Fransa, Sovyetler Birliği'nin katılmasını sağlamış, Sovyetler de Türkiye, Afganistan ve Çin Cumhuriyeti'nin davet edilmemiş olmasını eleştirince 1928 eylülünde Türkiye de çağrılmış ve 1929 Ocak ayında Pakt'a katılmıştır.

Bu yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nin milletlerarası alanda görünür hale gelmesinde Sovyetler Birliği'nin rolü birinci derecededir; böylece Türkiye Avrupa devletleriyle münasebetlerini de genişletme imkânı bulmuş ve 1932'de Milletler Cemiyetine girmiştir.

İngiliz planında Türkiye

Konferansın Cenevre'deki 17 mart 1933 oturumunda başbakan Mac Donald, İngiliz planını açıklar. Bu planda, devletlerin ordu mevcutları, askerî tayarelerin tahdidi, kimyevî-biyolojik silahların, yangın bombalarının yasaklanması üzerinde durulmakta

ve bir kontrol komisyonu teşkili teklif edilmektedir. Bu plan kabul edilirse mevcut andlaşmaların yerine konulacaktır.

Mac Donald planında, ülkelerin azamî askerî kuvvetleri hakkında rakamlar verilmektedir. *Milliyet* gazetesinin 18 mart 1933 nüshasında yer alan bilgilere göre bu rakamlar şöyledir:

Sovyetler Birliği 500 bin anavatan kuvvetleri, 500 bin deniz aşırı kuvvetleri Fransa 200 bin 400 yüz bin,

İtalya 200 bin-250 bin,

Almanya 200 bin-200 bin,

Lehistan (Polonya) 200 bin-200 bin,

Romanya 150 bin-150 bin,

Çekoslovakya 100 bin-100 bin,

Belçika 60 bin-75 bin,

Flemenk (Hollanda) 25 bin-75 bin olarak tesbit edilmiştir. Bulgaristan, Yunanistan, Macaristan ve Portekiz hükümetlerinden her birinin ordu mevcutları top yekûn 60 bin kişiden ibaret olacaktır.

İngiliz planında hava kuvvetleri ilgili rakamlar da yer almaktadır. Tayyare bombardımanlarının yasaklanması ve askerî uçakların miktarının azaltılması öngörülmektedir. Buna göre ülkelerin askerî uçak sayıları şöyle olacaktır:

Fransa, Japonya, İtalya, Sovyetler Birliği, Amerika ve İngiltere mevcut askerî tayyarelerini 500'e indirecekler. Diğer ülkeler için de şu rakamlar verilmiştir:

200 Çekoslovakya, Lehistan, Japonya, Yugoslavya;

150 Belçika, Felemenk, Romanya;

100 Türkiye, Çin;

75 Yunanistan, Norveç, İsveç, İsviçre;

50 Danimarka, Estonya, Letonya, Litvanya;

25 Finlandiya ve Portekiz.

Bu plan Türkiye'da şaşkınlıkla karşılanmış, fakat bir süre resmî bir tepki ortaya konulamamıştır. Kalabalık bir ordu besleyen Türkiye'nin kara kuvvetleri ile ilgili bir rakamın projede yer almamasının izahı güçtür. Gerçi gazete haberinde, İngilizlerin asker sayısı konusunda da bir rakam yoktur. Aynı şekilde Yugoslavya, İsveç, Finlandiya, Danimarka gibi ülkelerin kara kuvvetleri ile ilgili olarak da bir rakam verilmemiştir. Bu sıradan bir unutmama mıdır, yoksa geri planında başka şeyler olabilir mi?

İngiltere ile ilişkilerimiz “dostane”!

Bu unutulmuş veya yok sayılışın İngiliz siyasetinin bir tezahürü olduğu tahmin edilebilir.

Türkiye Cumhuriyeti İngiltere'nin Lozan'ı tanzim eden yüksek otoritesi karşısında sert bir tavır ortaya koymaktan kaçınmış, paralel olarak gazeteler de mutedil bir tutum takınmıştır. 20 Mart tarihli Milliyet'in başyazısı konuyla ilgilidir: *"Türkiye ve Mac Donald planı."* Siirt Meb'usu Mahmut'a göre, plan umumî hatları ile çok güzeldir, bir eksiklik vardır, o da Türkiye hakkında kâfi derecede açıklama yoktur. Oysa hem İngiltere ile münasebetlerimiz çok dostanedir, öbür taraftan da başvekil Mac Donald'ın Türkiye'ye karşı hususi bir sempatisi vardır.

Cumhurbaşkanına yakın bir kaynak olan Mahmut (Soydan)'un bu iyimser ifadeleri hakikati bilmemekten mi kaynaklanmaktadır, yoksa tecahülü ârifane midir?

Bir millî sır ifşa ediliyor!

26 mart tarihli *Cumhuriyet*'te, *"haksızlığa razı değiliz"* başlığı altında

"Türkiye'ye ayrılan tayyare sayısı çok azdır, haksızlık yapılmıştır. Hususî ordu mevcutları maddesinde Türkiye'nin de ismi bulunmalıdır." Silahsızlanma konferansında Türkiye temsilcisi Cemal Hüsnü (Taray) Bey Boğazlar meselesinden bahsederken bilhassa şunları söylemiştir: *"Lozan muahedesine merbut (ekli) "Boğazlar mukavelesi"nde üçten dokuz kadar olan maddeleri, Boğazların serbestliğine ve Türkiye'nin bu sabada üzerine almış olduğu vazifeleri yapmasına engel teşkil etmektedir."*

On yıldır yüksek bir ilgi ile *"Lozan zaferi"*ni kutlayan Türkiye'yi yönetenler ilk defa bu andlaşmanın aleyhimize olan bazı maddelerini gözler önüne sermek mecburiyetinde kalmaktadır. *"Lozan zaferi"*nin resmî propaganda ile millete benimsetilmiş şöhreti böylece ilk defa zedelenmektedir.

Nedense orada Dışişleri bakanı yoktur, Türkiye'yi temsil eden Cemal Hüsnü (Taray) bu sözleri sarfetmiştir, çünkü Türkiye için asker sayısı verilmemesinin gerçek sebebi bilinerek bu yapılmıştır. 27 mart günü *Son Posta*'da *"İngiltere ve Türkiye münasebetleri"* başlıklı haberin spotunda *"Makdonald projesinde bizden niçin bahs edilmemiş?"* sorusu sorulmaktadır:

"Makdonald teklifinde yeni Türkiye'nin nasıl mütalea edildiğinin açıkca anlaşamadığı Ankara mahafilinin (mahfillerinin) ilk intibası olarak yazılmıştı. Son günlerde mevsuk (isbatlı) olarak öğrendiğimize göre hükümetimiz kendisile iyi münasebette bulunduğu Londra hükümetinden gerek Londra büyük elçimiz vasıtasile ve gerek buradaki Büyük Britanya maslahatgüzarı delâletile tenevvür etmek (aydınlanmak) istemiştir."

"İngilterenin Ankara maslahatgüzarı M. Morgan bugün öğleden sonra Hariciye vekilimizi ziyaret etmiştir. Hem Londra'dan malûmat, hem de bu ziyaret esnasındaki mükalemattan (konuşmalardan) sızan haberlere nazaran İngiltere hükümeti yeni Türkiye'yi tamamen bir Avrupa hükümeti olarak tanıdığını söylemiştir."

...

"Bunun üzerine Hariciye vekilimiz bu açık beyanata teşekkür ederek ifade edilen

bu hissiyatın tamamen cumhuriyet hükümetinin düşünüş ve duygularına tekabül eylediğini aynı samimiyetle söylemiştir.”

Harf inkılabından sonra ayakta kalan gazeteler devlet bütçesinden beslendiği için hükümeti rahatsız edecek haberlere yer verme ihtimali yoktur, fakat *Son Posta* o zamanın şartlarında bugünkü tabirle “yandaş” kategorisinde olmadığı için, böyle bir açıklama için seçilmiş olmalıdır. *Cumhuriyet* başyazarı, cumhurbaşkanının yakınında bulunanlardandır, milletvekilidir; *Milliyet*’in sahibi yine aynı şekilde hem meb’us hem de yakın çevredendir, *Vakit* gazetesi sahibi de hem milletvekili hem de Matbuat Cemiyeti reisidir.

Son Posta’nın bu haberinin ertesi günü (28 mart) *Cumhuriyetin* başyazarısı

“*Gediğine konulan taş: Türkiye Avrupalıdır!*” başlığını taşımaktadır. Beş senedir silahsızlanma konferansına iştirak ettiğimizi, sonra Milletler Cemiyeti’ne girdiğimizi, biz girerken Japonya’nın çıkmak istediğini, nihayet bir asyalılar birliği teşkil etmek yolunda olduğunu belirttikten sonra şöyle demektedir:

“İngiltere’nin Ankara sefreti maslahatgüzarı Mister Morgan’ın verdiği memnuniyeti mucip izahata gelince Makdonald projesinin ordular kısmında Türkiye’den bahsedilmemiş olması, sulhperverliğine (bakırşeverliğine) emniyet gösterilen Türkiye’nin bu sahada tamamen serbest bırakılmasından ileri gelmiş, ve tayyarelere gelince bu husustaki tekliflerin ileriki münakaşalarla daima tadil olunabileceği muhakkak olmasına göre bunun da şimdiden me’ale yapılmışa değeri olmadığı söylendikten sonra İngiltere’de yeni Türkiye’nin dostluğuna her gün mütezayit (artan) bir kıymet ve ehemmiyet atfolunduğu temin kılınmıştır. Biz Mister Morgan izahatının bilhassa son kısmını ehemmiyetle kaydediyor ve onu kendi efkâr (düşünce) ve hissiyatımızın bir mukabelesi gibi telakki ederek bilhassa memnun oluyoruz.”

Türkiye İngiliz elçiliği maslahatgüzarı tarafından sakinleştirilir ve Çankaya sofrası müdavimi gazeteciler tarafından bu lâflar teminat olarak kabul edilirken, İngiliz tarafı konferansda baklayı ağzından çıkarır.

Avrupa’da askeriniz yok! Yani Trakya-Boğazlar askersiz saha!

Cumhuriyet’in 29 mart nüshasındaki başlık şudur: “*Makdonald planı ve Türkiye.*”

Metin okunduğunda, İngiliz hariciye nazırı John Simon’un, konferansda Makdonald planının zamirini açığa vurduğu görülür: *Sizin Avrupa’da askeriniz yok! Yani? Sizin zaten Trakya’da asker bulundurmanız yasak!*

Simon kısaca şöyle söyler: Mevcut cetvelin başında belirtildiği gibi bu rakamlar yalnız Avrupa kıt’asındaki memleketler aittir. Cetvel tanzim edilirken Türk silahlı kuvvetlerinin büyük kısmının Avrupa kıt’asının haricinde bulunması dikkatte alınmıştır. Türk ordusunun bütünüyle Avrupa kıt’ası orduları için öngörülen hususî rejime tabi tutulmasını teklif etmek doğru olmaz.

On yıl sonra, “barış” masasını kuran İngiltere Lozan’ı başımıza vuruyor! İşte o zaman Lozan’ın “*Boğazlar mukavelesi*” hatırlanıyor. Lozan “*Boğazlar mukavelesi*”nin 3’ten 9’a kadar olan maddeleri Türkiye’nin boğazlarda asker bulundurmasını yasaklıyor, ayrıca

Yunan ve Bulgar sınırından 32 km.ye kadar asker yasak! Yani, Trakya büyük ölçüde askersiz bölge!

John Simon, proje kabul edilirse Türkiye temsilcisinin 1. Dünya Harbi sonunda imzalanan andlaşmaların yerine geçeceği belirtildiği ve Lozan'ın söz konusu edilmediği beyanı üzerine de, Lozan'da Türkiye için kısıtlayıcı hüküm olmadığını iddia eder. Halbuki “Boğazların usulüne dair mukavelename”de askerî tahditler tadat edilmektedir:

“Âtîde (aşağıda) tayin edilen mıntakalar gayriaskeri (askersiz) hale ifrağ edileceklerdir (çevrilecektir):

1. Çanakkale ve Karadeniz boğazlarının bervechiati (aşağıdaki gibi) tahdit edilmiş mıntakalar ittisanca (genişliğince) iki sahilleri,
2. Emir Ali (İmrâlı) adası müstesna olmak üzere bütün Marmara denizi adaları.
3. Adalar denizinde Semadirek, Limni, İmroz, Bozcaada ve Tavşan adaları.

İstanbulda dair olan 8 madde ahkâmı mahfuz kalmak şartıyla, gayriaskeri hale ifrağ edilmiş mıntakalar ve adalarda hiçbir istihkâm, daimi topçu tesisatı, tahtelbahir (denizaltı) işleyen aletler (tahtelbahir ve sefain [gemiler] müstesna) ve askerî tayyare tesisatı ve hiçbir üssü bahri (deniz üssü) bulunmayacaktır.

Buralarda inzibatın muhafazası için elzem bulunan ve silahları, top müstesna olmak üzere, tüfek, rovelver, kılıç ve beher yüz nefer için dört hafif makineli tüfekden ibaret bulunacak olan polis ve jandarma kuvvetinden başka hiçbir kuve-i müsellaha (silahlı kuvvet) tevakkuf etmeyecektir (kalmayacaktır).

Gayri askeri hale ifrağ edilmiş (askersizleştirilmiş) mıntakaların ve adaların karasularında tahtelbahir sefinelerden başka hiçbir gûna (şekilde) tahtelbahir işleyen âlet bulunmayacaktır.

Tahtelbahir sefinelerinden başka tahtelbahir işleyen hiçbir alet Marmara denizi sularına vazedilmeyecektir (konulmayacaktır).

Türk hükümeti Marmara denizinin ne Avrupa saha-i sahiliyesinde (kıyı sahasında) ve ne de Karadeniz boğazı mıntakai gayri askeriyesinin (askersiz mıntakasının) şarkında kain (bulunan) Anadolu sahai sahiliyesi kısmında, Darıcaya kadar, boğazlardan müruru (geçışı) tas'ib edebilecek (güçleştirebilecek) hiçbir daimi top bataryası yahut torpil endah (atış) mevkiileri tesis etmeyecektir.

Kostantinopol (payitaht¹)ın ihtiyacı için, İstanbul, Beyoğlu, Galata, Üsküdar ile adalar dahil olduğu halde İstanbulda ve mezkûr şehrin civarı karibinde (yakın çevresinde) azami onikibin kişilik bir kuvvet bulunabilecektir.

İstanbulda bir beynelmilel komisyon tesis edilecek ve işbu komisyon boğazlar komisyonu unvanını alacaktır.

1 (Payitaht/başkent) Türkçe tercümesine bu şekilde yazılmıştır.

Boğazlar komisyonu, vazifesini Cemiyeti Akvamın himayesi tahtında icra edecektir.”²

“Lozan değiştirilmeli!”

Konunun bu noktaya gelmesi, Lozan Andlaşması'nın mükemmelliği tezini ciddi şekilde zedelemiştir. 30 Mart'ta *Son Posta*'da “*Lozan muahedesinin boğazlar kısmı değiştirilmeli*” başlığı yer alır. Milliyet “*Boğazlar davasında hakkımız açık ve yerindedir*” derken destek mahiyetinde “*Sovyetler de bizim tezimizle beraberdir*” cümlesini kurar. Türkiye Cumhuriyeti'nin milletlerarası kurucu metninde, Devletin hükümler alanları dışında tutulan yerler böylece ilk defa kamuoyunun gözleri önüne bir mesele olarak serilir. Meğer Boğazlarda hakimiyetimiz yokmuş, askerimiz boğazlarda bulundurulamıyormuş, Bulgar ve Yunan sınırına 32 km. mesafeye kadar olan saha ordumuza yasakmış!

31 Martta *Vakit* gazetesi başyazarı Mehmet Asım (Us) “*Cenevrede Boğazlar meselesi*”ni yazar:

“(Lozan) muahedesine merbut Boğazlar mukavelesile (sözleşmesiyle) beynelmil bir rejime tabi olan Çanakkale ve İstanbul boğazları Cenevrede silahsızlanma konferansında son günlerde mevzuu bahsolmağa (söz konusu edilmeğe) başlamıştır. Ve meselenin yeniden ortaya çıkması Türkiyenin teşebbüsile vukua gelmiştir. Türk murahhası Cemal Hüsnü B. Mak Donald projesi hakkında hükümetin noktai nazarını (görüşünü) izah ederken boğazlardaki yirmi kilometrelik, aynı zamanda Trakyada Bulgar ve Yunan hudutlarındaki otuz iki kilometrelik gayri askerî mintaka kaydının kaldırılmasını istemiştir.”

1. Dünya Savaşı'nın andlaşmaları böylece ortadan kalkarken, bir tek Türkiye'yi bağlayan Lozan Andlaşması ilga edilmemektedir. Türkiye üzerindeki kayıtların devam etmesi İngiliz politikası olarak sürmektedir.

Türkiye'nin Boğazlar konusundaki talebi McDonald Planı ile doğrudan ilişkili olmadığı iddiasıyla reddedilmiştir. Türkiye Lozan'da bu konu ile ilgili tadilat talebini 23 Mayıs 1933'teki Cenevre Silahsızlanma Konferansı'nda da öne sürmüş, yine aynı gerekçeyle kabul edilmemiştir. Silahsızlanma konferansı sonuca ulaşamamıştır ama, “*Dörtler Misakı*” veya “paktı” fikri İtalya'nın faşist lideri Mussolini tarafından ortaya atılmış, dört büyük Avrupa ülkesi, İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya arasında 14 Temmuz 1933 tarihinde Roma'da Mussolini ile İngiltere, Almanya ve Fransa büyükelçileri arasında imzalanmıştır. İtalya ve İngiltere bu andlaşmayı tasdik ederken, Fransa ve Almanya meclisleri tasdik etmemiştir.

Dörtler Misakı basının gündeminde

Türk basını, Dörtler Misakı ile ilgili gelişmeleri yakından takip etmiştir. 13 nisan tarihli *Cumhuriyet*'te “*Dörtler misakinin akıbeti*” başlıklı haber yer almaktadır. Aynı gazetenin 7 haziran nüshasında manşet “*Dörtler Misakı nihayet imzalanıyor!*” şeklindedir. Aynı gazete 9 haziranda dörtler misakinin İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya arasında imzalandığı

2 Ahmet Reşit (Turnagil), “Cemiyetiakvam'da terkiteslihat meselesi” *İ.Ü. Hukuk Fak. Mecmuası*, 19833 C.10 S. 60, sf. 28-43 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/97374>
(Farklı bir aktarma için bkz. Seha Meray: *Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler*. Takım II, C. 2, sf. 60-62).

haberini vermiştir. Elbette bu bir erken ve yanlış haberdir. Ertesi gün ise “*silahları bırakma konferansı dağıldı*” haberi vardır. 17 haziran “*silahlar meselesi*”nin Roma’da görüşüleceği bildirilmektedir. 29 haziran tarihli *Vakit*’te “*Silahları bırakma konferansı tehir ediliyor!*” haberi yer alır. 5 temmuz tarihli *Milliyet*’te başyazı “*Silahsızlanma konferansını tehiri*” başlıklıdır. Başyazı mutadı hilafına Ahmet şükrü (Esmer) imzasını taşımaktadır. Ahmet şükrü, Mülkiye ve Harbiye’de siyasi tarih hocalığı yapan bir dış politika yazarıdır. Aynı gazete 16 temmuzda “*Misak imzalandı*” başlığı ile çıkmıştır. Ertesi günkü başlık “*Bütün Avrupa dörtler misakı ile meşgul*” şeklindedir.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal’in, Dörtler Misakına karşı olduğu ve bunu çeşitli vesileler ile ifade ettiği belirtilmektedir. 1 Kasım 1933’de TBMM’nin yeni dönem açılışındaki konuşmasında Silahsızlanma ve Dünya İktisat konferanslarından bir sonuç çıkmadığı belirtilerek, millî savunmamıza güç vermemiz gerektiğini söylemiştir. Bu arada TBMM silahsızlanma konferansının ürünü olan “*Mütecavizin (saldırganın) tarifi*” anlaşmasını imzalamıştır.

Kuşatılmış Türkiye çıkış yolu arıyor: Dinî inkılap!

Lozan Andlaşması ile sınırları çizilen Türkiye Cumhuriyeti’nin tam manasıyla kuşatma altında olduğu artık Türkiye’yi yönetenler tarafından da kabullenilmektedir. Rodos, 12 Adalar ve Meis’de İtalyanın hâkimiyeti, Kıbrıs’ta İngiliz hâkimiyeti ve Irak’ta İngiliz mandası, Suriye’de Fransız mandası vardır. O sıralar İtalya’nın tesirindeki Bulgaristan’ı da hesaba katmak lâzımdır. Cumhuriyet’ten sonra Musul meselesinin İngiltere’nin istediği tarzda halledilmesi ve içeride dini zayıflatma tarzında yürütülen Avrupalılaştırma hamleleri Türkiye’nin milletlerarası siyasette kabul görmesini sağlayamamıştır. Türkiye Lozan’ı değiştirme hamlelerine hazırlanırken, içeride Avrupa’yı memnun edecek “inkılâp”lara hız vermektedir.

Türkiye’nin kuzey komşusu Sovyetler Birliği ile ilişkileri olumlu bir seyir takip etmektedir. Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Maxim Litvinov’un projesi olarak daha önce 24 Mayıs 1933 tarihinde Milletler Cemiyeti Silahsızlanma Konferansı gündemine getirilmiş olan “*mütecavizin tarifi*” çerçevesinde Temmuz 1933’te Sovyetler Birliği ve komşuları (Türkiye, Estonya, Letonya, Polonya, Romanya, İran, Afganistan ve Finlandiya) arasında; ikincisi ise 4 Temmuz 1933 tarihinde, Türkiye, Sovyetler Birliği, Küçük Antant (Romanya, Yugoslavya, Çekoslovakya) ve Polonya arasında anlaşmalar imzalanmıştır.

Almanya Versay’ı tanımıyor!

Dörtler Misakı/Dörtler Paktı imzalandıktan kısa süre sonra Almanya’nın silahlanma eşitliği talebiyle karşı karşıya kalınmıştır. İtalya’nın desteğine rağmen bu talep kabul görmemiştir. Almanya bunun üzerine 14 Ekim 1933’te Silahsızlanma Konferansı ve Milletler Cemiyeti’nden çekilir. Bir süre sonra İtalya da Silahsızlanma konferansından ayrılır. Böylece Avrupa yeni bir gerilim devresine girer. Almanya Versay andlaşmasına göre, Fransa’ya bırakılmış Ren’in silahsızlandırılmış sol yakasını 1936 yılında işgal eder, Avrupa 2. Dünya Savaşı’na doludizgin gitmektedir. Almanya bir taraftan halk oylamasına giderek böyle bir uygulamaya girişirken, Versay’daki yasağa rağmen mecburi askerliği uygulamaya koyar.

13 yıl sonra varılan nokta: Lozan'ı bozmadan olmaz!

1935 Martında Dışişleri Bakanı T. Rüştü Aras İngiltere büyükelçisiyle yaptığı görüşmede; *“Boğazlar konusunda Türkiye'nin tek başına hareket edebileceğini fakat bunu diğer devletlerin desteğiyle yapmayı tercih ettiğini”* belirtmiş, fakat bu görüş Lozan Sözleşmesi'ne aykırı olduğu için kabul görmemiştir. T. R. Aras, SSCB'nin desteği alınarak, 1935'teki Milletler Cemiyeti toplantısında; *“Türkiye'nin beklenmedik durumlar karşısında, Boğazların güvenliği konusunda gereken tedbirleri almakta tereddüt etmeyeceğini”* bildirmiştir. Türkiye muhtelif zeminlerde görüşlerini dile getirmeye devam etmiş, ancak Almanya'nın Versay hükümlerini hiçe sayarak sürdürdüğü siyaset Türkiye'ye cesaret vermiş ve böylece 1936'da Montrö sözleşmesiyle sonuca ulaşabilmiştir. İdeolojik olarak naslaştırılan Lozan Andlaşmasının bazı hükümleri böylece ortadan kaldırılmıştır.

*

Not: İktibas edilen metinlerde dönemin imlası korunmuştur

**D. Mehmet Doğan, *Müdahaleler ve Siyasi Sistem*,
Yazar Yayınları, 2017, Ankara.**

Abdulvahap Alıcı*

Darbeler Müdahaleler ve Siyasi Sistem isimli kitap, D. Mehmet Doğan'ın Osmanlı Devleti'nden modern Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar uzanan süreçte, meşru yollar dışında iktidar değişimlerini anlattığı ve askeri darbelere odaklandığı çalışmasından oluşmaktadır.

SBF Basın ve Yayın Yüksek Okulu mezunu Doğan, 15 Temmuz darbe girişimi nedeniyle yeniden ele aldığı ve bu bağlamda değerlendirmeler yaptığı sunuşta, 27 Mayıs darbesinden 15 Temmuz darbe girişimine kadar geçen süreçte meydan gelen siyasi olaylarla ilgili açıklamalar yapar. 27 Mayıs 1960 darbesi, Menderes'in Rusya'ya gitmesini engellemeyi hedeflerken, 15 Temmuz darbe girişimi de Erdoğan'ın Putin ile buluşmasını engellemeyi amaçlar. Yurtta Sulh Konseyi isimli yapı, Kemalist eğilimli olmasa da 27 Mayıs bildirisine benzer bir şekilde Batı ve NATO blokuna bağlılığını dile getirmiştir. Darbeler, iktidarı meşru yollarla elde edemeyen laik kesimin, son çaresi olarak görülmektedir. Bu tür eylemler, kendi toplumuna yabancılaşmış ve kendi değerlerinden uzaklaştırılmış mankurtlar vasıtasıyla icra edilir. Diğer yandan Doğan, 15 Temmuz'u, halkın devlete sahip çıkması olarak açıklamakta ve bunun kadim Türk geleneklerindeki, devleti ülkeyi ayakta tutan töre ve kanunlarla eşanlı görn anlayışla ilişkilendirir. Halk, ilk defa bir darbeye karşı durmuş ve millî iradenin ayakta kalmasını sağlamıştır. Bu noktada Doğan, Gülen hareketinin dindar insanların dini hürriyet arayışını kullandığını ve bu nedenle insanların akılcılıktan uzaklaşarak bir harekete sorgusuz itaat eder hale geldiğini belirtir. Bu hareket, amaçlarına ulaşmak için her yolu mübah görmüş, neticede 15 Temmuz'la sonuçlanan süreç yaşanmıştır. Onun için, akıl, mantık ve adalete dayalı bir yapı tesis etmek ve sorgusuz sualsiz itaatten kaçınmak gerekmektedir.

Takep eden bölümde Doğan, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki yönetim yapısını ve bu yapının oluşmasında etkili olan unsurları temel alarak iktidar mücadelesinde dış güçlerin etkilerini ortaya kor. Özellikle, İngiliz elçilerinin yönetime müdahalesi ve yararlı gördüğü kişileri Sadrazamlık ya da Hariciye Nazırlığı gibi etkili konumlara getirmesine dikkat çeker. Lord Stratford Canning'in, Mustafa Reşid Paşa'nın iktidara gelmesi ve Batılı tarzda reform hareketlerinin başlamasında etkili olduğu görülmektedir. Doğan, bu durumu; tek taraflı egemen bir diplomasiden karşılıklılık esasına dayalı sürekli diplomasie geçiş sürecinin başlamasıyla ilişkilendirir. İslam hukukunun egemen ve tek taraflı yapısında Padişah, yabancı elçilerle konuşmazken; şimdi onlarla konuşmakta, hatta fikirlerine itimat etmektedir. Yazarın burada değinmediği nokta, Osmanlı Devleti'nin bu manevraları bir zorunluluk olarak yapmış olmasıdır. Kendiliğinden bir diplomatik düzen değişiminden ziyade, savaşlarda alınan yenilgiler, Batıda meydana gelen siyasi olaylar ve bu tür olayların Osmanlı ülkesinde meydana getirdiği etkiler nedeniyle, karşılıklı diplomasi zorunlu hale gelmiş ve Osmanlı Devleti, bu tür gelişmelerden etkilenmiştir.

* Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBBF, Tarih Bölümü, avalici@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3740-7384

Doğan, Osmanlı Devleti'nin son döneminde temelleri atılan ve günümüze kadar taşınan Hariciye Nezareti, Tercüme Odası gibi kurumları, "Osmanlı Çöküşünün Kurumları" olarak niteler. Doğan'ın bahsettiği "çöküş teorisi", birçok araştırmacı tarafından kabul görmemekte ve bir çöküşten ziyade, ardıllık ve dönüşüm teorisi kabul görmektedir. Buna göre Türkiye Cumhuriyeti, birçok kurumunu Osmanlı Devleti'nden alan haleflik-seleflik ilişkisi içerisinde oluşmuş bir devlettir. Doğan, II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen bu kurumsallaşmayı, "laikleşme" kelimesiyle tanımlar. Bu dönemde yapılan reformların, devletin hayatta kalma refleksiyle oluşan keskin manevralar olduğu unutulmamalıdır. Başta hukuk, ekonomi ve idari alan olmak üzere yapılan reformların amacı, yenedünya düzenine uyum sağlamak ve uluslaşma sürecinde tek parça kalmaya çalışmaktır. Gayrimüslim tebaanın, münferit ve verimsizliği tecrübe edilmiş hizmetleri yerine, Müslümanların eğitilerek uzmanlaşma yoluna gidilmesi, tam da çağın ihtiyacı olan insan tipini yetiştirmeyi hedeflemektedir. Yazar, bu dönemde yetişen bürokrat tipini, Batı'nın gerektiğinde kullanmaya müsait araçları olarak niteler. Bu tespit, tartışılmalıdır. Klasik İslam egemen hukuk anlayışının değişmeye ve yeni normların oluşmaya başladığı bir dönemde, keskin bir doğru veya yanlıştan bahsetmek mümkün değildir. Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat Fermanı'nı ilan ederken bu klasik hukuk anlayışının değişim sürecini başlatmıştır. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta reformların keskinliği ve ne derecede topluma yakın olduğudur. Kanunlaştırma çalışmalarının Osmanlı devlet adamları tarafından toplumun ihtiyaçlarına göre yapılmamış olduğu tezi ileri sürülebilir. Diğer yandan bu tür reformlara ve yeni bilginin oluşturulmasına, ulema teorik olarak yakın değildir ve bu noktada tek etkili ve taşıyıcı unsur bürokrasi olmak zorundadır.

Ulusçuluk akımlarını engelleme ve monarkların statüsünü korumayı amaçlayan Viyana Düzeni'nin, Osmanlı Devleti söz konusu olduğunda işletilmediği görülmektedir. Napolyon Savaşları neticesinde kurulan siyasi düzen ve bu yapının Osmanlı Devleti'ne karşı aldığı yıkıcı bir politikanın benimsenmesi söz konusudur. Ulusçuluk hareketlerinin yayılması, en çok Osmanlı Devleti'ni etkiler. Bu nedenle siyasi reformlar yapılarak kopuşların önü alınmaya çalışılır. Hedef, devletin siyasi ve idari olarak ayakta ve güçlü olmasını temin etmektir. Burada, "civilization" olarak Doğan'ın belirttiği mefhum, "European Concert" olarak bilinen, "Avrupa Uyumudur". Bu uyum, ulusçuluk akımlarının engellenmesini ve monarşik yapıların korunmasını hedeflemektedir. Osmanlı Devleti, doğal olarak bu yapıya üye olarak toprak bütünlüğünü korumayı hedefler. Burada gözden kaçan nokta, Batıların Osmanlı Devleti söz konusu olduğundan ikircikli bir tutum takınmasıdır. 1827 Navarin Baskını'nda, Yunan ayrılıkçı hareketleri, Osmanlı Devleti'nin aleyhinde desteklenir.

1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanlarına rağmen, Osmanlı Devleti'nin Avrupa Uyumunun bir parçası olamamasını, azınlıklara yeterli hak tanınmaması ile açıklayan Doğan, Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Barış Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin resmi olarak Avrupa Uyumunun bir parçası olarak kabul edildiğini görmezden gelir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin Batılı güçler tarafından tampon devlet olarak görüldüğünü ve bunun I. Dünya Savaşı ve takip eden süreçte bağımlı devlete dönüştüğünü iddia eder. Yazar, yeni devletin inşası sürecinde, Osmanlı Devleti karşıtı bir politika benimsendiğini ifade eder. Doğan'a göre, Milli Mücadele, Padişah'ın bilinçli bir

girişimidir ve Mustafa Kemal, bu amaçla hususi olarak seçilmiş ve İstanbul Hükümeti her fırsatta, Ankara Hükümeti lehine gelişmeleri desteklemiştir. Doğan'ın dikkat çektiği diğer bir husus, Ömer Kürkçüoğlu'nun, Mustafa Kemal'in İngilizler tarafından Anadolu'ya gönderildiği ve faaliyetleri üzerine daha sonra geri çekilmek istendiği tezidir. Doğan'a göre, İngiliz etkinliğinin sona ermesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin millî bir devlet olarak kurulması, yine İngilizlerin izin vermesi ile Eskişehir'e gönderilen özel bir heyet garanti altına alınmıştır. Yeni Türkiye, batı ile uyumlu oluşturulacaktır. Mustafa Kemal'in Birinci Lozan Görüşmelerini reddeden meclisi feshetmesi, yeni ülkenin İslami niteliğinin yok edilmesi ya da göz ardı edilmesine yönelik bir girişimdir. İngilizlerin, dünyanın en büyük İslam devleti olan Britanya'nın dini birlikteliğini sağlamak için, halifelik kurumunu Osmanlı Devleti'nin tekelinden çıkarma ya da kontrol edilebilir bir duruma getirme düşüncesi önemlidir. İngilizler, dolaylı olarak halifeliğin tadilini istemektedir. İngiliz etki ajanı Emir Ali ve Ağa Han'ın mektupları, İsmet Paşa'nın eline ulaşmadan İstanbul gazetelerinde neşredilmiştir. Böylece hilafetin ilgası ya da bozulması hedeflenmektedir. Doğan, Kürkçüoğlu'na dayandırdığı atıfla, Mustafa Kemal'in asla İngiliz çıkarları ile çatışmadığını, Boğazlar ve Musul konusunda İngiliz tezlerine yakın bir tutum benimsediğini belirtir.

Kitabın, Bürokrasinin Son İktidarı başlıklı bölümünde Doğan, halktan ve halk dilinden kopuk bir anlayışı benimseyen Tanzimat aydınını, "yabancılaşma" kelimesi ile açıklar. Sonraki gelişmeler, yabancılaşma ile irtibatlıdır. Cumhuriyet devrinde, Diyanet İşleri Başkanlığı ile dini yapı sınırlandırılıp devletin öngördüğü biçimde şekillendirilir. Dini bilgi, göz ardı edilerek onun yerine, Batıdan ikame edilen bilgi konur. Tek partili dönemde, bunu temellendirecek bilgi inşasına yönelik girişimler olur. Osmanlı Devleti'nin dayandığı temel bilginin taşıyıcı olan Meşihat'ın (Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti) kaldırılarak Diyanet İşlerine dönüştürülmesi, geleneksel yapısının ilga edilmesi bu durumun devlet politikası haline dönüştüğünü göstermektedir. Eski bilgi yerine, tamamıyla ithal kanunlar ve uygulamalar doğrudan benimsenir.

Tek partili siyasi yapı, II. Dünya Savaşıyla oluşan bloklaşma üzerine, çok partili hayata geçmeye mecbur kalmıştır. Zira cumhuriyet mefhumu ve seçimler, kapitalist blokun en önemli kriterlerinden biridir. Türkiye'de çok partili hayata geçiş denemeleri, kontrollü bir muhalefetin varlığını hedeflemektedir. Doğan'a göre, 1960 darbesiyle, otoritenin bürokratlara devredildiği yarı özerk bir yapı oluşmuştur. Bu bürokrat ve yarı aydın sınıfının, son temsilcilerinden birisi de Bülent Ecevit'tir. Öncülleri gibi yabancı bir kolejden mezun olmuş, yabancı dil öğrenmiştir. İnsanlık, özgürlük, uygarlık ve ilerleme gibi kelimeleri dilinden düşürmemektedir. Diğer yandan Ecevit iktidarıyla başlayan terör, birçok vatandaşın canına mal olmuştur. Hükümetin siyasi sorumsuzluğu ve artan ekonomik sorunlar nedeniyle artan enflasyon ve IMF'den kredi talebi, Tanzimat sonrası gelişen ilişkilere benzetmektedir. Diğer yandan Doğan, dönemin konjonktüründen bahsetmez. Tanzimat döneminin ekonomik krizleri ve bu dönem birbirine benzemektedir. Ancak her iki halde de devletin ekonomik ve askeri olarak güçsüz olduğu unutulmamalıdır. Kırım Savaşı, Osmanlı Devleti'nin varlığını sorgulayan Rusya'ya karşı yapılmıştır. Sonrasında alınan borçlar, devletin varlığını korumaya ve savaş giderlerini karşılamaya yöneliktir. Osmanlı Devleti, iltizam usulünü terk etse de verimli bir vergi politikası üretememiştir.

Ecevit döneminde ise, Kıbrıs sonrası Amerikan ambargosu ile karşı karşıya kalınmıştır. Petrol krizi ve ekonomik dalgalanmalar, Türkiye'yi IMF'e başvurmaya mecbur etmiştir. 1856 sonrası gelişen süreçte salgınlar, kuraklık ve ekonomik dalgalanmalar, Osmanlı Devleti'nin iflasiyla sonuçlanmıştır. Kişilerden ziyade dönemin etkilerinin siyasi ajandaların belirlenmesinde daha etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Yazar, Düyun-ı Umumiye'nin İkinci Yüzyılı başlıklı bölümüne, İngiliz Elçisi ve Rus Çarı arasında geçen ve hasta adamın nasıl bir muamele görmesi gerektiği ile ilgili diyalog ile başlar. Bu diyalog sırasında İngiltere, hasta adama ihtimam gösterilmesi gerektiğini ileri sürerken; Çar, hastanın ani ölümü neticesinde ortaya çıkacak karışıklığın önünün alınamayacağını dile getirir. Hasta adam olan Osmanlı Devleti, bir an önce paylaşılmalı ve ileride oluşabilecek ani çöküşün getireceği sorunların önüne geçilmelidir. Borç alma ve borç vermeyi, kapitalizmin bir zorunluluğu olarak belirten yazar, Osmanlı idarecilerinin gayrimüslimlerden borç almayı, kendine zül gördüğünü belirtmektedir. Demiryollarının yaygınlaşması ile beraber Osmanlı ülkesi, yabancıların açık pazarı haline gelmiş, bu durum Osmanlı maliyesini sarsmış ve sonuçta bozulan ticari dengeler ve dünyadaki dalgalanmalarla iflas ve ekonomi yönetiminin Düyun-ı Umumiye'ye devri gerçekleşmiştir. Lozan'da aktarılan borçlar, ancak 1954'te bitirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında borç alan yönetimler, teminat olarak tarım birliklerinin gelirleri ve varlıklarını, koşulsuz teminat olarak göstermiştir. Nihayetinde yazara göre, Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa ile başlayan bürokratikleşme sürecinin ülkeyi getirdiği nokta, borçlanma ve hürriyet, adalet, müsavat gibi mefhumların yerini sosyalizm, özgürlük ve barış gibi kelimelerin aldığı bir yerdir. Bu noktada ticaret ve siyasi ilişkilerin iki boyutlu olduğu unutulmamalıdır. Ülkede artan ticarete Müslümanların mesafeli olması ve Osmanlı Devleti'nin geleneksel ekonomi politikaları, ticaretteki Müslüman varlığının sınırlı kalmasına neden olmuştur. Yabancı tüccarların, gayrimüslim reayayı ajan olarak kullanması ve beratlar yoluyla hukuki koruma altına alınması, Müslümanların ekonomik etkinliklerinin yok olmasına neden olmuştur.

Doğan'a göre Demokrat Parti ve Adalet Partisi'nin etkili olduğu yıllarda, "devrimci" ve "Atatürkçü" nitelendirmeleriyle sol hareketleri koruyan ve destekleyen bir bürokrasinin varlığından söz etmek mümkündür. Burada yazar, Soğuk Savaş döneminin getirdiği çift kutuplu dünyaya değinmez. Sol ve sağ hareketler, kapitalist ve sosyalist blokların etki ajanlarıdır ve bürokratik, siyasi katmanlarda etkinliklerini artırmaktadır. Bu tür siyasi çekişmeler, Soğuk Savaş'ın zirve noktalarından 1980'li yıllarda, darbe ile sonuçlanmıştır. Bu süreçte, askeri ve siyasi kesimden sıyrılmayı başaran Turgut Özal, hükümet kurmayı başarmıştır. Bunda Özal'ın, dış tecrübeleri ve bürokrat kökenli olması etkili olmuştur. 1990'lı yıllarda ise 28 Şubat süreci ile anti-İslamcı bir asker grubu, şehirlileşen ve bürokratik anlamda etkinlik kazanan muhafazakâr grupları tasviye etmiştir. Bu süreçte Batı dünyasında özgürlüklerin savunucusu olan burjuvanın Türkiye'deki temsilcisi TÜSİAD'ın, muhafazakâr yapıların karşısında olduğu görülmektedir. Doğan'a göre Atatürk ve İnönü, şeklen demokratik bir yapı kurmuş, hatta kanunlar ihdas ederek bu yapıyı koruma altına almış, asla ve asla demokratik kültürün canlandırılmasına yönelik çalışmalar yapmamıştır. Türkiye burjuvazisi, ilk olarak bürokratik kökenli ve sermayesini devlet desteğiyle teşkil etmiştir. İkinci olarak, bir kısmı uluslararası sermayenin etkisi

altında ve çıkarları bu çerçevede şekillenmektedir. Burada Doğan, Osmanlı Devleti'nde başlayıp süregelen bir ilişkiyi tespit etmiştir. Burada bahsi geçen olgu, bir neden değil sonuçtur. Uluslararası ticaretin artmasıyla başlayan gayrimüslim etkinliği ve sermaye birikimi, diğer bölgeleri pazar haline getirmiştir.

Genel okuyucu kitlesine hitap eden bu kitap, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne devam eden iktidarın, darbe gibi meşru olmayan yollarla gaspının seyrini, bir bütün halinde sade bir dille aktarmaktadır. Diğer yandan, siyasi ve ekonomik verilerle ilgili akademik kaynakların sınırlı olduğu görülmektedir. Dışışleri ve harbiye gibi konularda politikaların zamanın konjonktürüne göre değiştiği ve özellikle Soğuk Savaş döneminde kişilerin etkilerinin sınırlı kaldığı görülmektedir. Kapitalist ya da sosyalist blok, bu dönemde kendi otoritelerini devam ettirmek için, blokları oluşturan devletlere her türlü siyasi, ekonomik ve askeri müdahaleyi yapmadan çekinmemiş, yazarın ifadesiyle yerel ve millî bir bürokrasiden yoksun ülkelerde, en çok başvurdukları yöntem, askeri darbe olmuştur. Bu noktada yazar NATO blokunun, etkisini ve etki alanını korumak için, niteliği fark etmeksizin Kemalist ya da Gülençi araçları kullandığını, bunların sadece etki ajanı olduğunu, öğretici bir biçimde açıklamaktadır. Bu nedenle eser, konuyla ilgili bilgi edinmek isteyen her vatandaşın başvurabileceği bir kitaptır.

**Onur Atalay, *Türk'e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arasında*
*Kemalizm, İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2022, 360 s.***

Selda Koçaş*

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal sürecinde bir rejim değişikliği yaşanmış; hemen her alanda yapılan reform hareketleri, hayata geçirildiği dönemlerden günümüze değin muhtelif tartışmaların öznesi olma özelliğini muhafaza etmiştir. Bunların yanı sıra bazı kavramlar, deyim yerindeyse tabulaştırılmış; bunlara eleştirel düşünceyle yaklaşp tahlil etmeye çalışmak, dayanaklarını, sebep ve sonuçlarını irdelemek, bazen şiddetli tenkitlere ve hatta rejim karşıtlığı isnatlarına maruz kalmayı dahi doğurabilmiştir.

Onur Atalay, Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde lisans, Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yüksek lisans derecesini almış; aynı üniversitenin Siyaset Bilimi Bölümü'nden doktorasını tamamlamıştır. *Türk'e Tapmak* kitabının büyük bir bölümü, bu doktora çalışmasının ürünüdür. Yazarın, İngilizce ve Fransızcadan yaptığı çevirilerin yanı sıra, yüksek lisans tezi de kitap olarak yayımlanmıştır. Sözü edilen kitap: *Kızıl Elma Koalisyonu: Ulusalcılar, Milliyetçiler, Kemalistler*, Paradigma Yayınları, 2006'dır.

Türk'e Tapmak, iki dünya savaşı arasındaki dönemde, özellikle 1930'lu yıllara yoğunlaşarak Kemalizm ideolojisini, bu ideolojinin çağdaşı diğer ideolojilerle olan benzerlikleri ve ayrıştığı noktaları ele alır. Yerli ve yabancı kaynakların bulunduğu geniş kaynakça, ciddi bir literatür taramasının yapıldığını gözler önüne seriyor. Ayrıca yazar, söz konusu ideolojinin özellikleri ve döneme yansımalarını aktarırken tezini, yerli-yabancı pek çok araştırmacının çalışmalarının yanı sıra, dönemin hükümetinin onayıyla hazırlanmış resmi ders programı ve kitaplarına, resmi tören, parti programı ve radyo yayınlarına, çeşitli görevlerde bulunmuş devlet adamlarının muhtelif platformlarda yaptıkları konuşma ve yazmış oldukları yayınlara atıfta bulunarak temellendiriyor. Yazar, Ön Sözde belirttiği üzere kitapta, Kemalizm'in, 1930'lar süresince, siyasetin kutsallaşmasının kayda değer bir örneğini oluşturduğunu göstermeyi amaçlıyor.

Kitap, toplamda 360 sayfadır. İçindekiler, ön söz ve kaynakça dışında 11 bölümden oluşmaktadır. "Batı'da Siyasetin Kutsallaşması" adlı Birinci Bölümde, Batı'nın sekülerleşme süreci, özellikle Fransa üzerinde yoğunlaşarak incelenmiştir. Kralın yerine vatan ve milletin, kilisenin yerine kutsallaştırılan doğanın yeni rahipleri olarak Newtoncu bilim insanlarının ve tanrının yerine de akıl ikame edilir. Bu dönem, yazar tarafından tapınma yönünün değiştiği, aydınlanma söylemiyle eski din yerinin boşaltılıp yerine sözde dinlerin dolduğu bir devirdir. Sözde dinlerin kurucuları; *akıl, bilim, insan, ilerleme ve doğa* olarak öne çıkarılmıştır. İlk bölümün, "Devrimi din olarak okumak ve sivil din" alt başlığında, Fransız İhtilalinin, adeta iman meselesi olarak görüldüğünün altı çizilir. Ortaya çıkan seküler dinin oluşumunda, örnek alınan Rousseou'nun *Toplum Sözleşmesi*'ne ve Durkheim'in analizlerine yer verilerek, Batı'da "siyasetin kutsallaşması" süreci, bu metinler üzerinden okunmaya çalışılır.

* KTO Karatay Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisan Öğrencisi. selda.kocas@ogrenci.karatay.edu.tr.

“20. Yüzyılda Siyasal Dinler” başlıklı İkinci Bölüm, XVIII ve XIX. yüzyılda yaşanan gelişmelerin, temelini attığı “kutsal siyasetin”, I. Dünya Savaşı’nın da etkisiyle son şeklini aldığını, özellikle kaybeden ya da savaş neticesinde ciddi biçimde istikrarsızlaşan devletlerin, siyasal dinler, doktrinler ve ritüeller üreterek, her birinin kendi amacına hizmet edecek yeni bir insan modeli ortaya çıkarma çabalarını konu alır. Bölümün özellikle altını çizdiği bir diğer nokta, bu siyasi dinlerin ortaya çıkardığı kişi kültürüdür. Bu bağlamda Rusya, İtalya ve Almanya örnekleri ele alınarak, karizmatik kişi kültürünün tanrılaştırıldığı Lenin, Stalin, Mussolini ve Hitler üzerinde yoğunlaşılır.

“Siyasal Dinler ve Kemalizm: Karşılıklı Etkileşim” başlıklı 3. bölümde, Birinci Dünya Savaşı’nın bir diğer kaybedeni olan Osmanlı Devleti ve onun küllerinden doğan Türkiye’nin yeni rejimi tartışılır. Yazar, burada mukayeseli bir araştırma şeklini ortaya koyar. Kemalizm ve dönem totaliter rejimlerinin birbirlerinden ne oranda esinlendiklerini, girişilen toplum mühendisliğinde hangi ortak araçları kullandıklarını tespit etmeye çalışır. Bunları yaparken söz konusu rejim liderlerinin, birbirleri hakkındaki görüşlerine de yer verir. Yazar burada; *Batı’nın totaliter rejimleri ile Tek Parti rejiminin benzeştiği, bu doğrultuda dönem Türkiye’sinde siyasetin kutsallaştığı tespitini yapar.*

“Rejimin Din Siyaseti” adlı 4. bölüme yazar, inanç krizinin XIX. yüzyıl sonlarında baş gösterdiğini belirterek başlar. Pozitivizm, materyalizm, sosyal Darwinizm gibi çeşitli akımlara temayüllü olan bir kuşak ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu kuşak, ileride Cumhuriyeti kuran kadro olacaktır. XX. yüzyılda Cumhuriyetle birlikte inanç meselesinde verilmesi gereken bir karar vardır ve seçeneklerden biri, -karşılığında yeni bir Türk dini ‘yaratılmak’ kaydıyla- dinin tamamen reddedilmesi; diğeri ise, -Türk’ün kendisinin dinselleştirilmesi yoluyla- reforme edilerek kazandırılmasıydı. Sonuçta dinin oldukça işlevsel bir araç olduğunun farkında olan rejim, dinden tamamen vazgeçme fikrini bir kenara koyup, dinde reform yapmada karar kılar. Yazar, bu karar doğrultusunda rejimin izlediği din politikasını; dönemin eğitim sistemi, ibadethanelerin akıbeti, açılan Diyanet kurumu, İmam Hatip Mektepleri, İlahiyat Fakültesi, kılık kıyafet uygulamaları gibi meseleler üzerinden ayrıntılı bir şekilde irdeler. Ayrıca Mustafa Kemal’in dinle ilgili kişisel yaklaşımlarına yer verilir.

“Bir Seküler Din Olarak Kemalizmin İnşası” adlı 5. bölümde yazar, geleneksel din kavramlarından Kemalizm’e doğru hızlı bir kutsiyet nakli yapıldığını söyler. Bu söylemleri, bizzat rejim taraftarlarının kullandığı argümanlara, Kemalist entelektüellerin yazıp çizdikleri savlara dayandırır. Birçok ismin, kongre, söyleşi, kitap/makale vb. yollardan dile getirdikleri ve tâbi olmaktan gurur duydukları yeni kutsalın, yani Kemalizm’in bir din olduğu yönündeki iddia, yazarın tespitleri sonucu vardığı kanaat değil, rejim kadrosunun bizzat kendi demecilerinde verdikleri beyanlardır. Kitap, yeni din Kemalizm’in savunularına oldukça geniş yer verir. Örneğin, 1931’de Mecliste söz alan Ahmet Ağaoğlu: *“Efendiler, Cumhuriyet, inkılap baştan başa bir dindir, bir imandır. Bu dinin bu kitabın bir kitabı olacaktı, dâhileri olacaktı, müminleri olacaktı”*, der. Ağaoğlu’nun sözlerine karşılık meclisten yükselen sesler, tüm bunları onaylar nitelikte olur. Diğer bir örnek, Atatürk’ün sağlığında yayımlanan *Kemalizm* adlı kitapta Mehmet Şerafettin Akyurt, *“Kemalizm, bir dindir ki onun en büyük sıfatlarından biri, devrimci olmasıdır”* diye yazar. Akyurt, başka bir bölümde, *“Kemalizm ulusu amaca yönelten bir dindir”* ifadesini kullanır.

Kitabın altı, yedi ve sekizinci bölümlerini, Kemalizm'in Kutsalları oluşturur. Altınca Bölümde, Kemalizm'in ilk kutsalı olarak *Batı medeniyeti* üzerinde durulur. Çünkü Mustafa Kemal'e göre medeniyet bir tanedir ve oda Batı medeniyedir. Yedinci Bölümde, Kemalizm'in ikinci kutsalı olan *bilim*, Sekizinci Bölümde, son kutsal olan *milliyetçilik* üzerinde durulur. Yazara göre, kutsallaşan bir medeniyet ve bilimin, kutsal milliyetçilikle buluşması hiç de zor olmayacak; bu buluşmanın sunucu olarak kafataslarının üstünlüğü bahisleri yapılacak, Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi gibi, sözde bilimsel çalışmalara imza atılacaktır.

“Kurtuluş Savaşı’ndan 10. Yıla Bir Tanrı Doğuyor” adlı 9. bölümde yazar, 12 yıl sürecek olan uzun savaş yılları ve felaket günlerinin, bir mucize ve bir kurtarıcı beklentisi oluşturduğunu, hazır bulunan bu ortamda, henüz I. Dünya Savaşı’nın bitiminden itibaren Mustafa Kemal’in şahsında, bir kişi kültü oluşturulmaya başlandığını söyler. İstiklal Harbi’yle bu oluşum ivme kazanmış; Cumhuriyetin ilanıyla da kemale ermiştir. Nutuk’u, ayrıntılı inceleyen ve bunu önemli bir dönemeç olarak belirten yazar, Cumhuriyet döneminde son halini alan kişi kültürünün maddeleşmiş halleri olan, şehir meydanlarındaki devasa heykelleri, başta okullar olmak üzere kamu binalarında ve hatta evlerin baş köşesinde yer alan büstleri de bu kült bağlamında değerlendirir.

“Onuncu Yıl ve Sonrası: Tanrı’yı Halka Tanıtmak” başlığını taşıyan 10. bölüm, bir önceki 10 yılda oluşturulan kişi kültürünün, siyasi elit tabakada olduğu gibi, halk nezdinde de kabul görmesini sağlamak için yapılan organizasyonlara yer verir. Yazarın, “seküler bir ritüel” olarak tanımladığı onuncu yıl kutlamaları, bu uğurda sarf edilen çabaların boyutunu göstermek adına önemli detaylar içermektedir. Bunun dışında Atatürk mistisizminin; sanata, özellikle edebiyat üzerindeki etkilerine değinilerek, eğitim alanındaki yansımalarına yer verilir.

“Bir Tanrı Ölürse...” başlıklı son bölümde ise, kutsallık atfedilen beşerin, yani Atatürk’ün ölümüyle ortaya çıkan hezeyanlara yer verilir. Yazar, bundan sonraki yüceltmelerin, Atatürk’ün sağlığında gösterilenleri aştığını gözler önün serer. *10 Kasım’da atılan gazete manşetleri, köşe yazıları giderek dozu artan ve ifrat halini alan yas metinlerinin en mutedil olanlarından. Akşam gazetesi, Atatürk’ten ‘mucizelerin babası’, şeklinde bahseder. Son Post’da Ercümen Ekrem Talu, onun muhiti nura boğan bir güneş ve ‘yaratıcı’ olduğunu anlatır. Uyanışta ise Gavsî Halid Ozansoy, onun ölmediğini çünkü ebediyetin başka bir aleme göçmesinin mümkün olmadığını belirtir.* Bu ifadeler, daha başlangıçtır. Son bölümde, dönemin ruhunu aktarabilmek adına, pek çok kaynakta dozun giderek arttığı söylem ve yaklaşımlara yer verilir. Kitap, Türkiye’deki kültürel değişimin anlaşılmasını kolaylaştıracak bir çalışmadır. Aleyhte¹ ve lehinde² yansımaların olması, eserin alanında başarılı olduğunu düşündürmektedir.

1 Nihat Genç’in, kitabı bilimsel olmaktan uzak bulduğu, “Yoğun bir şekilde yaşadığı coşkuyu, mübalağalı övgülerle aktaran birkaç şairin sözünden başka dayanağı olmayan bu kitap, Cumhuriyet ve Kemalizm’i yıpratmaya yönelik bir çaba” gördüğü eleştirileri için bk. <https://www.youtube.com/watch?v=fK1wweGQWrc>.

2 Murat Bardakçı, “20. yüzyıl tarihimizin az bilinen bahislerini anlatan iki önemli kitap”, *Habertürk*, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/2254846-20-yuzyil-tarihimizin-az-bilinen-bahislerini-anlatan-iki-onemli-kitap>.

Halil İbrahim Çelik, *Türkiye-ABD İlişkilerinin Eğitim Boyutu ve Fulbright Programı*, Nobel Yayınları, Ankara, 2021, 297 s.

Yusuf Sayın*

Eğitim, insanlık tarihi boyunca insana her zaman yol gösterici ve yaşamda nasıl var olması gerektiğini öğreten, davranışlarının belirlenmesi ve kanaatinin olgunlaşmasına hizmet eden bir araç işlevi görmüştür. Eğitim, toplumların ve devletlerin kurucu öznesi insanı teşekkül ettiren bir kaynak niteliği taşımıştır. Böylece toplumlar ve devletler, eğitilmiş insanları sayesinde istikballerini inşa ve ihya edebilmiştir. Geleceğin inşası, devletler açısından eğitim süreçlerinin uluslararası iş birliğine açılması olarak görülmüştür.

Vestfalya düzeni ile kurgulanan uluslararası ilişkiler ve yeni ulus-devletler sisteminde eğitim, ilişkileri küreselleştiren bir unsur olmuştur. Küreselleşmiş zamanlarda devletler ve uluslar, eğitim sayesinde karşılıklı etkileşim ve iletişim imkanları bulabilmiş; sosyal, kültürel, dini ve linguistik manada karşılıklı diyaloglarını artırabilmiştir. Bugün çok sayıda ülkenin uluslararası eğitim programı, bu amaca hizmet etme temayülü içindedir. Eğitim, bir bakıma yeni bir uluslararası ilişkiler sistemi yahut dünya düzeni ihdas etmenin aracı olarak görülmüştür de denebilir.

Bu çerçevede, ABD 2. Dünya Savaşı sonrasında dünya devletleri ile eğitim, kültür, tarih ve dil alanlarında geliştirdiği iş birlikleri ile Amerikan *soft power* (yumuşak güç) stratejisini hayata geçirmeye çalışmış; kendi paradigması çerçevesinde yeni bir “dünya düzeni” inşa etmeye yönelik çok kritik adımlar atmıştır. Uluslararası ilişkilerde, *hard power* (sert güç) stratejisinin sahip olduğu önem, yumuşak güç stratejisinin uygulamaya konulması ile pekiştirilmiş; adeta sert güç, yumuşak güçle bütünleşik görülerek, ABD örneğinde olduğu gibi, devletlerin ulusal kudret ve egemenliğini uzatan bir bütünlükte değerlendirilmiştir.

Bu minvalde; dönemin Amerikan Kongresi dış ilişkiler komisyonu üyesi Senatör James William Fulbright, Amerikan ulusal yumuşak gücünün, eğitim iş birliği anlaşmalarıyla konsolide edilmesinin mimarı olmuştur. Çelik’in eserde vurguladığı üzere; W. Fulbright, eğitim alanında iş birliği yolu ile ABD’nin uluslararası alanda yumuşak güç etkisi oluşturma stratejisini geliştirmiştir. İkili anlaşmalar ve eğitim bursları ile dünyanın geri kalanında, ABD ideallerini benimseyen eğitilmiş insan yetiştirmeyi amaçlamıştır. ABD’nin bu insan kaynağının, uluslararası ilişkilerindeki etkisi ve önemi, siyasi ilişkilerdeki değişim dönemlerinde daha belirgin olarak ortaya çıkmıştır.

Dr. Halil İbrahim Çelik’in, Nobel Yayınlarından 2021 yılında yayınladığı, “*Türkiye-ABD İlişkilerinin Eğitim Boyutu ve Fulbright Programı*” adlı eseri, bir Amerikan ulusal eğitim programının, uluslararası ilişkiler ve küresel (eğitsel) siyaseti nasıl etkileyip dönüştürdüğünün serüvenini anlatıyor. “Türk Eğitim Sisteminde ABD Etkilerinin Görünümü” ve “Türkiye-ABD Eğitim Değişim Programları ve Eğitim Bursları” başlıklarıyla iki ana bölüm halinde tasarlanan kitabın, Türkçe literatür ve eğitim tarihi

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, ysayin@erbakan.edu.tr, ORCID: [0000-0003-4246-9416](https://orcid.org/0000-0003-4246-9416).

açısından çok dikkat çekici tarafı; Amerikan eğitim modelinin, Türkiye’de eğitim sistemini ne şekilde etkilediği ve bunun Türk-Amerikan ilişkilerine nasıl yansıtıldığıdır.

Çelik’e göre Türkiye Cumhuriyeti, modernleşme hedefini; Osmanlı Devleti’nin yeniden yapılanma dönemindeki biçimi, daha radikal uygulamalar ile benimsemiştir. Yeni kurulan cumhuriyet; siyasi, iktisadi ve kültürel bakımdan yönünü Batı’ya döndüğünden, Türkiye’nin Batı ile ilişkilerinde, özellikle 1947 yılından itibaren Batı Medeniyetinin liderliğini üstlenmiş olan ABD ağırlık kazanmıştır. Yazar’a göre, Türkiye-ABD ilişkilerinin eğitim boyutunda, ABD-Türkiye arasındaki eğitim-kültür iş birliği anlaşmaları ve öğrenci mübadelesi programları etkili olmuştur. Eğitim ve kültür alanlarında iş birliği ve eğitimci, öğrenci değişim programları içerisinde Fulbright Programı, “amiral gemisi” rolünü üstlenmiştir. Bu anlamda Fulbright Programı, Türk-Amerikan ilişkilerinin gelişimini ve Türk eğitim sistemini belirgin ölçüde etkilemiştir. Bu çerçevede, Türk-Amerikan dış politik ilişkileri de ikili eğitsel süreçlerin etkisi altında kalmıştır denebilir.

Çelik, Türk eğitim sisteminde ABD etkisinin incelenmesinde Fulbright Vakfı Burslarının ayrıntılı değerlendirmesinde üç temel saikin etkili olduğunu vurgulamıştır. İlki; Fulbright Eğitim Burslarının diğer burs sistemlerinden farklı olarak Amerikan Dışişleri Bakanlığı (State of Secretary) Eğitim ve Kültürel İşler Bürosuna bağlı olarak çalışmakta olması ve bütçesinin büyük oranda ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından finanse edilmesidir. Diğer eğitim vakıflarının ise ABD Hükümeti ile Fulbright Vakfına benzer yasal-resmî bağları bulunmamaktadır. İkincisi; Türkiye Fulbright Eğitim Komisyonu, ABD Üniversitelerinin Türkiye’deki temsilciliği görevini de ifa etmektedir. Son olarak Türkiye Fulbright Eğitim Komisyonu, diğer burs vakıflarından farklı olarak iki devlet arasında yapılan bir anlaşma hükümlerine göre sürdürülmektedir. Kısacası; ABD’nin, Türkiye örneğinde olduğu gibi, ikili ilişkilerini etkileyen bir özne ve unsur olarak Fulbright Programı’nı pratize etmesi hem dış politikasında bir bağlantı/angajman ve enstrüman olarak eğitimi görmesi hem de Türk eğitim sisteminde (ve dış politik münasebetlerde) ABD etkisinin değerlendirilmesini sağlayabilecek bir içerik ihtiva etmesidir.

Yazar, Türk eğitim sisteminin kurgulanmasında Amerikan etkisinin izlerini takip ederken, “Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne; Batı Medeniyeti karşısında geri kaldığını kabul eden Türk aydınlarının devleti yeniden yapılandırmak ve geri kalmışlıktan kurtarmak istemesinin” etkili olduğunu belirtmekte; Tanzimat Dönemi’nden (1839-1876), Devrimci Cumhuriyet dönemine (1923-1945) değin Batılılaşma eksenli Türk modernleşirmesinin izlediği rotayı tarif etmektedir. Buna göre, Amerikan-tarzı eğitim sistemi, Batılılaşma orijinli Türk modernleşirmesinde anahtar rol üstlenmiştir denebilir. Bunun da “Maarif Davası” güden Millî Eğitim sistemi ile inşa edildiği, belirtilebilir.

Sonuç olarak hem Türk eğitim tarihi hem de millî maarif sistemini açıklayacak çok önemli ipuçları sunan kitabın, Türkçe yazın alanına eşsiz katkılarda bulunmuş; sadece eğitim tarihi ve yazın alanında değil, Türk dış politikası ve uluslararası ilişkiler alanlarında da okurlarına ve çalışanlarına bir başucu kaynak oluşturmuş olduğu söylenebilir. Kitabın muhtevası dikkatlice izlendiğinde, Türk-Amerikan ilişkilerine dair ciddi bir okuma ve analizin yapıldığı, eğitim tarihi açısından ilişkileri değerlendirmenin gerçekleştirildiği görülecektir. Bilhassa eğitim sektöründe çalışanların, mutlaka müracaat etmesini tavsiye

edebileceğim Kitap, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler çalışanlarının da görmezden gelemeyeceği çok önemli bilgileri ihtiva etmesi yönünden dikkate şayandır.

Bazı kitapların söylediği şeyler vardır, bazılarınınsa hissettirdikleri. Benim bu hisler çerçevesinde algıladığım; Türk modernleşmesi, politik inşası ve bürokratik yapılanmasında rol alan şahısların, “Fulbright rüzgarı”ndan etkilendikleri, Cumhuriyeti ve Devleti kurgularken, “American-Style” eğitim süreçlerini hayata geçirerek toplumu “American Dream” (Amerikan Rüyası) içinde tasarladıklarıdır. Bu durumunsa en çok; “Millî” olarak adlandırılan, manevi, muhafazakâr ve geleneksel Anadolu irfanı, ilim ve hikmet dünyasına zarar verdiği; konuyu bir “maarif davası”ndan çıkarıp bütünüyle Amerikan kapitalizmi ve Batılı modernizasyon süreçlerine hapsedtiğidir. Bu kitabı okudukça bende, “millî eğitim”imizin ne kadar “millî” ve “yerli” olduğuna ilişkin çok ciddi soru işaretleri ve endişeli hissiyat belirdi. Yıllardır “eğitim sistemimiz”le başlayan devasa tartışmaları anlamlandırmak için kitabın, bir anahtar işlevi görebileceğini söylemeden geçemeyeceğim...

**Sami Şener, *Türkiye’de Amerikan Etkisi,*
Anadolu Ay Yayınları, Ankara, 2022. 271 s.**

Halil İbrahim Çelik*

Amerika Birleşik Devletleri, kuruluşundan itibaren iktisadi, siyasi ve kültürel olarak eski dünya kıtaları ile ilgilenmiş, ekonomik ve siyasi gücü elde etmenin, Akdeniz havzası ile ticari ilişkileri güçlendirmekten geçtiğini öngörmüştü. Bu düşünce ABD’nin, Osmanlı Devleti’ndeki yeniden yapılanma döneminden itibaren bölge politikasının belirlenmesinde etkili olmuştur. ABD, Doğu Akdeniz ticaretinden pay alabilmek için Türkiye coğrafyasında yerel yardımcı bulmak, hatta kendisine yerel destekçiler oluşturmak için misyoner okulları açmıştır. Misyoner okulları ve yardım kuruluşlarını, Orta Doğu’da yumuşak güç (soft power) olarak kullanan ABD, 1840 yılından itibaren Türkiye’de etki alanı oluşturmaya başlamıştır. Türk İstiklal Harbi döneminde Anadolu’yu doğrudan işgale girişmemesi, yardım kuruluşları ve Anadolu’ya gönderdiği heyetler aracılığı ile Türk toplumunda sempati oluşturan ABD, Cumhuriyetin ilanından sonra UNESCO, ICA gibi yardım ve iş birliği kuruluşlarının da desteği ile Türkiye Cumhuriyeti’yle ilişkilerini geliştirmiştir. Türkiye’nin eğitim, sağlık, bayındırlık, ekonomi vb. alanlardaki uzman ihtiyacını karşılayarak bu alanda kıta Avrupa’sının yerini almıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye, Sovyetler Birliği’nin yayılma politikasına karşı kendisini savunmak için ABD liderliğindeki Batı bloku ve NATO’nun üyesi olmuştur. Bu süreçte Türkiye, Truman Doktrini ve Marshall Planı’nın sağladığı mali yardımlar ve ABD ile imzaladığı iş birliği anlaşmalarının sonucu olarak ABD ile tam ittifak kurmuştur. Yunanistan’ın Kıbrıs’ı ilhak ve Kıbrıs Türklerini imha politikasına ABD’nin destek vermesi ve Kıbrıs sorunu devam ederken Başkan Johnson’un 5 Haziran 1964 tarihli mektubu, iki ülke arasında ilişkileri kırılma noktasına getirmiştir. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında Türk-ABD ilişkileri, siyasi sahada kırılğan ilişkiler olmakla birlikte eğitim, kültür, sanat vb. alanlarda kesintisiz sürdürülmüştür. Bu ilişkiler, hegemon güç olan ABD’nin, Türkiye’ye üzerinde etkisini güçlendirmesi sonucunu doğurmuştur. Prof. Dr. Sami Şener’in, *Türkiye’de Amerikan Etkisi* isimli kitabı, Amerika’nın sosyal ve siyasi yapısını ve Türkiye üzerindeki etkisini incelemektedir. *Osmanlı’da Sosyal Çözülme, İşte Amerika, Türkiye’de Gençlik, Yarınlara Hazırlanmak, Başarı Yolunda Yetmiş Kural* isimli kitapları da yayınlamış olan Şener, halen KTO Karatay Üniversitesi’nde akademik çalışmalarını sürdürmektedir.

Türkiye’de Amerikan Etkisi isimli eser, yayınevının takdim yazı ve yazarın özgeçmişi ile başlamakta, giriş, üç bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Giriş bölümünde yazar, Amerika’nın dünya siyasetindeki ağırlığına ve belirleyiciliğine dikkat çekmekte ve dünyada Amerikan bağımlılığının normalleşmesini, en büyük tehlike olarak görmektedir. Yazar, Türk-Amerikan ilişkilerinde dostluğun tek tarafı sürdüğü ve “dostluğa sadakat gösterenin hep Türkiye” olduğu tespitini yapmaktadır. Amerikan toplumundan çok, Amerika’da siyaseti belirleyen iş adamları, siyasetçiler ve bürokratların rollerine

* Dr. Öğr. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, halilibrahimcelik42@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5500-4226.

odaklanması gerektiğini değerlendiren Şener, yönetici ve kurumlara karşı sorgulayıcı bir yaklaşımın benimsenmesini önermektedir.

Kitabın *Amerikan Toplumunun Yapısı* başlıklı I. bölümünde; kuruluş döneminden günümüze Amerika Birleşik Devletleri tarihinin kısa bir özeti ve değerlendirmesi yapılmaktadır. Günümüz Amerikan toplumunu oluşturan milletlerin, Amerika kıtasına göç etmesi ve yerliler ile ilişkileri, Amerikan toplumunun sosyal yapısının oluşması, I. ve II. Dünya Savaşları sürecinde ABD'nin dış ilişkileri, geniş bir perspektiften ele alınmıştır. ABD'nin dış politikasında sermaye çevreleri ve lobilerin belirleyici bir etkiye sahip olduğunu ifade eden yazara göre, Amerika bir dünya imparatorluğu kurmuştur. Bu imparatorluk ve ABD toplumu, *Wall Street'in Protestan-Yahudi karışımından doğmuş Amerikalı tüccarlar* tarafından yönetilmektedir. Bu yönetimin oluşturduğu askeri güç, II. Dünya Savaşı'nda Fransa ittifakıyla birlikte bir milyon insanı, Amerikan kamplarında acımasızca yok etmiş, Japonya üzerinde atom bombaları kullanarak hem iki şehir halkını hem de insanlığın geleceği dünyanın ekolojik dengesini bozarak tehlikeye atmıştır. Amerikan savaş makinesinin Vietnam, Afganistan ve Irak gibi ülkelerde tüccarların menfaatleri uğruna insanlık suçları işlediğini, Amerikalı savcıların ortaya çıkardığını ifade eden yazar, ABD'li tarihçi Samuel Huntington'un başka ülkelere askeri müdahaleyi meşrulaştıran söylemlerini, Makyavelli'nin siyaset teorisi ile özdeşleştirmektedir. Sami Şener'e göre, Amerika'nın İslâm ülkeleri üzerindeki politikası, İngiltere'nin bıraktığı yerden devam etmektedir. Amerika askerlerinin işlediği katliam suçları, ABD bursları ve hayırsever yardımları aracılığıyla oluşturulan iyi Amerikalılar imajı ile örtülmek istenmekte, sinema endüstrisinin propaganda yöntemleriyle dünyanın geri kalanı; bu katliamları görmezden gelmekte ya da oluşturulan kötü imajı ile yaftalanan ülke ya da toplumların, katliamı hak ettiğini kabul etmektedir. Yazar, bu yaklaşımların bir sonucu olarak ABD ve onun yerel ortaklarının, Orta Doğu'da yeni dünya düzenine karşı gelen gelişmemiş toplumları terbiye etmeye hakkı olduğuna Batı kamuoyunu inandırıldığını tespit etmektedir.

İkinci Bölüm, Türkiye-ABD ilişkilerine odaklanmıştır. İki ülke arasındaki kültürel ilişkiler ve ABD'nin politik yayılması, güvenlik anlaşmaları ve paktlar, Amerika'nın Türkiye'ye ekonomik yardımları, bu bölümde incelenmiştir. Türkiye'de Amerikan politik ve kültürel yayılmasının 1840 yılından itibaren Amerikan misyoner teşkilatı American Board of Commissioners for Foreign Missions'ın Türkiye'de yaşayan Ermenilere yönelik açtığı okullar ile başladığını ifade eden yazar, politik ve kültürel yayılmanın bu okullarda, Türk öğrencilerin de eğitim almaya başlaması ile azınlıklarla birlikte Türkleri de etkilediğini tespit etmektedir. Anadolu'daki ABD misyonu, bir yandan Ermenilerden kendisine yerel ortak oluşturmuş, diğer yandan da Anadolu'daki hâkim nüfus olan Türklerden, Amerikan kültürünü benimseyen elitler yetiştirmeyi sağlamıştır. Yazara göre, eğitim alanına yapılan bu yatırımlar, iki ülke arasındaki ticaret hacminde önemli artışlar sağlamıştır. İki ülke arasında artan ticaret sayesinde ABD'li iş adamları, Türkiye'deki Amerikan kolejlerini kurmak için harcadıkları parayı, Türkiye'den ticaret yoluyla kazanmıştır. Cumhuriyet döneminde bu okullardan mezun olan Türk öğrencilerin artması, Türkiye'nin NATO, CENTO gibi Amerikan liderliğindeki uluslararası kuruluşlara girmesine ve Amerikan kültürünün yerleşmesine katkı sağlamıştır. Şener'e göre, ABD'nin Türkiye'deki etkisi,

eğitim kurumlarıyla birlikte gelişen ve birbirinden bağımsız olarak değerlendirilmemesi gereken Amerikan Merkezi Haber Alma Teşkilatı (CIA) ve Amerikan Yardım Kuruluşlarının ortak çalışmasının sonucudur. Türkiye, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet Rusya tehdidine karşı ABD ile güvenlik ve savunma alanlarında iş birliği anlaşmaları imzalamıştır. Yazara göre bu anlaşmalar, Türkiye'yi kuzeyden gelmesi öngörülün komünist yayılmaya karşı korumakla birlikte, Amerikan Merkezi Haber Alma Teşkilatı'nın Orta Doğu istasyonu haline getirmişti. Kitapta, Türkiye'de ABD severliğe ilişkin ilginç örnekler bulunmaktadır. Bunlardan biri, Türkiye'nin başbakanı olarak görev yapan Tansu Çiller'e, Bedrettin Dalan'ın; "Kızım sen casusluk yapıyorsun" uyarısı ve Çiller'in "Amerika'yı birinci vatanım hissediyorum" ifadesi, Türkiye'de ABD etkisini özetleyen bir anekdot olarak yer almaktadır. Aynı dönemde Tansu Çiller'in danışmanlığını yapan Amerikalı Prof. Howard Reed'in Millî Eğitim Bakanlığı bağımsız danışmanı sıfatı ile Millî Eğitim Geliştirme projesinde görevli *40'ı Amerikalı, 60 eğitim uzmanına* rehberlik ettiği de altı çizilmesi gereken satırlar olarak değerlendirilmiştir. Yazar, Türkiye'de Amerikan askeri üsleri, Amerikalı finans kuruluşları ve sanayi yatırımlarının eğitim kurumlarıyla birlikte ABD etkisini, geri dönülmez biçimde güçlendirmeyi hedeflediği tezini, ticari grafikler ve istatistikler ile desteklemektedir.

Türkiye ve Amerika Arasındaki Ters Bağlantılar başlığını taşıyan Üçüncü Bölümde, Türkiye-ABD ilişkilerindeki kırılma ve anlaşmazlık noktaları ele alınmaktadır. Kıbrıs sorunu ve Yunanistan ile problemler, Ermeni lobisinin ABD'deki faaliyetleri, İsrail faktörü, ABD'nin Türkiye'ye karşı terör örgütleriyle ilişkileri ve Türkiye'de askeri darbelerde ABD'nin rolü, bu bölümde incelenmiştir. Yazara göre, Marshall Planı; Türkiye'nin karayolları inşa etmesini ve bu karayollarında kullanılmak üzere Türkiye'ye taşıt araçları verilmesini öngörmektedir. Plan, Türkiye'nin demiryolu ulaşımı ve inşasını geriletme işlevi görmüştür. Diğer yandan Türkiye'nin İslam toplumları ile ilişkisi, dış politikada göz ardı edilen bir faktör olarak değerlendirilmiştir. Türkiye'nin hem millî duyguları hem de ekonomik bakımından, Türkiye kamuoyunda önemli bir yer işgal eden Kıbrıs Türklerinin imhası ve Kıbrıs adasının Yunanistan'a ilhak edilmesine ilişkin ENOSİS projesine, Yunanlıların Ege adalarında karasularını 12 mile çıkarma hedefine ve Ermenilerin Türkiye'yi uluslararası toplumda zor durumda bırakma çabalarına ABD'nin desteği, Türk kamuoyunda ABD aleyhtarlığını yükseltmiştir. Şener, ayrılıkçı terör örgütünün yurt içinde ve yurt dışındaki terör eylemlerine ABD'nin sessiz kalması ya da fiilen destek olmasının bu aleyhtarlığı güçlendirdiğini, Amerikalı yetkililerin ise, terör örgütleri ile ilişkiler konusunda Türk kamuoyunu dikkate almadığını değerlendirmektedir. Kitapta Türkiye'de askeri darbe ve darbe girişimlerinde, ABD'nin doğrudan ya da dolaylı desteğini, dönem aktörlerinin şahitliğinde anlatılmaktadır.

Türk-Amerikan ilişkileri, ABD'nin kuruluşundan günümüze uzun süreli siyasi, iktisadi, kültürel yönleriyle sürmektedir. Yazara göre bu süreç, ABD'nin Türkiye üzerinde etkinliğini artırmasına sebep olmuştur. ABD, Türkiye ilişkilerinde dostluk anlaşmaları ve söylemlerine karşın, Türkiye'nin çıkarları ve siyasi varlığına zarar verebilecek politikaları, desteklemekten çekinmemiştir. Ama buna rağmen, Türkiye'den ittifaka mutlak sadakat beklenmiştir. Elbette Türk-Amerikan ilişkilerinde, tek bir Amerika varlığından söz etmek mümkün değildir. 180 yılı aşan tarihi süreçte, Türkiye ile ilişkileri karşılıklı menfaat esasına

göre yürütmeyi amaçlayan ve Türkiye'nin karşılaştığı sorunlarda, Türk tezlerini destekleyen Amerikalı siyasetçiler de olmuştur. Ancak uzun vadeli değerlendirme yapıldığında, Türkiye'ye yönelik ciddi ve somut faydaların gerçekleşmediği, ikili anlaşmaların Amerika'nın lehine sonuçlar ürettiği değerlendirilmektedir. Kitap, Amerika'nın inşa ettiği politika ve felsefeyi, tarihi süreç içerisinde ele almakta, bu politikanın dünya üzerinde insanlık için risklere yol açabilecek durumlara yol açabileceğini değerlendirmektedir. Bu risklerin, ABD politikaları ile jeopolitik konumu gereği yüzleşmek zorunda olan Türkiye için de tehdit oluşturabileceği anlaşılmaktadır. Yazara göre, askeri ve ekonomik güç ve bu gücün katkısı, elde ettiği kültür hegemonyasıyla ABD, dünyada yeni problemlere sebep olabilecek bir potansiyele sahip görünmektedir. Kitap okuyucusuna, ABD'nin genelde dünya politikasına, özelde Türkiye'ye bakışının anlaşılabilmesi ve Türkiye'nin stratejik müttefikinin ülke üzerindeki etkilerini değerlendirebilmesi bakımından siyasi aktörler ve olayları üzerinden farklı bir perspektif sunmaktadır.

Yakup Kadri'nin Cumhuriyet'in 10. Yılında Yayınlanan Bir Yazısı

D. Mehmet Doğan

Yakup Kadri'nin hikâyeleri, romanları, nesirleri yanında gazete yazıları da var. Görebildiğim kadarıyla 1930'lardaki gazete yazıları derlenip kitap halinde yayınlanmamış. Yakup Kadri, Millî Mücadele'yi destekleyen yazıları üzerine Ankara'ya davet edilmiş, Tetkik-i Mezalim Heyeti'nde yer almış, Mustafa Kemal Paşa'nın etrafındaki yazarlar arasında bulunmuştur. 1930 Serbest Fırka tecrübesinden sonra farklı arayışlar içinde olan Gazi, onun nezaretinde Kadro dergisinin yayınına cevaz vermiştir. Kadro 1932'de yayınlanmaya başlanmış, 1934'te kapanmıştır. Derginin kapanması Yakup Kadri'nin Tiran elçiliğine tayini üzerinedir. Kadro dergisi bir süre sonra, Cumhurbaşkanı'nın etrafında kümelenen yazarların eleştirisi ile karşı karşıya kalır. 1933'te Yakup Kadri'yi böyle yazmaya sevk eden bu tepkiler olmalıdır.

Bu yazıda, Millî Mücadele ruhunun nasıl kaybedildiğini, her şeyin nasıl tersine döndüğünü “şevksizlik”, “şuursuzluk” ve “seviye düşüklüğü”nün alıp yürüdüğünü net ifadelerle anlatmakta, hatta bütün memleketin korkunç bir tereddi (soysuzlaşma, yozlaşma) sahnesi halini aldığını söylemektedir.

Cumhuriyet'in 10. yılında dile getirilen bu eleştirilerin çözümünün bürokrasisiz bir devlette aranması şaşırtıcı gelebilir. Kadro aslında devletçi bir iktisadi ve siyasi nizam arayışındadır. Bu ise bürokrasisiz mümkün değildir. Yakup Kadri'yi bürokrasi aleyhtarı yapan, Kadro dergisine asıl tepkinin bürokratik elitten gelmesi olmalıdır. Yakup Kadri'nin bu yazısının hoş karşılanmadığını, daha sonra telafi edici yazılar kaleme almasından çıkarmak mümkündür. Bir süre sonra hastalığı yüzünden Fransa'ya gidecek, orada ameliyat olacak, döndükten sonra da Arnavutluk'a elçi tayin edilerek merkezden uzaklaştırılacaktır. İlgi çekici olan husus, Yakup Kadri'nin elçiliğinin muhtelif ülkelere 1955'te emekliliğine kadar sürmesidir.

Yakup Kadri'nin 1934'te yayınlanan Ankara romanının ütöpik bölümü, çeşitli vesilelerle kaleme aldığı Atatürk medhiyeleri, resmiyet nezdinde eski mevkiiine iadesi için yazılmış olmalıdır. Birden “*zoraki diplomat*” yapılan yazar zoraki meddah olmak mecburiyetinde kalmıştır!

Millî Mücadele an'anesi

Yakup Kadri (Karaosmanoğlu)

Karilerim (okuyucularım), bundan bir kaç ay önce “inkılâp Türkiyesinin en büyük derdi” başlığı altında bir sıra makale yazmağa başladığımı, belki, hatırlayacaklardır. Bu makalelerde Türk inkılâbının geçirmekte olduğu buhranın en belli arızalarını “Şevksizlik” te, “Şuursuzluk” ta «Seviye düşüklüğü»de kendini düşünürlük ve kendini beğenirlik te tespit ederek, bunların sebeplerini de Millî Mücadele an'anesinden (geleneğinden) ayrılmış olmamızda aramıştık.

Lâkin bu Millî Mücadele an'anesi nedir? Bunu tayin ve tarife henüz vakit bulamadık. Bunun ne olduğunu anlamak için hatırıma müracaat ediniz, deyemem. Çünkü, Millî

Mücadele devrinin, çoktan, aklımızdan silinip gitmiş olduğuna eminim. Bu büyük, canlı ve muasır destan, on yıl içinde, bir soluk tarih sahifesi halini aldı. Bizi takip eden neslin ruhunda ve beyninde ise bunun bir efsane kadar yer tutabilmiş olacağına ihtimal vermiyorum. Zira bu nesli teşkil eden gençler, İstiklâl Harbi'nin ateşi yürekleri tutuşturduğu esnada on yaşlarında ya var ya yok idiler.

(Biz de bu ateşten onlara bir zerre vermek imkânını bulamadık. Çünkü millî zaferin ertesi yılı çoktan, bürokrasi ve küçük politika havası esmeğe başlamış ve gönüllerimiz bir tabaka buz tutmuştu. Çoktan, bir hayattan kâm alma, bir zevk ve sefa, bir kazanç ve menfaat düşkünlüğü almış yürümüştü.

Öbür tarafta, daha yüksek mıntakalarda, millî şerefleri paylaşma kavgası ise, gene, çoktan, en elim safhalarına girmiş bulunmakta idi.

Matbuat, halk tabakalarına, İnkılâbın büyük prensiplerini yayıp anlatmak vazifesile mükellef olacağı yerde şunun bunun namusunu, haysiyetini sokaklarda çamurdan çamura sürüklemekle meşgul oluyordu. Bu suretle, millî kurtuluşun daha ilk sabahında bütün memleket korkunç bir tereddidi sahnesi halini almıştı.

Yeni nesil, inkılap nesli, dediğimiz gençler, işte, gözlerini böyle bir hazin temaşa üstüne açtılar.)

Bu uzun parantezden sonra tekrar biraz evvelki sualime geliyorum. Millî Mücadele an'anesi ne idi? Millî Mücadele an'anesi milletçe yaşamaktan ve muayyen bir gayeye doğru milletçe yürümekten başka bir şey değildir.

Türk milleti ilk defa olarak istiklâl Harbi esnasındadır ki, Anadolu yaylasının ortasında, bütün manasiyle bir ve birleşik bir millet örneği gösterdi. Burada, Saray'ın iycat ettiği soy sop İmtiyazlarından, burada Babiâli'nin meydana çıkardığı mansap ve rütbe farklarından, burada, zenginlik ve fakirlik tezatlarının kazdığı uçurumlardan, artık, hiç bir eser kalmamıştı. Umumî menfaatlerle hususî menfaatler arasında artık hiç bir zıtlık hiss olunmuyordu. Devlet ihtiyaçlarını kendi ihtiyaçlarından ayırt etmeğe başlayan mükellef, eline geçenin yarısını millî müdafaaya vermekten zevk duyuyordu.

Samimi bir kardeşlik, bir müsavat, bir dilek ve elbirliği cemiyetin her sahasında kendini gösteriyordu. Gerçi, şefler yok değildi. Gerçi, selahiyyet ve ihtisasa lâzımgelen yer verilmiyor değildi. Esasen, şeflerinin otoritesi olmayan ve ihtisat sahiplerinin sözü geçmeyen cemiyetler, nihayet, rüşeymî bir uzviyet, ve anarşik bir yığın demektir. Halbuki, Türk milleti, İstiklâl Harbinde dünyaya en inzibatlı, en şuurlu, en ergin bir millet nümunesi verdi.

Zafer bu teşekkülün tabii bir neticesidir. Uzun yıllardan beri ardı arası kesilmeyen harplerden hurdehaş bir halde çıkan, etrafı demir bir çemberle çevrilmiş ve bütün silahları elinden alınmış bir milletin kendisinden en az yüz kere kudretli düşmanlara karşı kazandığı bu zaferi bir mucize telâkki edenler oldu. Fakat bizce asıl mucize bu muvafakiyeti doğuran millî taazzuvdur (organlaşmadır).

İşte biz, bu mucize toprağı üstünde, bütün manasiyle, refahlı, verimli, bahtiyar bir vatani; ileri kültür ve ileri teknik sahibi bir memleketi kurmak için de, bugün, aynı

millî taazzuvun tekevvinünü (oluşmasını) bekleyorum. İstiklâl Harbinin bir zeyli telakki ettiğimiz bu dev iş, ancak, istiklâl Harbindeki ordu gibi teşkilatlı, hamleli, bir milletle başarılabilir. Bu sahadaki zümrevî ve şahsî teşebbüslerden ise, Kuva-yı Milliye'nin askerî sahada verdiği, neticeden başka bir şey beklenemez. Onun içindir ki, içtimâî vazife ve mükellefiyetleri bir program halinde tayin ve tespit eden, millî kudretlerin bir zerresini bile kendi dışında bırakmayan ve onları muayyen bir nokta üzerinde toplayıp harekete getiren “bir vatan kuruluşu seferberliği,” nizamına ihtiyacımız vardır.

Böyle bir nizam ise ancak (bürokrasisiz bir Devlet) ve (bürokratsız bir Devletçilik) le kabil olabilir.

Vakit, 1 Şubat 1933

(Dönemin imlâsı korunmuştur).